

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA**

1974

TARTALOMBÓL

Brös Imre: Haller László írói portréja

Émeth G. Béla: Közönség és kritika a kiegyezés utáni esztendőkből

Erpáti Béla: Kassák avantgard ideológiája

Horváth János: Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben

Összeállítás

1823–1973 Petőfi (Fekete Sándor)

Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori
Magyarországon (Kulcsár Péter)

Fenyő István: Nemzet, nép, irodalom (Kulin Ferenc)

Vargha Kálmán: Álom, szecesszió, valóság (Imre László)

A „Kortársaink” négy kötetéről (Rónay László)

A nyelvtudomány ma (Horváth Iván)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1974. LXXVIII. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József
főszerkesztő
Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Biró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Varga József

Vörös Imre: Haller László írói portréja	529
Németh G. Béla: Közönség és kritika a kiegyezés utáni esztendőekben	543
Kárpáti Béla: Kassák avantgard ideológiája	558

Kisebb közlemények

Dán Róbert: Eőssi András és az erdélyi szombatosság genezise. 572 — Kunszery Gyula: Himfy-nyomok a himnusz-költészetben. 577 — Szegedy-Maszácz Mihály: A Poétai harmonistica európai háttere. 582 — Dömötör Sándor: Arany János és A falu jegyzője. 588 — Nagy Miklós: Madách és Bérczy Károly. 590

Adattár

Horváth János: Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben	594
--	-----

Szemle

1823–1973 Petőfi (Fekete Sándor)	628
Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon (Kulcsár Péter)	630
Fenyő István: Nemzet, nép, irodalom (Kulin Ferenc)	632
Vargha Kálmán: Álom, szecesszió, valóság (Imre László)	638
A „Kortársaink” négy kötetéről (Rónay László)	636
A nyelvtudomány ma (Horváth Iván)	643

*

Réz Pál: Kulcsok és kérdőjelek. — Révai Miklós: A magyar szép toll. — Vitéz Mihály ébresztése. — Petőfi Sándor és Debrecen. — Bertha Bulcsu: Írók műhelyében. — Vécsei Irén: Hunyady Sándor. — Deák Tamás: Boldog verseny. — Rudolf Chmel: Literárne vzt'ahy slovensko-mad'arské. — B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. (Ferenczi László, Fried István, Tamás Anna, H. Tőrő Györgyi, Tarján Tamás, Sinka Erzsébet, Kőszeghy Péter, Bába Iván, Komlovszki Tibor)	645
--	-----

Krónika

Keresztury Dezső hetven éves	654
Fehér Géza (1921–1974) (Horváth Károly)	655
Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz	655
Intézeti hírek (1974. január 1–június 30.)	656

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménési út 11–13.

„A magyar sziveket gyönyörűsége s' tsudálkozásra hozó”¹ Haller Lászlót, Fénelon *Télémaque*-jának a fordítóját szigorúan ítélte meg az utókor. Már Bessenyei György is, aki a fenti magasztaló szavakat *A holmi*-ben leírta, Haller néhány pontatlanul használt kifejezésének a helyreigazítása után megjegyzi: „Az írás módjában is felette sok homályt, és szükségtelen tzipraságot hintet a fordító [...]”² Kazinczy, aki jó negyven évvel Bessenyei után ugyancsak foglalkozott a *Télémaque*-kal, s átültetett belőle „eggy szakaszt”³, elavultnak véli Hallert, aki „szépen irt, de csak a' maga idejében”.⁴ Egy másik helyen szemére veti, hogy Haller, túl egyszerűnek tartva Fénelon szövegét, azt pórvirágokkal („mit bäurischen Blumen”) cifrázta fel.⁵ Kazinczy bíráló megjegyzéseit azóta is idézik, így akadémiai Irodalomtörténetünk,⁶ valamint Bán Imrének a magyar barokk prózáról szóló győri előadása.⁷ A jelen tanulmány célja az, hogy az eléggé elfelejtett Haller Lászlót és munkásságát mint érdekes korjelenséget mutassa be, továbbá hogy megkísérelje kijelölni a *Telemakus* helyét a magyar széppróza stílus történetében.

Milyen hatások formálták szerzőnk személyiségét, írói alkatát? Három fő tényezőt kell megvizsgálnunk: a családi hagyományokat, az iskolai éveket, majd az 1740 táján kibontakozott közéleti tevékenységet.

A Haller családra, amely a XV. század végén telepedett meg Budán, s amelynek egyik ága a mohácsi vész után szakadt Erdélybe⁸, a meggyőződéses, gyakran türelmetlen katolicizmus volt jellemző. László nagyapja, Haller István, aki 1708-tól az erdélyi gubernium élén állott, Cserey Mihály szerint „jámbor ember külsőképpen [...], de belől eből áll a mája a reformatusok ellen.”⁹ Haller István egyik fia, László (a *Télémaque* fordítójának nagybátyja) kétes hírnevet szerzett magának azzal, hogy katolikus vallásra akarta kényszeríteni feleségét, Bethlen Katát. Volt azonban egy másik tradíciója is a családnak: a kultúra szeretete. A XVII. században kiemelkedő alakjuk Haller János, a *Hármas istória* szerzője. A századforduló után Haller Istvánnak egy másik fia, Gábor (1685–1723) folytatta ezt a hagyományt. „Ő korának egyik ritka tanult férfia volt, ki a tudományokat nagyrabecsülte, folyvást olvasgatott s könyv nélkül soha nem utazott.”¹⁰ Francia nyelvismerete különösen figyelemreméltó. A családból, amely hamar meg-

¹ BESSENYEI György: *A holmi*. Béts, 1779. XXVIII. rész 255.

² I. m. 256.

³ Kazinczy Ferenc levele Cserey Miklósnak 1821. jan. 12-én. Kazinczy Ferenc levelezése, XVII. Bp. 1907. 350. A fordításnak egyébként nyoma veszett.

⁴ Uo.

⁵ Levél Rummy Károly Györgynek 1819. aug. 31-én. *Kaz. Lev. XVI*. Bp. 1906. 497.

⁶ A magyar irodalom története, II. Bp. 1964. 548.

⁷ It 1971. 497.

⁸ SZÁDECZKY Lajos: *A Haller-grófok nemzetség-könyve*. Turul, 1886.

⁹ I. m. 68.

¹⁰ BERKESZI István: *A gróf Haller fiúk iskoláztatása a XVIII-ik század első felében*. Különlenyomat a *Századokból*, Bp. 1883. 9.

békélt a Rákóczi-szabadságharcot követő Habsburg-világgal, talán éppen ő a legrokonszenvesebb. Ifjú korában a fejedelmet szolgálta, 1711 után Erdélybe vonult vissza. Feleségétől, Klárától, Károlyi Sándor leányától négy fia született, köztük az általunk tárgyalt Haller László (1717—1751). Valószínű, hogy ez utóbbit a korán elhunyt apa iránti kegyelet is sarkallta később a franciatanulásra, nemcsak az árván maradt testvéreket gyámolító nagyapának, Károlyi Sándornak a meg-megújuló ösztönzése.¹¹

Több adat áll a rendelkezésünkre, hogy bepillantsunk a Haller fiúk neveltetésének történetébe és szellemébe. Az első Károlyi Sándornak 1723-ban kelt részletes utasítása nevelőjükhöz, Kajdácsy Ferenchez. Ennek 7. pontja kiemeli a nyelvgyakorlás fontosságát: „Ne engedd különben beszélni tanuláskor, hanem deákul s németül, sőt játékban is németül beszéljenek.”¹² A német nyelvi környezetet elsősorban a pozsonyi évek (1724—1727) biztosították. 1727-től a fiúk a nagykárolyi, a pesti, majd 1733-tól a nyitrai piarista intézetben tanultak tovább. Ennek a rendnek különösen a latinoktatása volt kiváló.¹³ Haller László jó latinista, 1731-ben például ő az első a syntaxisban. Tekintélyére jellemző, hogy 1733-ban Nyitrán az ifjúság vicerektorának választja. A német és a latin műveltség mellett azonban ne hallgassuk el azt a tényt se, hogy a korabeli oktatásban éppen a piaristák fordították a legtöbb gondot a magyar nyelv ápolására! A testvérek között már ekkor László számít a betű emberének: többnyire a levélírást is ráhárítják...¹⁴

Milyen irodalmi-esztétikai hatások érik a szorgalmasan tanuló diákot az iskolai színjátszás-on¹⁵ kívül? Elsősorban a retorikai és a poétikai oktatás szellemét kell megvizsgálnunk. Mivel Haller a piarista rend különböző intézeteiben folytatta tanulmányait, valószínű, hogy alaposan ismernie kellett a rend egykori magyarországi alkormányzójának, Moesch Lukácsnak 1693-ban Nagyszombatban megjelent *Vita poeticáját*, amelyet legutóbb Bán Imre ismertetett részletesen.¹⁶ Bán Imre munkájára támaszkodva, a *Vita poeticának* a következő, számunkra lényegesnek tűnő vonásait emeljük ki. A kézikönyv a főnemesi érdekek szellemében fogant, az ország főrendeit dicsőíti. Szorgalmazza az idegen ajkúak magyar nyelvtanulását. Az anyagot öt felvonásra osztva, drámai formában adja elő: a Poesis, a Musa vagy más mitológiai személyek oktatják a költő-növendéket. Az ún. II. felvonás nagyszabású történelmi-mitológiai névtárat ad, az V. felvonás „a mesés átalakulások (Ovidius) jelképes, erkölcsi értelmű magyarázata.”¹⁷ A költészet célját Moesch — Horatius szavaival — így fogalmazza meg: „et prodesse volunt et delectare Poetae”.¹⁸

A szóban forgó tankönyvnél azért kellett hosszabban elidőznünk, mert rögtön szembeötlik, hogy Hallernak — bár prózaíró — egész munkássága belefér a Moesch által meghatározott keretekbe. Bán Imre tanulmánya felhívja a figyelmet arra, hogy a retorika a XVI—XVIII. században nem különül el mereven a poétikától. „A közkézen forgó retorikák és poétikák példaanyaga nagymértékben azonos, a prózaíró vagy szónok számára is a költői *elocutio* ékességeit

¹¹ Az eset egy generáció múlva megismétlődik: Haller László fia is korán elvesztett apjára emlékezve tanul franciául. Vö. BARANYAI Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon — XVIII. század. Bp. 1920. 36.

¹² BERKESZI: i. m. 14.

¹³ Desericzky Ince 1743-ban így ír: „Már a kamaszfiúk s (amit Európa csodál) a kilenc (vagy kb. kilenc) esztendősi fiúk folyékonyan, gondolkodás nélkül beszélnek a latint, úgy, mint anyanyelvüket.” (A latin szöveget idézi és fordítja JELENITS István: A latin nyelvű epigramma tizenennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában. ItK 1969. 176.)

¹⁴ 1730. május 9-én kelt levelében pl. kimentí bátyját, akinek állítólag meggyűlt a hüvelykujja, valamint öccsét, akit a „hideg háborgat”: helyettük is ő ír nagyapjuknak. Haller László levelezése a Károlyi Levéltárban található.

¹⁵ Haller maga is szerepel az iskoladramákban, l. BERKESZI, i. m. 22.

¹⁶ BÁN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században. Bp. 1971. 62—78.

¹⁷ I. m. 65—66.

¹⁸ I. m. 67.

írják elő [...] ¹⁹ A korszaknak különben egyetlen ismert, jelentős irodalomelméleti kézikönyve sem vág annyira egybe Haller szemléletével, mint Moesch Lukácsé. Az persze a véletlen műve lehetne, hogy a Telemakusban is mindvégig egy mitológiai személy, Mentor oktatja az ithakai királyfit, sőt a történelmi és mitológiai utalásoknak abban a sokaságában, amely a két Haller fiú diákkori latin beszédét jellemzi, ugyancsak nem szükségszerű Moesch könyvének a hatását keresni. Az azonban figyelemre méltó, hogy a gyönyörködtetve tanítás követelménye mindvégig érvényesül Hallernál. Jelentős továbbá egy eddig elhanyagolt adat, amelyet több múlt századi szerző említ²⁰: Haller lefordította Ovidius *Metamorphoses*-einek nagy részét is, de ez a munkája elveszett. A római költő megválasztásában minden bizonnyal a *Vita poetica* Ovidius-szemlélete irányította a fordítót, és az a nagy szerep, amelyet Ovidius ebben a poétikában betölt. Sőt, még anyanyelvünk gazdagításának a gondolata sincs ellentétben a latinul írt kézikönyvvel, amely — mint említettük — kiemeli a magyar nyelv fontosságát. Bán Imre megállapítása szerint: „Ha pl. az öreg Gyöngyösinek kezébe került ez a latin poétika, minden sorával egyetérthetett.”²¹ Úgy tűnik, Moesch Lukács műve az a bizonyos, eddig fel nem ismert láncszem, amely Haller esztétikáját a XVII. századéhoz, Gyöngyösi korához köti. Arra vonatkozólag, hogy a *Telemakus* fordítója magának Gyöngyösinek a munkásságát is ismerte volna, nincs határozott adatunk, de a barokk költő népszerűségére gondolva, egy literátor hajlamú ifjúról ez legalábbis feltételezhető.

A Nyitrán diákoskodó fiatalember hős-eszményét az a latin nyelvű szónoklat tükrözi, amely — Károlyi Sándornak ajánlva — 1734 augusztusában Nagyszombatban jelent meg nyomtatásban. A *Felix Bellator ubique sive Invictissimus Orbis Domitor ALEXANDER MACEDO* című munka szerzőként Haller Lászlót és öccsét, Gábort tünteti föl.²² A két fiút nemcsak testvéri, hanem baráti szálak is összefűzték.²³ Ismerve azonban az idősebbik testvér elmélyültebb intellektuális alkatát, valószínűnek tarthatjuk, hogy a *Felix Bellator* nagyobb részét az ő műve, az ő nézeteit tükrözi.

A Nagy Sándor tetteit bemutató, gyakran 10—15 soros mondatokban megírt prózai alkotás alap gondolata a hősi erénynek, a „Heroum virtus”-nak a magasztalása, amely „virtus” természetesen nem szorul rá a dicséretre. A már gyermekkorában kiemelkedő makedón uralkodó cselekedeteit állandóan egybevetik a görögök, a rómaiak és a karthágóiak híres hőstetteivel. Nagy Sándor azonban nemcsak kiváló harcos, hanem a betegek, az elmaradók, a leroskadtak, a szomorúak vigasztalója, már pusztá jelenlétével is erőt önt híveibe. A szöveg szép ritmusának érzékeltetésére tördeljük szét a prózában írt sorokat:

„At vel hinc una sui praesentia

corroborabat aegros,

excitabat remissos,

¹⁹ I. m. 8.

²⁰ Pl. LÁZÁR Béla egy másik Télémaque-fordítóról, Zoltán Józsefről írt cikkében: EPhK, 1887. 742. Szinnyei ugyancsak beszél róla.

²¹ BÁN Imre: i. m. 78.

²² A mű teljes címe: „Felix Bellator ubique sive Invictissimus Orbis Domitor ALEXANDER MACEDO Dictione Oratoria celebratus, et excellentissimi, ac illustrissimi Domini Comitiss, Domini ALEXANDRI KAROLYI de NAGY KÁROLY [...] Domini Avi Gratosissimi honoribus dicatus ab Oratoribus obsequiis Nepotibus LADISLAO, & GABRIELE HALLER Comitibus de Hallerkő. MDCCXXXIV, TYRNAVIAE, Typis Academicis, per Leopoldum Berger” — Az OSZK példányát használtam.

²³ Pár évvel később együtt katonáskodtak a déli végeken, és az sem lehet véletlen, hogy 1749-ben László a Gábor nevet adta kisfiának (bár ez nemcsak öccsének, hanem korán elvesztett apjának a keresztnéve is volt). A hűséges testvéréről a Telemakus kassai kiadója is megemlékezik majd a műhöz írt előszóban: eszerint László halála után „Haller Gábor generális [...] az ő édes bátyja munkáját” gondjaiba vette, s a kéziratot eljuttatta Barkóczy Ferenc püspökhöz.

levabat prostratos,
solabatur moestos,
ad omnes obsidionem inter labores ferendos,
debiles indurabat."

A mondatot bevezető hat szó „felütése” után a négy állítmány—tárgy szópár lüktetése csaknem versszerű ritmust eredményez, a szavak szótagszáma azonban ezen belül kellemes változatosságot biztosít. A rákövetkező hat szó tovább lazítja a szöveget, visszakanyarodva a próza ritmusába. A befejező „debiles indurabat” tartalmilag is összefoglalja az addigiakat, formájában is visszaül az előző szópárokra, csak hogy a korábbi állítmány—tárgy szerkezetet tárgy—állítmány sorrendre cseréli, és így, az ígét téve a mondat végére, súlyos pontként zárja le azt. Ez a mondatépítés sajátosan barokk jellegű: azonos motívumok áradnak, a ritmikai egységek száma tetszés szerint szaporítható, nem a klasszicizmus gondos kiegyensúlyozottsága nyilvánul meg benne. (Hát még ha egy hosszabb periódust elemeztünk volna!) A tizenhét éves Haller olyan stíluseszmenyt követ, amely érthetővé teszi majd Fénelon klasszikus tisztaságú mondatainak lazább, sőt gyakran fegyelmetlenebb fordítását.

A fentiekből különben az is kitetszik, hogy Nagy Sándor alakjában egy, már a XVII. századi epika által is dicsőített antik (vagy antikizált) szinte misztikus erővel rendelkező barokk hőstípust állítanak maguk elé az ifjú szerzők, olyan hőst, aki Zrínyi módjára az ellenség vérével írja meg örök hírnevét: „[...] trophaea non suo, sed hostium inscribens sanguine.”

A szónoklat megjelenésével egyidejűleg Haller László engedélyt kér nagyapjától, hogy szerzetesi ruhát öltön. Károlyi Sándor elzárkózik a kérés elől, s a következő tanévben már nem a nyitrai, hanem a kolozsvári piarista iskolába küldi unokáit. Felvetődik a kérdés, vajon találkoztak-e a műveltségre fogékony fiatalember a Szauder József által (Esze Tamás nyomán) említett „korai magyar felvilágosodás”-sal, „mely protestáns és katolikus egyházi körökben nagyjából egyidejűleg, az 1730-as években indult el, és igen erős hatással volt a katolikus (piarista) és protestáns (debreceni, sárospataki) intézetekben tanuló magyar felvilágosultakra.”²⁴ A diákoskodó Haller tipikusan XVII. századi hő-eszménye, esztétikája és stílusa arra enged következtetni, hogy nem.

Az iskolai évek után 1736 az az esztendő, amely mozgalmasabb, tapasztalatokban gazdagabb időszak nyitánya. Haller három évre Bécsbe kerül jogot tanulni. Szemtanúja a török elleni háborús mozgolódásnak: „[...] a minap Dunán nemely hajokat lattam kik onnet felül fegyfert, golyobisokat [...] vittek le.”²⁵ Károlyi Sándor kívánságára francia nyelvtanárt keres, de sokáig nem talál. Földrajzi tanulmányai elé is akadályok gördülnek, mivel — a sors iróniája folytán — ebből viszont csak francia mestert talál, akit nem ért meg. 1738. február 5-én végre jelentheti nagyapjának: „Az Francia Nyelvet már Istennek hala el kezdettem, lassan kint igyekezven benne csekély tehetsegem szerint.”²⁶ Hogy a franciatanulásban nem a korai felvilágosodás eszméi, hanem a kor főúri divatja vezeti, azt egy pár hónappal későbbi levele tanúsítja: „[...] az Francia nyelvet is tanulom az irással együtt, és az Harfát is tanulom, s azon kívül az Fechtérozást is [...]”²⁷ Franciául beszélni egyelőre körülbelül ugyanazt a társasági „sikket” jelenti a Bécsben élő mánások számára, mint a hárfázás vagy a vívás. (Magyarországon ez a szemlélet furcsa módon még évtizedekkel később, a felvilágosodás

²⁴ SZAUDER József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. ItK 1969. 143. Szauder József programtanulmányának a vitájában BARÓTI Dezső kétségbe vonja ennek a korai magyar felvilágosodásnak a meglétét: uo. 157. Dolgozatunk (tárgyának erősen körülhatárolt jellege miatt) nem vállalkozhat arra, hogy általánosságban nyilatkozzék; megállapításunk Haller személyére vonatkozik.

²⁵ 1737. ápr. 8-i levele. Károlyi Levéltár.

²⁶ Károlyi Levéltár.

²⁷ 1738. aug. 16. Károlyi Levéltár.

is kísért: a nagyszombati egyetemen 1775 áprilisában egyidejűleg határozzák el, hogy tanárokat alkalmaznak a francia nyelv, a vívás és a tánc oktatására.²⁸

Haller levelezése különösen 1739-től válik érdekessé, mert szerzőjük a történelem sodrába kerül. Először Péterváradon katonáskodik öccsével, egyik levelében beszámol a Belgrád környéki harcokról.²⁹ Gyomorbaja miatt a következő télen hazautazik, majd 1741-ben Pozsonyból tudósítja nagybátyját a történekről. Az osztrák örökösödési háború kezdetén vagyunk. Szeptember 17-i beszámolója szerint: „Az Becciek valoban nagy remülesben vannak, csoportonként szallonganak hozzánk, naponként varjak az Bavarust az Bastyajok s Varosok ala, mar tudgya a jó Isten mi lesz belölle.”³⁰ Az idézett sorokat izgalom és feszültség fűti, a mellérendelő mondatok halmozása egyáltalán nem bántó, jól kifejezi az események kavargását. A levélíró Haller stílusa ott forrósodik át, ahol közvetlen személyes tapasztalataira, élményeire támaszkodik. Újabb vonása ez írói alkatának; később a *Telemakusban* is jellemző lesz rá.

Politikai állásfoglalása világosan kitűnik azokból a levelekből, amelyekben mint az Esterházy József országbíró mellett Tatán működő gyakornok, a háborúra mozgósított nemesség hangulatáról ír. Több helyről lázongás híre hozza. „Az vespérm vármegyei zendülésnek csupán az Notarius völt az oka, Csúzi Gáspár, sok féle keppen hántorgatván hogy az Nemességet csak mészár székre kívánnak vinni, és több efféléket hányván elő, noha maga völt az vármegye részéről az követ[...].”³¹ Az idézett sorokból érezhető a főúri család sarjának lekicsinylő véleménye az izgágának tartott Csúziról. A lázadástól elhatárolja magát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindenben a Habsburgok oldalán állana, a hadsereg vezetésének a kérdésében például egyértelműen a magyar főrendek ambícióit képviseli. Méltatlankodva jegyzi meg: „[...] már megint kezdenek ellenünk mesterkedni, azon lévén hogy az fel ülő Magyarságot Német Commandó alá taszítsák[...].” Ugyanebben a levélben utal arra is, hogy az osztrák hadvezetésnek sincs bizalma a kevésbé fegyelmezett magyar hadak iránt: „[...] az zsoldost pedig azért kívánták hogy az Nemességtől az Nemet alatt oly subalternatiót nem vártak mint az zsoldostól [...]”³² A közép- és kismemességben lappangó németgyűlölet 1742 elején ismét felszínre tör. „Ujjobban Vas Vármegyében alkalmas zendülés támad Szegedi Antal Uram miat [...] midőn az zaslók szenteltettek volna Erdődi László Uramot Német Köntösben meg látván ott az Nemesség s egyszersmint Kevenhillernak lenni allitván körül álván az Templomot egyenlő keppen fel kialtottak megölésére [...]”³³ Úgy látszik, a Habsburg propaganda által közel két évszázadig emlegetett „Vitam et sanguinem” jelenet ellenére igaza van Hopp Lajosnak: „A Rákóczi-korban felgyülemlett potenciális társadalmi erő nem veszett el.”³⁴ Feltűnő, hogy az elbeszelt lázadások az ország nyugati, hagyományosan türelmesebb részén lángolnak fel. Gyakran persze csak külsőségekről van szó, például a ruhaviseletről (mint később, Gvadányiék idején). Maga Esterházy is taktikázni kénytelen: „[...] ő Excellentiája is az Magyarok öröme magyarossan kíván lenni. Sárga csizmát is csináltatott magának s két Fecske farkú czafrangot, csak nyereg maradott nemet már ahoz hozza szokvan s nyugodalmassabnak allitvan az magyar nyeregnel ő Excellentiája, de fecske farkú Czafrang ugy ván csinálva, hogy az nyereg nem igen ösmerszik meg hogy Nemet volna.”³⁵ A helyzet sajátos komikumát Haller nem érzékeli, a humorra máskor sem fogékony. Természetesen az is igaz, hogy az osztrák vezetés és az elégedetlenkedő közmemesség között lavírozó főrendiek nem foghatták fel komikusnak a dolgot. Mint ahogy a következő két híradáson is csak az utókor derül: „Az Prussus Brint már

²⁸ PAULER Tivadar: A budapesti Magyar Kir. Tudomány-Egyetem története. Bp. 1880. I. köt. 75.

²⁹ 1739. aug. 22. Károlyi Levéltár.

³⁰ Károlyi Levéltár.

³¹ 1741. nov. 24. Károlyi Levéltár.

³² 1742. jan. 16. Károlyi Levéltár.

³³ 1742. febr. 15. Károlyi Levéltár.

³⁴ HOPP Lajos hozzászólása Szauder József programtanulmányához. ItK 1969. 163.

³⁵ 1742. jan. 7. Károlyi Levéltár.

megvette s Olomucznak megyén az hova el érvén remenlem Commendans Uram azt is hasonló kességgel fogja oltalmazni”³⁶ — majd kilenc nappal később: „Az Prussus Olomuczot [...] minden lövés nélkül meg vette[...]”³⁷

Mivel nem célunk az életrajz részletes előadása, csak röviden érintjük a következő időszak főbb eseményeit. 1742. október 20-án Haller, három vetélytársával szemben, elnyeri a királynő kegyét: kinevezik máramarosi főispánnak. Új posztján egyik fő feladata az, hogy „felkelőket” küldjön a háborúba. 1745-ben ő maga is Sziléziában hadakozik, főleg román nemzetiségű katonái élén. Itt jelenik meg levelezésében először a francia nyelv, de csakis a címzésben, korabeli divatot követve ezzel. Egyes kifejezések („Mareschal et Colonell d’un Regiment Houssars”, illetve „la Reyne d’Hongrie & Boheme”³⁸) arra utalnak, hogy franciatudása nem tökéletes. (Ezt a tényt feltétlenül figyelembe kell venni a Télémaque-fordítás elemzésekor. Vajon mit érzett meg Haller Fénelon stílusából, mondatritmikájából?) A hadakozásból Máramarosszigetre visszatérve, a vármegye ügyeinek szenteli magát. Rövidesen megnősül, felesége gróf Forgách Róza, akitől 1749-ben születik Gábor nevű fia. Harmincnégy éves, amikor a hétszemélyes tábla ülnökévé nevezik ki. A megtiszteltetés, sajnos elkésett: Haller 1751. március 1-én meghal.

A háború viszontagságai után az utolsó évek jelentik a békés szellemi munka visszatérését rövid életébe. Nem tudjuk, mikor foglalkozott Ovidius átültetésével, de az bizonyos, hogy a magyar *Telemakus* keletkezése a fordító halálát közvetlenül megelőző évekre tehető. Ezt bizonyítja az 1755-ös első kiadás bevezetése, amely arra utal, hogy a kézirat meglehetősen nyers állapotban került a nyomtatásról gondoskodó Barkóczy Ferenc (akkor még) egri püspök kezébe. Barkóczy „[...] egy írórt rendelt, a’ki az üdvözült Méltóságos Gróff AUTOR Úrnak, sok vakarításokkal, ki-törésekkel, jobbitó kereszt-vonásokkal irtt munkáját tisztán leírná, az nyelvnek tulajdonsága szerént egybe-szerkesztené, és olly karba állapítaná, mellyben kívánta volna látni maga a’ bódogultt Úr, tudni-illik, hogy a’ nyomtatás által közönséggé tétetve, magyar hazánkban terjedne [...]”³⁹ Az idézett előszó elárulja azt is, milyen szándékkal gondoskodott Barkóczy a mű kiadásáról: „Az Egri Püspökök régenten olly tekintetben voltak a’ felséges Udvarnál, hogy mint-egy született Mentorok lennének; az-az: a’ Királyunk negyedik szülött fiát nevelnék.”⁴⁰ Ez világos beszéd: az egri püspök az udvarral való kapcsolatát kívánta erősíteni a királyi sarjat nevelő Mentor példájára és az analóg hazai hagyományokra hivatkozva... Mi mindent ki nem lehetett olvasni Fénelon munkájából!

Ugyancsak az előszóhoz kell kapcsolnunk egy észrevételt Haller nyelvvel kapcsolatban. Benkő Loránd tekintélyes monográfiája a kor magyar irodalmi írásbeliségéről a kelet-magyarországi provinciális típusba sorolja a *Télémaque* fordítóját. „Az I./1 altípusnak az a jellemzője — írja —, hogy a szerző sok provincializmusa a norma-elemekkel való igen nagy kevertségben tűnik föl, és általában az egész provincialisztikus alapszínezetű írói gyakorlatban a következtetések, vagylagosságok, szeszélyes kettősségek, hármasságok, téves visszaütesek stb. ural-

³⁶ Uo.

³⁷ 1742. jan. 16. Károlyi Levéltár.

³⁸ 1745. febr. 9-i levele Károlyi Ferenchez. Károlyi Levéltár. A *d’Hongrie* formát egyébként szabályosnak tekintették. Jean Thomas 1763-ban Sopronban kiadott francia nyelvtana ezzel kapcsolatban azt írja, hogy a *Hollande*, *Hongrie* szavak *h*-ja „hangos *h*”, de ha *de van* előtte, csak „apostrophus”-t teszünk: „Vin d’hongrie, magyar Országi-bor, olv. Ven dongrie” [sic!]. 9. lap.

³⁹ A *Telemakus* bevezető „Alázatos ajánló levél”-ből, *2 lap. A mű teljes címe: „TELEMAKUS / BUJDOSÁSÁNAK TÖRTÉNETEI, / mellyeket / francia nyelven írt / FENELÓNI / SALIGNIÁK FERENCZ / kameraki érsek / magyarra fordított / HALLERKÖI / üdvözült méltóságos gróff úr / HALLER LÁSZLÓ / Tekéntetes Nemes Máramaros Vár-megyének / fő-ispánnya / Most pedig / Magyar Hazánk Fő, közép, és alacson / Rendeinek öröme, kedves és bölcs mu- / latságára, dicséretes költségével / ki-nyomtatattott / méltóságos, és fő tisztelendő gróff úr / SZALAI / BARKÓCZI FERENCZ / egri püspök / ő exczellenciája. / KASSÁN / Az Akadémiai betűkkel M.DCC.LV. Esztendőben.”

⁴⁰ *Telemakus*, Alázatos ajánló levél, * 4 verso.

kodnak.”⁴¹ Minthogy a Benkő Loránd által felsorolt erdélyi provinciális nyelvi jelenségek⁴² Haller levelezésében is jórészt felismerhetők (pl. az eddig idézett szövegekből: *magyarossan, nyugodalmassabbnak, mellyet, csekelly, belölle, vólt, vólna, alatt, miat, ahöz*), valószínű, hogy a *Telemachus*ban találhatók sem a püspök által rendelt, számunkra ismeretlen írótól származnak, aki a munkát „az nyelvnek tulajdonsága szerint egybe-szerkesztette”, hanem már az eredeti kéziratot is jellemezték. Esetleg még nagyobb mértékben, mint a kinyomtatott szöveget, feltéve, hogy a szóban forgó korrektor maga nem erdélyi származású volt. Egyébként érdekes, hogy Haller, aki hétéves korától élete legnagyobb részét szülőföldjétől távol töltötte, ennyire megőrizte annak dialektusát. Igaz, hogy sokszor idegen (latin, német) nyelven társalgott, a hazai szózatát pedig az együtt tanuló testvérek beszéde, majd a máramarosi román (a magyart legfeljebb tájnyelvi szinten beszélő) katonák kiejtése is erősítette.

Felvetődik a kérdés, mi indíthatta Hallert arra, hogy a *Metamorphoses* után éppen Fénelon regényét fordítsa magyarra, azt a művet, amelyben Odüsszeusz fia, Télemakhosz, apja keresésére indulva, a Mentor képébe öltözött Minerva vezetésével számos országot, uralkodót és kormányzási módszert ismer meg. A választ a *Télémaque* példátlan népszerűségében kell keresnünk. A mű Európa-szerte számos kiadást ért meg, Franciaországban és Bécsben a jezsuiták tankönyvként használták, részben a francia nyelv és stílus tanulmányozásának, részben az állam irányításával kapcsolatos ismeretek oktatásának céljából.⁴³ Egy Gregorius Trautwein nevű ulmi szerzetes latinra is lefordította. Eckhardt Sándor valóságos „télémacomanie”-ről beszél.⁴⁴ Ennek hullámai hazánkat már 1706–1707 körül érték: az említett években készülhetett — magának Rákóczinak az utasítására — az a töredékben maradt, latin nyelvű kézíratos *Télémaque*-fordítás, amelyet Köpeczi Béla fedezett föl és ismertetett.⁴⁵ Hallernak nyilvánvalóan nem kerülhetett a kezébe ez a kézirat, a francia eredetivel azonban találkoznia kellett Bécsben, ahol a mű, haladó fokon, tankönyvként volt használatban, s maga Haller is bécsi éveiben tanult a legrendszerezettebb franciául. Irodalmi érdeklődését egyébként is az iskolai tanulmányok szabták meg, mint azt fentebb a Moesch-féle poétikai tankönyvnek és Haller Ovidius-fordításának a kapcsolatairól szólva kifejtettük. Az elmondottak valószínűvé teszik, hogy a *Télémaque*-ot mint afféle tankönyvet ismerte és szerette meg, s határozta el annak átültetését magyar nyelvre, felhasználva — ahogy a későbbiekben kiderül — Trautwein latin szövegét is. Fénelon munkája azért válhatott még kedvezőbbé számára az évek során, mert a francia szerző — Köpeczi Béla szavaival — egy olyan „paternális királyság” híve, amelyben az arisztokrácia kiváltságai ellensúlyozzák a monarchia abszolutisztikus jellegét.⁴⁶ Haller fentebb idézett, 1742-ből származó levelei azt bizonyítják, hogy ő is ezzel az arisztokrata szemlélettel közeledett a témához. Fénelon és Haller álláspontja között azonban van egy lényeges, a helyzetükből fakadó különbség: a fordító ugyanis az *osztrák* uralkodóházzal szemben a *magyar* főnemesség (és közvetve, bizonyos mértékig: általában a magyar nemesség) érdekeit képviseli. Ez a tény egyértelmű magyarázatot ad könyvének a maga korában példátlan sikerére: húsz év alatt négy kiadást ér meg (1755, 1758, 1770, 1775), s csak a felvilágosodás viszonylag szélesebb osztályalapon meginduló mozgalma teszi majd túlhaladottá. Ezzel egyúttal azt is kimondtuk, hogy Haller *szubjektíve* nem tekinthető a felvilágosodás korai képviselőjének, törekvéseiben csupán a

⁴¹ BENKŐ Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960. 426.

⁴² I. m. 488. Pl.: *savanyu, gyümölcs, tanít — tanítt, király, nálla, ahoz, erőssen, valamint a múlt idő jelének rendszertelen használata: nézet, látot — nézett, látott* (ez utóbbi különösen a *Telemachus*ban, vö. BENKŐ, 198.).

⁴³ ECKHARDT, Alexandre: *Télémaque en Hongrie*. Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes, 1926. Különlenyomat, 3.

⁴⁴ I. m. 2.

⁴⁵ KÖPECZI Béla: Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete. FK, 1969. Különlenyomat.

⁴⁶ Ld. KÖPECZI: i. m. 13–14., ill. 16–17.

magyar felvilágosodás sajátos nemzeti jellegét, de nem annak osztálytartalmát készíti elő. Szemléletével rokon vonásokat inkább a nyolcvanas évek nemesi ellenállójánál fedezhetünk fel. Bessenyeiekkkel elsősorban a magyar nyelv iránt érzett szeretete kötne össze, de a stilsztika terén már nincs rokonságban velük, hiszen — mint látni fogjuk — ő még tipikusan barokk jelenség. Amennyiben az utána következő generációból sokan radikálisabb felfogásban olvasták a *Telemakust* — és ezt korántsem kívánjuk vitatni! —, az a mű többféle értelmezhetőségével magyarázható, nem Haller személyes indítékaival.

A továbbiakban néhány szemelvénynek az eredetivel való egybevetése alapján megvizsgáljuk, mennyiben marad hűséges Haller Fénelon szövegéhez, mennyiben tér el tőle, illetve mennyiben hat rá a „puskaként” használt latin kiadás.⁴⁷ Idézzük például az első mondatokat:

FÉNELON

„Calypso ne pouvoit se consoler du départ d'Ulysse. Dans sa douleur elle se trouvoit malheureuse d'être immortelle. Sa grote ne resonnoit plus de son chant. Les Nymphes qui la servoient n'osoient lui parler.”

HALLER

„Kalipso Uliisses el-távozásából áradott keservében vigasztalást nem vehetvén legfőbb szerentsétlenségnek állította lenni, hogy halhatatlansága miatt abban véget nem érhet. Ellankadván azért nem hangzott lakó barlangjában éneklése; sőt udvarló Nimfái sem merték meg-szólítani.”

Már Kazinczynak feltűnt, hogy Haller összeolvasztja az eredetinek rövidebb mondatait. Szövege egyébként is hosszabb a franciánál, 51 szótag helyett 91. Mai szemmel nézve kirívó aránytalanság: a modern fordításokban a magyar változat szokott rövidebb lenni. A jelenség nemcsak a nyelvújítás előtti magyar nyelv körülményesebb természetével magyarázható, hanem azzal is, hogy a fordító számos kifejezéssel bővíti a szöveget: *áradott, legfőbb, abban véget nem érhet, ellankadván azért, lakó*. Mindezek egy kivételével Haller betoldásai, a *lakó*-t Trautwein-től vette, akinél az külön mellékmondatot alkot: „Horrebat tristi silentio, in qua considerabat, specus.” Fénelon első két mondatát nem mechanikusan, hanem mozaikszerűen kapcsolja össze, a másodiknak egyik kifejezését (*dans sa douleur = keservében*) átemeli az elsőbe. Számos igenevet használ: *áradott, vehetvén, ellankadván, lakó, udvarló*. A francia szöveg második mondata csattanóval végződik, amit a latin is tömören fejez ki: „Incusabat satum misera, quod non posset mori” — Hallernél azonban bőbeszédű magyarázatba fullad. Ugyanígyen főlöseges magyarázó elem a következő mondat elején az *ellankadván azért* kifejezés. Az idézet végén ezzel szemben két remek találata van: az *udvarló Nimfái* és a *megszólítani*. De olvassuk tovább a két változatot!

FÉNELON

„Elle se promenoit souvent seule sur les gasons fleuris dont un printems éternel bordoit son Ile.”

HALLER

„Bánatjának enyhítésére a' virágokkal ékesített pásitra, mely a' szigetet körül vette, egyedül sétálni indúla.”

Fénelon mondata rendkívül áttekinthető, klasszikus tisztaságú. *Elle se promenoit* (mikor?) *souvent* (hogyan?) *seule* (hol?) *sur les gasons fleuris* (milyen pázsiton?) *dont un printems éternel bordoit son Ile* (a mellékmondatban is: jelzős alany + állítmány + tárgy). Haller a szöveg elejére odatesz egy magyarázó jellegű kezdést, ezután adja meg a hosszú jelzővel ellátott helyszínt, majd a mellékmondatokkal tovább kiegészíti a kép legfontosabb elemét, a magányosan sétáló

⁴⁷ Francia eredetként a Daniel Bartelety-féle 1745-ös kiadást használtam fel, amely a műnek azt a változatát követi, amelyet Haller forgatott (ez a fejezetek számából, beosztásából is kiderül). A Trautwein-féle latin szövegnek nálunk az 1750-es kassai kiadása hozzáférhető, bár ennek az időpontja túl késői ahhoz, hogy Haller éppen erre támaszkodhatott volna: neki ulti példánya lehetett. Amennyiben mégis kassai kötettel dolgozott, akkor a fordítással rendkívül gyorsan készült el.

nimfát, akit Fénelonnál azonnal magunk előtt látunk. A dekoratív környezetrajz burjánzását fokozza a Trautweintől átvett *gyönyörűséggel* szó. Az ismétlődést kifejező *se promenoit souvent* helyett Calypso *sétálni indula* — vagyis nem fejeződik ki eléggé a magányos séták egyhangú bánata. A francia mondat eleje, a szomorú nimfa alakja fájdalmas kontrasztban áll a sziget szépségével, a magyarban viszont nem különül el világosan a két pólus, többek között a magyarázó kezdés miatt. A terjedelem itt még aránytalanabb: 24 szótág helyett 52.

Többször hivatkoztunk Trautwein latin *Telemachus*-ára. A következő példával, amelyet nem elemzünk részletesen, el szeretnénk hárítani azt a gyanút, hogy Haller nem is használta volna a francia szöveget; ezúttal félreérthetetlenül Fénelont és nem Trautweint követi. Mire szoktatják Egyiptomban a gyermekeket?⁴⁸

FÉNELON

„[...] l'exactitude pour toutes les cérémonies de la Religion, le desintéressement, le désir de l'honneur, la fidélité pour les hommes & la crainte pour les Dieux[...].”

TRAUTWEIN

„[...] Religionis, & quae illam exornant, cultus sanctissimus, fuga privati commodi, & desiderium gloriae; fides denique, quam hominibus, & reverentia, quam Diis praestare [liberos genitores docuere.]”

HALLER

„[...] a vallás rend-tartásának szoros követésére, magok hasznok kereséseknek el-távoztatására, a' tisztesség kívánására, Isteni félelemre, és az emberekhez való hűségref[...]”

Úgy látszik, ebben a részben Haller kizárólag a francia *Télémaque*-ra figyelt, máskor viszont a latint is tekintetbe vette. Nem tudjuk, mi ennek a következtetlenségnek az oka. Lehet, hogy — hiányosabb francia, de jó latin tudása miatt — gyakran ellenőrzött egy-egy kifejezést Trautweinnél, majd munkájának ezeken a napjain, a kisebb ellenállás felé haladva, továbbra is ott tartotta a szemét a latin szövegen. Mindenesetre jellemző barokk ízlésére, hogy szívesen vett át az eredetiben nem található, de Trautweinnél meglevő díszítő elemeket. Kazinczynak a bevezetésünkben említett vádja tehát, amely szerint Haller felcifrázta Fénelon nemes egyszerűségét, részben (de csak részben!) a derék ulmi szerzetest illeti.

A francia, a latin és a magyar szöveg összehasonlítása nem csupán a stíluselemzés szempontjából fontos. Érdekes pl. egybevetni a 22. könyv egyik részletének a változatait. Fénelon a bölcs tanácsokat meg nem hallgató, néptüket szolgaságba taszító zsarnokok sorsáról beszél:⁴⁹

FÉNELON

„Il n'y a qu'une révolution soudaine & violente, qui puisse ramener dans son cours naturel cette puissance débordée. Souvent même le coup qui pourroit la modérer, l'abat sans ressource.”

TRAUTWEIN

„Soli impetus improvisae vicissitudinis bacchantem extra justos fines potentiam ad aequitatis cursum possunt compellere. At quoties impetus, ad eandem moderandam idonei, omnino percellunt etiam una cum spe dissipandam se reparandi!”

HALLER

„Egyedül az üdöknék hirtelen, és véletlen-való változása tartóztathatja ezen tartalék nélkül dühösködő hatalmat, és egyenes folyására hozhatja. De gyakran történik, hogy a' mértékelésére alkalmas hirtelenség egyszer'smind annyira meg-erőtleníti, hogy fel-épülésének reménységétől is meg-fosz-tja.”

A francia *révolution* szót a XVIII. század végén fenyegető forradalmi jóslatnak érezték az olvasók, mint a magyar jakobinus Őz Pál, aki e részletet külön kimásolta magának feljegy-

⁴⁸ Fénelon 22, Trautwein 15, Haller 16.

⁴⁹ Fénelon 453, Trautwein 341, Haller 331.

zéseiben.⁵⁰ A *révolution* modern értelmezése mellett azonban nem szabad elfelejteni a latin *revolutio*-val összefüggő hagyományos jelentést sem: „forgás, váltakozás”; *révolution des siècles* = az idők változása. Amikor a Párház letekerik a szálat az orsóról, vagyis megváltoztatják (illetve megsemmisítik) a sorsot, a latinban a *revolutio*-val összefüggő ige használatos. A latin szöveg nyomán Haller is a hagyományos értelmezésben fordítja a *révolution*-t, nem pedig a nyelvújítás korából származó, mai *forradalom* szavunk valamilyen korabeli megfelelőjével, ahogy pár évtizeddel később Őz Pál tette volna.

A *Telemakus* első bekezdésének a vizsgálata során már felfigyeltünk arra, hogy Haller dekoratív környezetrajza némileg háttérbe szorítja a lelkiállapot ábrázolását. Hallgassuk meg azt a részletet, amelyben a Teie nakusba szerelmes és féltékeny Calypso önmagát hibáztatja, amiért vadászatra engedte a flút Eucharisz nimfával!⁵¹ A latint is idéznünk kell, mivel az elemzésben szükségünk lesz rá.

FÉNELON

„O malheureuse! qu'ai je fait? Non, je n'y irai pas, ils n'y iront pas eux-mêmes; je saurai bien les empêcher. Je vais trouver Mentor, je le prierai d'enlever Telemaque; il le ramènera à Ithaque. Mais que dis-je? & que deviendrais-je, quand Telemaque sera parti? où suis-je? Que reste-t-il à faire? O cruelle Venus, vous m'avez trompée! O perfide présent que vous m'avez fait! Pernicieux Enfant, l'Amour empesté, je ne t'avois ouvert mon cœur que dans l'espérance de vivre heureuse avec Telemaque, & tu n'as porté dans ce cœur que trouble & que desespoir. Mes Nymphes se sont revoltées contre moi. Ma Divinité ne me sert plus qu'à rendre mon malheur éternel. O! si j'étois libre de me donner la mort pour finir mes douleurs!”

TRAUTWEIN

„Miseram me! vah! quid feci? ratum est: non procedam; sed nec procedent ipsi. Impedire Dea noverim. Mentorem adeo: amasium auserat; Ithacae redat. Haec postulabo virum, postulabo autem? quid Calypso post ablatum Telemachum? ubi sum? quid restat? Venus! vah non amandum amoris Numen! tu me decipisti. Perfidam! vah perfidam donantis manum! & tu Cupido pestifer! scilicet bene mihi ut sit cum illo Graeculo, te hoc admisit pectus. Quot nunc perturbationibus tu istud obruis, desperationibus quot laceras? alienatae a Domina famulae. Ecquid mihi Divinitas? nimirum ne mea aeterna sit miseria. Morte utinam finire dolores immortalis queam!”

HALLER

„O én szerencsétlen! mit cselekedtem? nem megyek vadászattyokra; de fogadom, ők sem mennek. Isten-Asszony vagyok: feltalálom módját megtartoztatásoknak. Mentort felkeresem, 's kérem, hogy innét Telemakust vigye Itakába. De mit mondok? vallyon mint léssen Kalipsó Telemakus távozásával? hol vagyok? mi legyen hátra? O kegyetlen Venus! O szerelemnek útátlására méltó Isten-Asszonya! Te csaltál-meg engem. O kezeidnek hitetlen ajándéka! ő mérges Kupidó, te ártalmas gyermek! azért tudni-illik szálottál ölembe, hogy Telemakussal egyesén gyönyörködhetném. De jaj, mennyi nyugtalanságokkal, 's kétségbe-esséssel töltötted szívemet? el-idegenedtek tőlem Nimfáim. Mit használ halhatatlanságom? hanem hogy nyomorúságomnak végét ne érhessem. Bár szabadságomban volna, halálommal fájdalomnak enyhítése.”

A három párhuzamos idézetből kiderül, hogy Haller mind Fénelon, mind Trautwein könyvét maga előtt tartotta a fordítás során. Szövegének egyes kifejezései csak a franciában találhatók meg, a latinban nem, pl.: *te ártalmas gyermek, Nimfáim, bár szabadságomban volna*. Ellenpéldákat is idézhetünk, hiszen az alábbiak csak Trautweintől származnak: *O szerelemnek útátlására*

⁵⁰ ECKHARDT: i. m. 6. Vö. ECKHARDT Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 120.

⁵¹ Fénelon 132–133, Trautwein 98, Haller 97.

mélto Isten-Asszonya, azért tudni-illik. Az Isten-Asszony vagyok magyarázó betoldás eredete is a latinban szereplő Dea szó. Éppen ezeknek a latinban található bővítéseknek az átvétele rontja erősen a magyar szöveg lélektani hitelét. Miért rájga Calypso minduntalan az olvasó szájába azt, hogy ő istennő? Vajon egy végsőig felizgatott szerelmes nő stílusához tartozik-e az azért tudni-illik? Trautwein — és a nyomában Haller — ki is esnek a szerepükből, elárulják, hogy kívülről ábrázolják Calypsót, legalábbis a monológot mondó hősnő megnevezése erről árulkodik: quid Calypso post ablatum Telemachum? = vallyon mint lészen Kalipsó Telemakus távozásával? Eredeti és jó ötlet viszont a szöveg végén a Divinité szónak halhatatlansággal való fordítása, ami erősíti a véget nem érő nyomorúság képzetét. Bár Haller nem mindig adja vissza Fénelonnak az ellentétekre kiélezett stílusát (a nimfák lázadását is, a latin nyomán, elidegenedésnek fordítja), az idézett részlet jó példa arra, hogy ha kell, rövid, világos, magyaros mondat szerkesztéssel tud változatosságot vinni a más lapokon hosszabb, bonyolultabb mondatok közé.

Következő szemelvényünk a 23. könyv egyik vadászjelenetét idézi:⁵²

FÉNELON

„Les chiens poursuivoient un sanglier d'une grandeur énorme, & furieux comme celui de Calydon. Ses longues soies étoient dures & herissées comme des dards. Ses yeux étincellans étoient pleins de sang & de feu; son souffle se faisoit entendre de loin, comme le bruit sourd des vents séditieux, quand Eole les rappelle dans son antre, pour apaiser les tempêtes. Ses défenses longues & crochues, comme la faux tranchante des moissonneurs, coupoient le tronc des arbres. Tous les chiens qui osoient en approcher, étoient déchirés.”

TRAUTWEIN

„Persequantur canes ap-
rum ingentis magnitudi-
nis, parem Calydonio im-
manitate furendi. Exere-
bat setas non mitiores
ferro, neque jaculis innox-
ias. Oculi sanguinei, creb-
roque, & praecipiti fulgore
internitente terribiles. Vis
proturbati halitus indicium
sui longe praemitte-
bat currenti velut ambi-
guum et procellis mur-
mur, cum iubente Aeolo
se ad antra sua recipiunt.
Procumbant arborum
stirpes decussae, quibus
dentes suos, formam &
aciem falcium largiter imi-
tantes, illiserat. Canum im-
minentium temeritas rup-
tis illius plexa.”

HALLER

„A' Kalidon-bélihez ha-
sonló dühösségű, s-terme-
tű rettenetes vad kant
hajtottak a' kutyák. Vas
keménységével, 's-dsidák
hegyességével vetekedő
sertéjét fel-emeli vala. Vér-
ben forgó szemei szapora
mozdulással, 's-izonyú
fénnel tündöklöttek. Rö-
högő fúvása már távol-
ról jelensége volt közelítő
futásának, mint a' szelek-
nek fel-háborodott zúgása,
midőn Eolus parancsolat-
jára visszatérnek barlang-
jokba. Dőlődöztek a le-
verettetett fák, melyekbe
kasza forma éles fogait
vagdalta. A' közelítő ku-
tyáknak vakmerőségét vé-
konyoknak ki-vágásával
bűntette.”

Nyilvánvaló, hogy Haller itt nem a francia, hanem a latin változatot követi, mondatépítésében azonban sikerül megtalálnia egyéni hangját, szinte eltűnik az idegen nyelv hatása. Rögtön az elején érvényesül egy — már másutt is megfigyelt — írói vonása: az alany, az állítmány és a tárgy helyett a díszítő hasonlatot teszi a mondat élére. Egyébként szerencsésen, mert így nem az üldöző kutyákra, hanem a továbbiakban középpontba kerülő vadkanra irányítja a figyelmet. A franciához képest, ahol sok a létige, jóval több részletet fejez ki cselekvést jelentő szavakkal. A vérben forgó szemek szapora mozdulása a riadt állat pontos megfigyeléséről tanúskodik, a röhögő fúvás akusztikai élménnyel egészíti ki a jelenetet. A rettenetes vagy az izonyú szavak érzelmi töltése is erősebb volt a XVIII. században, mint manapság. A leírás rendkívül expresz-szív, személyes élmények emléke tüzesíti át. A levelezés kapcsán már utaltunk arra, hogy Haller stílusa ott válik különösen széppé, ahol közvetlen személyes tapasztalataira támaszkodik. A vadkanvadászat kedvelt úri időtöltés volt, így a fordító a saját életének egy eseményét, a saját énjét tudta beleadni munkájába.

⁵² Fénelon 472, Trautwein 355—356, Haller 345—346.

Az eddigiek alapján megpróbálhatunk választ adni a bevezetésben felvetett kérdésre: vajon a barokk stílusnak melyik változatához kapcsolható Haller munkássága? A fenti szövegelemzések megerősítik irodalomtörténészeinknek azt a feltevését, amely Haller stílusát Gyöngyösiével hozza összefüggésbe. Gyöngyösinek a rendi érdekek szolgálatában álló művészete, dekoratív hatásokra törekvő költői nyelve (amely sokszor nem képes hitelesen, következetesen bemutatni a szereplők lelki világát), szemléletessége, barokk festőisége (pl. éppen a vadászatok leírásában) rokonságot mutat Haller ízlésével. Prózájukban nem a Pázmány-féle, világosabban tagolt mondatépítést követik, túlságosan elburjánzanak a vonatkozó névmások, a magyarázó és az ellentétes kötőszók. Mindketten foglalkoztak Ovidius *Metamorphoses*-ének, illetve egy részének az átdolgozásával. A közvetlen hatást ugyan csak feltételezzük, egyértelmű bizonyítékunk nincs rá. Úgy véljük azonban, hogy Moesch Lukács esztétikája, amely Gyöngyösi korának szemléletét tükrözi, s amelynek Haller tanulmányaiban játszott szerepe valószínűnek látszik, meghatározó jelentőségű szerzőnk művészi formálódásában. A Moesch-féle poétikai tankönyv kereteit Haller sohasem lépte át, így stíluseszményét tekintve a megelőző században kialakult barokk ízlés színvonalas képviselőjének tekinthető. Levelezése arra utal, hogy élet-szemlélete tipikusan a magyar főrendek álláspontját tükrözi, *szubjektív szándékai* alapján nem minősíthető a hazai felvilágosodás előkészítőjének. A francia klasszicizmust példának tekintő Bessenyei, majd később Kazinczy a stílusát is elutasítják.

A Hallerről felvázolt kép talán plasztikusabbá válik, ha egy-egy pillantást vetünk arra a két szövegre, amelyeket az övével szembe szokás állítani: Zoltán József teljes *Telemakusára* és Bessenyei György próbafordítására. Az első 1753-ban készült, de csak húsz évvel a fordító halála után, 1783-ban jelent meg Kolozsvárott,⁵³ a második *A holmiban* (1779) olvasható.⁵⁴ Íme a fent idézett vadászjelenet, Zoltán tolmácsolásában:⁵⁵

„A' kutyák egy rettentő nagy és ama' *Kalidóniai*hoz hasonló dühösségű vad-kant hajtanak vala. Az ő hosszú sertéji kemények és fel-állók valának mint a' dárdák. Az ő tsillámló szemei teljesek valának vérrrel és tüzzel; az ő fúvása meszszeré hallék, mint a' zuhajjal fúvó szeleknek siketes zúgása, mikor *Eolus* őket barlangjába vissza szállítja, hogy a' szélvészeket letsendesítse. Az ő hosszú és horgas agyarái, mint a' kaszásoknak éles kaszája, vágják vala az élőfáknak még a' derekokat is. Minden kutyák, a' mellyek hozzá közelíteni méréslének, el-szaggattának.”

Zoltán József, mint látható, a lehető legnagyobb pontosságra törekszik. Távol áll tőle a szöveg barokk feldíszítésének, a mondat szerkezetek átalakításának a szándéka. Haller dinamikus szóhasználatával szemben megtartja a francia eredetire jellemző létigéket. A pontosság igénye azonban egyhangúságot eredményez: a Fénelonnál vissza-visszatérő, de a stílus gördülékenységét nem zavaró birtokos névmási melléknevek (*ses, son*) kitétele például döcögössé teszi a szövegét, nem beszélve az olyan ügyetlenségekről, mint a' *kaszásoknak éles kaszája* kifejezés. Zoltán bizonyára jobban tudott franciául, mint Haller, de a magyar stílushoz kevesebb érzéke volt. Az ő „kálvinista” *Telemakusa* egy bizonyos szempontból mégis túlélte Hallerét: nemcsak 1783-ban, hanem még 1829-ben is kiadták, ráadásul Budán! Ezt a viszonylagos sikert feltehetőleg a barokk pompa hiányának köszönheti, ami Hallerral szemben rokonszenvesebbé tette munkáját a klasszicizmus felé forduló utókor számára.

Hogy ez a klasszicista ízlésű utókor mint lépett túl Haller stílusán, arra megbízható tanúnk Bessenyei György. *A holmiban* nemcsak fordítói tévedéseit és „szükségtelen tzifraságait”

⁵³ „Telemakusnak az Ulisses fiának bujdosásai. Mellyet frantzia nyelven irt Feneloní Sálignák Ferentz kameráki érsek. Magyarra fordított Néhái Med. Doctor, Zoltán Jo'sef 1735-dik Esztendőben. Kolo'sváratt, Nyomt. A' Réform. Kollégium Bettüvel. Kaprontzai Adám által, 1783-dik Eszt.”

⁵⁴ BESSENYEI György: *A holmi*. Béts, 1779. 258–260.

⁵⁵ ZOLTÁN J.: *Telemakusnak* ... 547.

rója föl neki, hanem véleményének alátámasztására ő maga is átülteti „az első résznek utóllját” — valójában a második könyv végét —,⁵⁶ és melléje teszi ugyanazt a szemelvényt Haller tolmácsolásában: hadd lássa az olvasó, melyiküknek a teljesítménye jobb! A bemutatott jelenetnek a regényben az az előzménye, hogy az egyiptomiak, a főníciaiak támogatásával föllázadnak a zsarnok Bocchoris ellen, és megölik.

FÉNELON

„Je me souviendrai toute ma vie d'avoir vu cette tête qui nageoit dans le sang; ces yeux fermés et éteints; ce visage pâle et défiguré; cette bouche entr'ouverte, qui sembloit vouloir encore achever des paroles commencées; cet air superbe et menaçant que la mort même n'avoit pu effacer [...].”

HALLER

„Holtomig meg emlékezem azon főnek látásáról, miképen vala vérében kevertetve; be zárlot, és meg homályosodtak szemei: ábrázattya haloványodván, éppen el változott, szája fel távva, mintha el kezdet szavát ki akarná mondani, sőt meg holt testén is, kevély és agyarkodó indulattya le vala ábrázólva aztat a halál el nem törölhette.”

BESSENYEI

„Örökre meg fogok e főnek látásáról emlékezni: véribé vólt keveredve, meg szagatott halavány Ortzáján szemei be estek: felére nyitva maradt szája úgy láttot mintha magát még is félbe szakadt szavának ki mondására erőltetné. Szikkadt ábrázatytyán meg maradt még fenyegető kevély tekinteti, melyet onnan a halál sem törölhetet el.”

Az egybevetésből nyilvánvaló, hogy Bessenyei sem törekszik a Zoltán Józseféhez hasonló, szó szerinti pontosságra, sőt: a *ces yeux fermés et éteints* vagy a *ce visage pâle et défiguré* kifejezéseket egészen szabadon fordítja. Emberileg azonban hitelesebb a leírása: a felére nyitva maradt szája, a látszólagos erőlködés, a szikkadt ábrázaton fenyegető kevély tekintet szemléletesebben festi a zsarnok halálát, mint akár az *agyarkodó indulattya* jelzős szerkezet. Bessenyei az idézetek után (többek között) megjegyzi: „E szó, szája fel távva, nem igen nemes” — vagyis egy olyan stilisztikai igényesség kezd feltűnni nála, amely később majd Kazinczynál a „fentebb stíl”-ban teljesebb ki.

Az első magyar *Telemakus* azonban, minden hibája ellenére, évtizedekig eleven hatóerő, jelentős fordításirodalom nyitánya, s a rajta nevelkedett közönség sokáig híu marad az általa képviselt stíluseszményhez. Talán ennek is része van abban, „hogy a barokk — Szauder József szavaival — miért válhat, pl. Dugonicsnál éppen a XVIII. század utolsó évtizedeiben széles olvasó rétegek érzületének, vágyainak kifejezőjévé.”⁵⁷ Haller műve tehát nemcsak művészi értékei miatt jelentős, hanem azért is, mert fontos összekötő szerepet játszik a magyarországi barokk ízlés történetében. Nem véletlen, hogy a *Telemakust* éppen Barkóczy Ferenc püspök küldte a nyomdába,⁵⁸ az a Barkóczy, akinek a működése olyan kiemelkedő alkotásokkal van kapcsolatban, mint a minoriták egri temploma vagy Fassola Henrik kovácsoltvas remekművei.⁵⁹

⁵⁶ BESSENYEI: i. m. 258.

⁵⁷ SZAUDER József, ItK 1969. 149.

⁵⁸ ENTZ Géza: Barkóczy Ferenc gróf, a magyar barokk-kor nagy mecénása. Történetírás, 1939. 167—187.

⁵⁹ Mivel dolgozatunk a *Télémaque* prózai fordításával foglalkozik, mellőztük Hriágyel Márton verses átdolgozását (1756), amelyet részletesen ismertet KOZMA Antal könyve: *Fénelon Télémaque-jának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása*. Pécs, 1932. Itt jegyezzük meg, hogy a Magyar Hírmondó 1780-as évfolyama (a 24. levél „Tóldalék”-ában) egy további fordításról is beszámol, amelybe „egy serénykedő, a maga édes Hazáját 's a Magyar nyelvet nagyon szerető ifjú” fogott bele annak idején, de Haller könyvének a megjelenése után „menten félben hagyta az elkezdett munkáját”. A hírhez mellélt, néhány mondatos szemelvény nem módosítja a Hallerről alkotott képünket.

LE PORTRAIT D'ÉCRIVAIN DE LÁSZLÓ HALLER

L'étude présente la carrière de László Haller (1717–1751), premier traducteur hongrois de Fénelon. Ce qui influait sur l'évolution de Haller, c'était avant tout le goût baroque représenté par la poésie de Gyöngyösi et exprimé par la *Vita poetica* de Lukács Moesch. Il paraît que le traducteur de *Télémaque* n'a pas rencontré, au cours de son éducation, les lumières hongroises précoces. Sa correspondance tardive témoigne de ce que sa manière de voir politique était expressément aristocratique. S'il s'est pris d'affection pour *Télémaque*, c'était précisément parce que, d'après la conception de Fénelon, les privilèges de l'aristocratie doivent contrebalancer le caractère absolutiste de la monarchie. Mais Haller représentait les intérêts de la noblesse hongroise contre la dynastie autrichienne, ainsi le „Télémaque hongrois” — bien que son traducteur, en sa personne, fût, loin des idées des lumières — est devenu, objectivement, un facteur politique important: il a préparé la lutte des résistants nobles des années 1780 contre l'absolutisme impérial. De plus, les jacobins hongrois croyaient découvrir en Fénelon un contenu révolutionnaire. Le style de Haller se caractérise (à l'opposée du classicisme noble de l'original) par la surabondance des éléments décoratifs que le traducteur a puisé, en partie, dans le remaniement latin de *Télémaque* provenant de la plume de Gregorius Trautwein. Les compléments détruisent considérablement le crédit psychologique du texte hongrois. Mais où Haller s'appuie sur des impressions personnelles, p. ex. dans la description de la chasse, il trouve sa voix personnelle. Son style a été surpassé par le goût classicisant représenté par Bessenyei et Kazinczy.

KÖZÖNSÉG ÉS KRITIKA A KIEGYEZÉS UTÁNI ESZTENDŐKBEN

Az irodalomtudomány mai állásánál a kritikátörténet feladatainak *csak egy részét* oldhatja meg. A befogadás, a „kereslet” története, a közönségtörténet, ma úgyszólván még szűzföld; feltöréséhez még a módszereket sem alakítottuk ki. A folyóiratok, a sajtó története alig érintett világ; s maga az ideológiatörténet is elhanyagolt terület. A XIX. század magyar uralkodó ideológiájáról, a liberalizmusról például több mint egy fél százada jelent meg az utolsó összefoglaló mű.

A befogadás folyamatát, a kereslet történetét tehát nem tudjuk még hitelesen visszaidézni, rekonstruálni. A befogadó közönség arculatát, rétegződését, szellemi állapotát azonban valamivel jobban; bár csak töredékesen, vázlatosan és hipotetikusan azt is. Nemcsak s nem is elsősorban a szellemi-művelődéstörténeti légkör nélküli statisztikák adataira, hanem inkább a korszak hírlapirodalmára, sajtójára támaszkodva.

1. Budapest olvasóközönsége

Az olvasóközönség számbavételénél mindenekelőtt *Buda és Pest új szerepére*, minőségileg megváltozott szerepére kell figyelnünk. Mert a Duna-parti kettős város eddig is nagy szerepet játszott ugyan a magyar irodalom életében, de szerepének jelentése egészen más volt, mint lett ez időtől fogva.

Milyen volt eddig ez a szerep?

A terézianus korszak, bár gyarmatias, de kétségtelenül erős gazdasági fellendülése már sok szempontból tette az ország első gazdasági góciává Pestet és Budát. Köztük volt a nyomdászaté, a könyvkiadásé is. Ekkor dőlt el végképp a két testvérváros vezető szerepe ezen a területen. Amihez nagyban hozzájárult az egyetem Budára, illetőleg Pestre költöztetése. De ez az áthelyezés maga sem ok, hanem már következmény volt; következménye annak, hogy immár Pest és Buda volt a polgárosodni kezdő ország leglúktetőbb gazdasági centruma. A ferenci korszak, kivált annak első fele, rendkívül lelassította, hátráltatta ugyan ennek a polgárosodásnak s vele ennek a vezető szerepnek a kibontakozását, megakadályozni azonban nem tudta. Annál kevésbé mert a nagy palatinus, részint egyéni ambícióiból, részint félreszorítotttsági érzetéből, részint — ismerjük el — emberi tisztességéből és politikai belátásából nem egyszer ernyőt igyekezett tartani a maga székvárosa fölé a bécsi hatalmasokkal szemben. A centralizálódó birodalomnak reá bízott részét maga is centralizálni törekedett, erős központot igyekezvén biztosítani neki. S mivel volt érzéke a szellemi dolgok jelentősége iránt, bár alighanem csak igen hézagosak lehettek ismeretei a magyar művelődésről, próbált a honi szellemi törekvések feltételeinek biztosításához is hozzájárulni.

A könyvkiadásnak jelentős mennyisége esett ugyan akkor még más városokra, Kassára, Kolozsvárra, Győrrre vagy Pozsonyra, a reformkor mégis immár egyértelműen Pest és Buda javára billentette a mérleget. S ami fontosabb: nemcsak a nyomdászat és a kiadás központja lett immár végképp Pest, hanem a szellemi életé, az irodalomé is. Kazinczy még Bányácskáról

szervezte az irodalmat, Csokonainak még egyre Debrecen jelentette az erőt adó anteusi földet, Kisfaludy Sándor még Sümegen szötte a *nemes* (a nemesi) magyar nemzet nagyra nőtt poéziséről álmait. Kölcsey ugyan már egyre vágyódott Pest után, a városi élet, a polgáris környezet, az irodalmias légkör után, de vágyát még valóra nem válthatta. Kisfaludy Károly, Bajza, Toldy, Vörösmarty azonban már Pestről igazgatta az egyre változatosabbra szövődő szálakat.

Viszont az irodalom olvasótáborának, sőt szerzőgárdájának is hasonlíthatatlanul jelentékenyebb része vidéken, falun, udvarházakban, kastélyokban, rendházakban, parókiákban vagy kisvárosokban élt. (Jellemző adatként hadd vessük közbe, hogy Toldy Új Magyar Múzeumának — saját kimutatása szerint — még 1859-ben is csak egyetlen előfizetője volt Budán.) S akinek lakása volt is Pesten vagy Budán, félábrával, félszívvvel vidéki házában volt igazán otthon az is. S aki végleg Pesten — Budán telepedett le, többnyire az is megőrizte vidéki életvitelét.

A város lakosságának több mint a fele idegen ajkú volt, német vagy rác iparos, kereskedő vagy szőlőműves, de irodalma magyar. Hagyta ugyan el a pesti nyomdákat szép számmal szlovák, szerb, és román könyv is; a német betű pedig éppoly szaporán került ki a pesti könyvsajtók alól, s kelt el az árusoknál, mint a magyar; de míg az előbbieket többnyire távoli vidékek számára készítették, az utóbbi nyomdatermékek csak gyenge visszfényei voltak az osztrák és német irodalomnak, ha egyáltalán az irodalom körébe vágtak.

Pesten csak a magyar számított minősített, szerves és intézményessé vált irodalomnak. Az idegen ajkú lakosság ezt éppoly természetességgel vette, mint amily természetességgel vette a magyar felvilágosodás és kora-reformkor is a város kevert nyelvét, vegyes népességét. Az írók tudatában nem egyszerűen egy nemzetállam, hanem egy polgári nemzeti állam vágyképe lebegett, s némmel és ráccal, örménnyel és göröggel együtt volt „Pest Buda tája” hazájuk.

Természetesen, nemcsak s nem is elsősorban erkölcsi elszánás kérdése, erkölcsi vállalás következménye volt magatartásuk. Egy sor ideológiai ábrándhit is táplálta. A nemesség polgárosítani vágyó elemeinek többnyire sem osztályáról, sem a polgárosodásról, sem a történelem menetéről, sem pedig a nemzet helyzetéről nem volt megközelítőleg sem világos képe. Sem a Monarchián belüli helyzetéről, sem a szorosabban vett történeti országhatárokon belüli helyzetéről. Nemcsak azt hitték, hogy a polgárosodás *megrázkódtatás nélkül, szervesen* kinőveszthető a nemesi hagyományokból, hanem főleg azt, hogy a *nemzetiségek az állampolgári egyedi egyenjogúság jegyében* természetesen fogják támogatni az ország polgárosodását, a magyar polgárosodást. Nem vették észre, nem merték vagy nem akarták észrevenni, hogy a magyar polgárosodással egyidőben, vagy némi ütemkéséssel a nemzetiségek nemzeti polgárosodási vágyai is kibontakozóban voltak. Túlságosan is ideológiai volt magatartásuk. Igazak voltak rájuk Marxnak az ideológiáról mondott szavai: oly gondolkodásanyaggal dolgoztak, amelyet mint gondolkodástól teremtettet tekintettek, és amelynek másutt, távolabbi, a gondolkodástól független forrásokban nem keresték eredetét, s így a cselekvés is, végső lényegében, a gondolkodásban látszott számukra megalapozottnak. (Marx—Engels: Werke DDR Ausg. II. 467.)

Ez a helyzet csak a reformkor delén, a reformkor második felén módosult lényegesen. Részint az Európa-szerte, a nálunk is s a körülöttünk is fokozódó nemzeti mozgalmak hatására. Részint annak elõérzetére, hogy az udvar a nem magyar ajkúakat a magyar reformmozgalmak ellen fordíthatja. Ez a kettős motívum megnövelte a két testvérváros magyarosodásának vágyát. Tudatosodott a nemesség polgárosító felében, hogy a polgári államnak *polgári központra*, a nemzeti államnak *nemzeti központra* van szüksége. S tudatosodott a központ polgárságában is, hogy szerepet az önállóságra törfő polgári nemzetállamban csak úgy játszhat, ha hasonul a nemzethez. S ez a folygyorsult magyarosodás, bár a hatóságok gátolni igyekeztek, az elnyomatás idején is folytatódott; s Schmerling-korszakban pedig már egyenesen rohamléptekkel haladt előre. 1867-re a kb. 350 ezer lakosú város nem magyar ajkú lakosságának túlnyomó többsége beszélt, illetőleg értett *magyarul* is. A statisztikákból következtethetően biztosan beszélt mintegy 72, s értett mintegy 85—90 százaléka. (Thirring)

1867 után a magyar nyelv elsajátítását a teljes hasonulás vágya váltotta fel, jórészt mindkét oldalon, főleg az értelmiség köreiben. Két fontos új etnikai elem jelentkezett e folyamatban. Az elnyomatás idején ide telepített hivatalnokréteg gyors magyarosodása volt az egyik. A tömegesen bevándorló zsidóság beolvadási vágyának átfordulása a német elemtől a magyarság irányába volt a másik. Ennek az utóbbi népességi csoportnak magyarosodása ugyan már a reformkor és a forradalom idején fölgyorsult, s folytatódott a Bach-korszak éveiben is; 1859–61 s a kiegyezés körül azonban ez az addiginál hasonlíthatatlanul nagyobb méreteket öltött, s teljesen egyértelmű lett.

Mindkét elem a városi olvasó rétegeket szaporította meg hatalmasan. Az analfabetizmus köztük volt a 60-as években is a legkisebb arányszámú, a 70-es évek közepére pedig szinte már elenyésző. Az olvasók rétegét szaporították tehát, *de egyelőre még csak igen kevéssé a szépirodalmat, a magas irodalmat olvasók rétegét is.* Újságot, képeslapot, főleg pedig élelappot olvasott ez a közönség. Miért — később szólunk még róla.

A Kiegyezésre következő hat–nyolc év nemcsak a nagyon is képlékeny politikai erők alakformálódásának folyvást váltakozó folyamata volt, hanem a társadalmi, az etnikai, a műveltségi csoportok egyensúly-keresésének egyre módosuló szakasza is. Különösen a pesti, a budapesti értelmiség világában.

2. A főváros értelmiségének rétegzettsége

A főváros értelmisége *szociális és etnikai* eredet tekintetében a kiegyezés utáni esztendőekben a következő főbb csoportokba volt sorolható: 1) a nemességből, 2) a vidéki magyar kispolgárságból és parasztságból, 3) a pesti és vidéki hazai német kispolgárságból, 4) a zsidóságból, 5) az elnyomatás korában külföldről telepített, németül beszélő hivatalnokrétegből származottak csoportjára.

Természetesen, mind az öt csoportot további rétegzésnek lehet és kell is megfelelő helyen alávetni.

A nemességből származott értelmiség például vagyoni állapotát tekintve, nemzedéki megoszlását tekintve is igen sokféle színárnyalatot mutatott. A kritika, az irodalom szemszögéből két rétege volt különösen fontos. A kiegyezést megvalósító és formáló birtokos és magas és középhivatalnoki réteg volt az egyik. Ők álltak patrónusként a politikai lapalapítások, a nagy lapok mögött. A másik pedig a nemesség deklasszáció felé csúszó értelmiségi része. Ők viszont a lapok szűk írógárdájának adták jelentős részét. Többnyire azt várták az írástól, az újságírástól, hogy általa visszaküzdhetik magukat a hatalom birtokosai közé. Ami, természetesen, csak vajmi kevesüknek sikerülhetett. Nemesi származási tudatú, értelmiségi proletár életformájú csoport halmozódott belőlük össze.

Hasonlóképpen a német polgárságból és a zsidóságból indultak is széles színskálát alkottak. Voltak például, akik a magyarsághoz való asszimilálódással együtt léptek be az értelmiség soraiba is, s voltak, kivált az evangélikus német polgárság esetében, akiknek családja már sok nemzedéken át értelmiségi szinten élt. Sőt, még táji szempontok is erősen árnyalták az egyes rétegeket. A dunántúli s a Morvából beszármazó zsidóság sokkal inkább európaias műveltségi hagyománnyal rendelkezett, mint az északkeletről a lengyel–orosz területekről bevándorló. S a dunántúli és szépebb német polgár hasonlása is sokkal gyorsabban ment végbe, mint például az erdélyi szászé.

Értelmiségről szoltunk most, előbb meg viszont *olvasóközönségről.* Mert bár a kettő sohasem volt egészen azonos egymással, határvonalai azonban ezidőre minden eddiginél inkább szétváltak. Budapestnek 1867 után már olyan olvasó tömegei is voltak, amelyek nem tartoztak a szorosabban vett értelmiséghez; iparosok, kereskedők, sőt már meglehetősen számban munkások is. S ez még csak bonyolultabbá tette a képet, hiszen Budapest munkásrétegeinek igen jelentékeny része nem a felsorolt csoportokból származott, hanem valamely más nemzetiségi cso-

porthoz tartozott; kivált az építőmunkásként idevándorolt s letelepedett szlováksághoz. Igaz, ezek, a szorosabban vett értelmiségen kívüli olvasó rétegek a kritikát közvetlenül nem befolyásolták, s igényeiket az irodalommal szemben, véleményüket az irodalomról közvetlenül nem nyilvánították. Közvetve azonban, bármi gyengén, igen; részint értelmiségi szószólóik által, részint az üzleti életre, a gazdasági életre vásárlásaikkal gyakorolt nyomás által. Az alfabetizmus a fővárosban megtelepedett német és magyar munkások között volt a legkisebb; s az előbbieket fővárosba költözése rendszerint magyarosodásukat is jelentette.

Budapest *műveltségi szinképe* a kiegyezés utáni évtizedekben a következő négy nagyobb összetevőre bontható: a nemesi iskolázottság által kialakított műveltségre, a hazai német városi-kisvárosi oktatás keretében létrejött műveltségre, a zsidóság félig orthodox-egyházias, félig neológ-laikus, sokszor autodidakta műveltségére s végül arra az írás-olvasásra szorítókozó alpműveltségre, amelyet az egyre szélesedő elemi iskolai hálózat adott, s amelyet a fővárosban munkásként, alkalmazottként letelepedő vidékiek hoztak magukkal.

Ezek a műveltségi csoportok szintén erős belső rétegzést kívánnak meg, s tetemes áthajlásokról tanúskodnak. Legbővebben kétségkívül a nemesi iskolázottságú csoport volt rétegzett. A katolikus és protestáns iskoláztatás éppúgy érzette a hatását, mint a nemzedéki, a vagyoni különbség vagy a politikai tájékozódás vagy a táji jelleg. S a rétegzésbe éppúgy, mint az áthajlásba nagyon erősen belejátszottak ideológiai szempontok is. Olyannyira, hogy gyakran nem is lehet pontosan meghatározni, ideológiai vagy műveltségi áthajlásról, egymásbaolvadásról van-e szó. A Toldy—Pulszky-féle fiatal radikális liberálisok kis csoportjában például nemcsak minden származási kategóriából, hanem minden műveltségi válfajból is található néhány.

Rendkívül fontos a nemzedéki különbség is. A passzív ellenállás ideje alatt hiába ült a nemesi ifjúság csukott füllel mindazzal szemben, ami német és magyar nyelvű közvetítéssel, a Thun-féle tantervek alapján hozzá jutott, több vagy kevesebb mégis csak ráragadt. Más okból, de igen nagy volt a zsidó műveltségük nemzedéki különbsége is. Míg az idősebbek műveltjei jórészt német kultúrájuk voltak, a fiatalabbak magyar vagy vegyes műveltségűek. 1869-ben a kb. 45 ezerre tehető zsidóság iskolázottsági arányszáma a többi vallásfelekezetek közül az evangélikus (német) s a (jórészt hivatalnok) református magyar lakossághoz képest még elmaradt, s a katolikuséhoz állt közel; a 80-as években viszont már csak a evangélikus lakosság tartotta vele egyenlő szinten az iskolázottsági arányt, majd a 90-es évekre az is elmaradt mögötte. Márpedig ez a nagyarányú felfutás az iskoláztatásban, *a magyar iskoláztatásban való felfutást* jelentette az addigi német és vegyessel szemben.

Statisztikák alapján (Kőrösy, Keleti, Thirring stb.) igen nehéz az értelmiségi pontos számát és arányszámát megállapítani. Thirring 1869-ben például mindössze 5,3 százalékra, azaz 8400 főre teszi a számukat. Ez azonban abból adódik, hogy csak a közszolgálatban állókat vette e csoporthoz. (A magánnevelőket pl. nem.) (Budapest félszázados fejlődése, 1873—1923, Bp. 1925.) Az iskoláztatás s a foglalkozási ágak statisztikai táblázataiból azonban, meglehetősen bonyolult, kizárásos számítások alapján, mintegy 30—33 százalékra tehető a fővárosi lakosság alacsony és magas értelmiségi szintű elemei összesen.

Végül, ha *ideológiai szempontból* próbáljuk Budapest képét megrajzolni a kiegyezés utáni években, azt kell mondanunk, ha néhány kis radikális vagy utópista csoporttól, s még inkább személytől eltekintünk, az olvasók nagy többsége, kivált az értelmiségi olvasók nagy többsége a liberalizmus valamely fokozatát, változatát vallotta magáénak. Pártállás és ideológia éppen-séggel nem esett szükségszerűen egybe. A radikális fiatal liberálisok például többségükben Deák oldalán helyezkedtek el. Az üres frázis-liberalizmus, a kiürült nemesi liberalizmus legtöbb képviselője viszont a balközéphez tartozott. Igen érdekes, hogy a zsidóság felső értelmiségi rétegeinek, többsége akkor, szemben nagy erejű századvégi radikalizmusával, jórészt a kormány-párt oldalán állt Falk Miksától Ágai Adolfig, Ludasi-Gans Mórtól Dóczi Lajosig. A jelenség társadalomlélektanilag rendkívül bonyolult és tanulságos; később visszatérünk értelmezésére. Egyelőre csak annyit, jegyezzünk meg, hogy zsidó polgárság radikalizálódását természetesen

a viszonyok átalakulása hozta magával. Ezen belül azonban nyomatékkal kell számbavenni azt a lélektani mozzanatot is, hogy a polgárság századvégére felnőtt nemzedékei jogos természetsszerűséggel érezték magukat a magyar társadalom és művelődés egyenrangú szerves tagjainak.

A 48-as párt tömörített ugyan jelentékeny erőket, amelyek balról, plebejus, demokrata oldalról bírálták a polgárosító, liberális ideológiát, mégis a párt *egészét* a liberális ideológiától balra állónak tekinteni nehezen lehetne. A párt a fővárosban egyébként is viszonylag gyengébb háttérrel rendelkezett, mint egyes alföldi mezővárosi központokban. A szociáldemokrata, a munkásmozgalmi törekvések pedig még a kezdet kezdetén álltak, s az *Aranytrombita* c. lap megszületése ellenére, többnyire még német nyelvű sajtótermékekhez kapcsolódtak.

Ezek mellett az ideológiai rétegek mellett igen nagy volt a konzervatív-hierarchikus társadalomfelfogású, vallásos világnézetű, illetőleg egyházas befolyásoltágú csoportok arányszáma. Társadalmi összetételük fölötté vegyes volt; a házi cselédektől a szegény kispolgárságon át a magas arisztokráciáig terjedt. Értelmiségi rétegek azonban, az időszerint, viszonylag kis számban tartoztak hozzájuk, s irodalmat, kritikát befolyásoló aktivitásuk csekély volt. Annál is inkább, mert ezek a csoportok jórészt a katolikus lakosságból kerültek ki, amelynek a kiegyezés előtti túlnyomó számaránya (72,3 százalék) rohamosan csökkent az Alföldről betelepülő kálvinisták és a zsidóság arányszáma ellenében az 1920-as 59 százalékig. S ami fontosabb: ezek a katolikus csoportok igen jelentékeny részükben vagy a város eredeti szegényebb magyar és német lakosságából vagy az erősen egyházas beállítottságú dunántúli cseléd-vidékekről, illetőleg a Felföld inséges szlovák területeiről származtak. Művelődési-iskoláztatási arányszámuk, kivált magasabb szinten, messze a legkisebb volt s maradt egészen az első világháborúig. Szellemi irodalmi mozgalmakban való részvételük jelentéktelen volt; adminisztrációs és szakértelmiség s elemi szintű olvasó közönség, alacsony szintű újságolvasó közönség került ki soraikból. A katolikus egyháznak, s az általa iskolázott lakosságnak egyébként is szellemi-művelődési mélypontját jelentették ezek az évtizedek világszerte, Magyarországon pedig különösen. A korszaknak sem nemzeti, sem természettudományos szelleméhez nem talált utat ez az egyházi iskolázás. Mindenesetre, ennek a jelentékeny számú lakosságelemnek szellemi-művelődési egység- és tájékozottság-hiánya még tovább növelte a szervesség általános hiányát.

A századközépen s a század második felében naggyá nőtt európai fővárosok, nagyvárosok közül tehát talán egyetlen egy sem volt annyira s annyi szempontból *vegyülékes jellegű*, mint Budapest. S mindezt felfokozta, s szinte egyedülállóvá karakterizálta az osztályviszonyok ama végtelenen széthajló jellege, amely szinte *az elemi társadalmi szervességet is lehetetlenné tette*. Vagyoni különbségek voltak más európai városokban is, sokkalta nagyobbak is, mint itt. Kevés iparosodó nagyvárosban élt azonban oly virulensen, sőt, magához vonzóan a feudális gondolkodás a maga érintetlen öntudatában úgy, mint itt.

Mégsem vegyülékességével hatott elsősorban ez a közönség az irodalom, a kritika és a közírás jellegére. Hanem azáltal, hogy a vegyülék egyik elemének sem volt olyan magától értetődő vezető szerepe, egységbe fogó ereje, súlya, *irányt és ízlést meghatározó befolyása*, mint az ötvenes évek s a reformkor litterátus értelmiségének. Az az értelmiség sem volt, természetesen, egynemű sem származását, sem életmódját, sem ízlését, sem vagyoni állapotát illetően, bár többségében litterátusnak és rokon iskolázottságúnak lehetett tekinteni; a magyar nemesi iskolázás tanítványának. Az előtt az értelmiség előtt azonban összefogó, egybetartó cél lebegett; a polgárosító nemzeti liberalizmus valamely fokozata. Ennek a célnak a jegyében alkottak írói, s ennek a szellemében várt műveket költőitől, ennek világánál értelmezte s fogadta be olvasmányait. A korszak forradalmi végkifejletén ugyan Petőfi s néhány elvrokona túllépett ezen a célon és eszményen. De éppen Petőfi tragikus végső magára maradása igazolja, hogy elveinek bátorító, sugalmazó olvasóközönsége éppoly kevés volt, mint végszakaszát méltányoló kritikusa is. Az olvasóközönség a polgárosító nemzeti liberalizmus eszmekörében élt, amelyet éppen az irodalom s az irodalmi közírás közvetített leghatározottabban irányába.

3. A birtokosság közömbössé válása

A kiegyezés utáni esztendőekben a volt nemesség, a birtokosság azonban elvesztette, letette ezt a kritikai, ezt az irányzati ösztönző, bátorító közönség-szerepét. Már 1862–63 körül felhangzott a panasz, s 1867 után egyértelműen általánossá lett: a volt nemesség, a birtokosság elvesztette érdeklődését az irodalom iránt. Erről panaszkodott a második *Budapesti Szemle* megszűntekor Csengery Antal, erről az Akadémiában Toldy Ferenc és Gyulai Pál, erről a fiatalok egész sora, Arany Lászlótól Toldy Istvánig, Rákosi Jenőtől Asbóth Jánosig. Az érdeklődés elvesztése, persze, nem 1867-tel, hanem a hozzá vezető 1859–61-gyel vette kezdetét. A nemesség, a birtokosság újra politizálhatott; közéleti tevékenységének vágya nem volt többé a művelődés területére mint póterületre szorítva; közéleti szerepének óhaját nem kellett immár irodalommal kompenzálnia. S 1867-ben elérte, amit nagy többsége elérni remélt és óhajtott. Az irodalomnak így egészen hátat fordított.

Hogy ne a fiatalok türelmetlenségének lássák e tény rögzítése, fölpanaszlása, — ne őket, hanem a fiatalokkal szemben ekkor már türelmetlen Gyulait idézzük e tekintetben 1870-ből: A nemességben, „a két nagy politikai pártban, — így szólt — nem volt annyi lélek [1861-től fogva], hogy részvények útján egy nagy politikai lapot alapítson, s az irodalom magasabb törekvéseit minden lehető úton-módon támogassa. A táblabíró, ki ma is csak politikai szempontból becsüli az irodalmat . . . nem ért rá ily csekélységre. A miveltebb közönség számára írt folyóiratok és könyvek találkoztak a legcsekélyebb részvétellel.” (Ak. Értesítő IV. 252.) Az örökké fiatalosan optimista öreg Toldy Ferenc pedig ezúttal így tetézte a panaszt: „. . . oly irodalmi lapunk sincs, mely ha részben, csak futólag is, de legalább felemlítene mindent, mi az irodalomban csak némi figyelemre méltó és megjelenik. Politikai lapjaink nem viszonzózzák az irodalomnak azt a szolgálatot, mellyel neki tartoznak, miután ez nevelt nekik magyar olvasó közönséget, mely az irodalom fáradozásai nélkül hihetőleg nem is léteznék.” (Akad. Ért. IV. 240.)

A fiatal Rákosi Jenő aztán — (karöltve Asbóthtal és Arany Lászlóval) — nemcsak azt mondta ki, hogy „a politikai élet molochja” minden szellemi törekvést elnyelt, s „a nemzeti élet felszabadult mozgalmát a művészeti és irodalmi élet állandó hanyatlása” kíséri (Reform 1869. dec. 15.), hanem azt is, hogy valójában a politikai lapok szellemi szintje politikai tekintetben is mélyen lesüllyedt. A lapok csak híreket adnak és korteskednek, de sem nem tanítanak, sem nem nevelnek. „Míg [könnyű fajsúlyú] napi lapjainknak, főleg pedig a pasquillizáló irodalmi termékeknek ezrével volt előfizetője — a [Budapesti] Szemlének csak százával.” Mert „ott, hol minden teljes korú, iskolázott ember beéri azzal, mi keveset az iskolából hozott, nem lehet irodalom.” (Reform 1870. márc. 8.)

Mert valójában már csak az osztályon belüli hatalmi részesedés körül folyt vita a birtokosság körében, s nem a társadalmat átforgató nemzeti célok és irányok körül. Arany 60-as évekbeli csalódásának fő oka éppen abban a tévedésében rejtett, hogy olyannak hitte a politizáló birtokosságot, mint aminek a *Rendületlenül*-ben, a *Mugány*-ban, a *Széchenyi emlékezeté*-ben rajzolta a nemzet eszményi vezetőit. Rőpirataiban Vajda a valóságnak megfelelőbben látta ezt az osztályt. Arany túlmutatott ennek az osztálynak nemzeti és társadalmi céljain; irányzati, kritikai tekintetben tehát nemhogy Arany irányzatán történetileg túllépőt, de már vele együtt lépőt sem tudott sugallani ennek az osztálynak az olvasóközönsége. S hamarosan az a maroknyi, magas igényű kör is, amely ha tovább lendíteni nem tudta is, de legalább megértette, hamarosan kidőlt mellőle az is, vagy ha tovább élt, elszigetelődött a közéletben, amelynek immár Tisza Kálmán volt jelképe és első embere.

A politizáló birtokosság művelődési érdektelenségére a fönt idézett elvi nyilatkozatoknál is jellemzőbb Salamon Ferenc gyakorlati kudarca a frissen alakult hivatalos lap, a *Budapesti Közlöny* tárcarovatával. Megpróbálta a népnemzeti irány embereit s a vele rokonszenvezőket tömöríteni. Pár hónapig magas cikkeket adott történelemtől, természettudományról, irodalomról. A visszhangtalanság s a szerzőgárda gyors szűkülése azonban egyre szürkébbé tette, s

másfél esztendő múltán úgyszólván föl is számoltatta vele az egész rovatot. Amit a lap indulásakor vádként panaszolt (1867 márc. 15.), azt most végleges tényként regisztrálhatta: „... politikai journalistikánk kevesebb figyelmet fordított erre [ti. a művelődés és irodalom ügyére] mint a dolog megérdemelte volna, sőt viszonyaink közt megengedhető lett volna.”

Röviden: a volt nemesség, a birtokosság tömegében, ebben a helyzetben mint közönség nem lehetett kritikai sugalmazója új iránynak, ihletője új kibontakozásnak. További története folyamán jutott ugyan még neki jelentős közönség szerep (pl. Mikszáth esetében), de az részint más helyzet volt, részint arra már a birtokosság arculata is változott, részint pedig ott nem annyira maga a birtokosság, mint inkább a szelleméhez félig-meddig hasonult értelmiség, az ún. középosztály fejtette ki, ha nem is inspiráló, de bátorító hatását.

A főváros olvasóközönségének, értelmiségének határozott *súlypont, cél, jelleg és egység* nélküli volta, anarchikus széttöredezettsége éppen ezért, a *politikai vezetőréteg érdektelensége következtében* esett a kritika szemszögéből oly súlyosan latba. Hiszen itt összpontosultak azok a társadalmi rétegek, itt fejlődtek ki azok a társadalmi formák, itt jöttek létre azok a civilizációs keretek és termelési módok, amelyek az irányzati továbblépéshez igényeikkel sugalmazást adhattak volna. Volt ugyan a vidéki városokban is tapasztalható tetemes növekedés. Ott azonban többnyire, kivált a megyeszékhelyeken, a vidéki birtokosság volt az ízlés és az igény meghatározója, illetőleg a német többségű városokban a provinciális-patriarchális, szuperlojális patrícius polgárság. A nagyvárosi, az ipari, a burzsoázia irányította termelési rend s a vele együttjáró művelődés kibontakozásának idejére egyik sem lehetett igazán irányzatsugalló.

Budapestnél már 1869-ben is csak az ország két legnyugatibb városa, Pozsony és Sopron mutatott kisebb arányszámú analfabetizmust (Sopronban 70, Pozsonyban 68, Budapesten 60,5 az írni-olvasni tudók százalékaránya). De ha Kőbányát és Óbudát leszámítjuk, akkor Budapest még ezt a két várost is megelőzte a betűismeret tekintetében. Az irodalom szemszögéből különösen fontos az, hogy a nők írni-olvasni tudása és iskoláztatása tekintetében Budapest a 70-es években már egyértelműen vezetett a hazai városok között.

A városias irodalom és közönség, a városias társadalmi és életforma esztétikai mércéivel mérő kritika kibontakozásában Budapest tehát kivételes, majdnem kizárólagos vezetőszerese, akár szerencsésnek tartjuk azt, akár kevésbé szerencsésnek, szükségszerűen következett be; társadalmunk múltjának és szerkezetének elkerülhetetlen következményeként. Különösen akkor látjuk világosan Budapest szerepét, ha meggondoljuk, többé már nem számított hazafias tetteknek irodalmi lapot támogatni. A vidéki olvasóközönség egyre inkább csak az egykori divatlapok utódaira, az ún. családi lapokra, képeslapokra fizetett elő. Az irodalom terjesztése többé már nem volt nemzeti ügy, hanem gazdaságosságtól függő vállalkozói kérdés.

A főváros értelmiségének, olvasóközönségének széttöredezettsége, cél- és értékbizonytalansága, jelleghiánya érthető módon nyomasztotta hát oly súlyosan mindazokat, akik szerepet játszottak, s az új helyzetnek megfelelően akartak újat vinni a betű világába. A 67 utáni első ellenzéki irodalmi lap, Benedek Aladár Új Világ c. lapja bevezető cikkében pl. így írt: „... ahol majd minden ember vagy majd minden osztály lényegesen különbözv elveket vall, ott sem társadalmi, se állami rend, sem biztonság, sem ízlés nem létezik. Hol a szükségek fogalma különböző, ott a törekvések is különbözők, s hol az elemi törekvések szétágazók, ott csak súrlódások összetűzések következhetnek be.” (Körültekintés, 1. sz.) Barátjának lapja s lapjának elődje, Toldy István „1848”-a pedig egyenesen „belső forradalmat”, „polgárháborút” jósolt, ha létre nem jön a társadalom egységét biztosító, a széthulló és egymásnak forduló részek között közvetítő „intelligens középosztály”. (Az arisztokrácia, 2. sz.).

S itt kell felelnünk két korábban érintett, de meg nem válaszolt kérdésre.

Az egyik az, *miért újságolvasó, főleg élclapolvasó* lett a hirtelen felduzzadt olvasóközönség, kivált a fővárosi olvasóközönség nagyobb része, s *nem egyben irodalomolvasó is?* A másik, mi készítette a zsidóság értelmiségi felső rétegét, hogy túlnyomó többségében kormányhű liberalizmust kövessen, s távoltartsa magát, sőt, helyenként értetlenül és érdektelenül álljon a közép- és kisnemességből, a parasztságból s a hazai magyar és német kispolgárságból verbuválódó radikális értelmiségekkel szemben?

A lapok — apróbb periódusaiktól eltekintve — mind párttámogatást, intézményi támogatást élveztek, egy-két esetben, rövid időre, egyéni mecénással rendelkeztek. Támogatást élveztek az élclapok is, köztük a *Borsszem Jankó*, Ágai Adolf élclapja is. De ez volt az egyetlen, amely második-harmadik évfolyama után már könnyen megállt volna a maga lábán is. Nagyobb olvasottsága, nagyobb népszerűsége (viszonylagosan s nem abszolút számokban értve, természetesen) magyar lapnak s élclapnak azóta sem volt. Ágai ötödik éve nyitásakor joggal dicsekedett nemcsak előfizetői számával, hanem azzal is, hogy országos híré emberek az ő lapjából ismerik föl az utcán a járókelők. S ha hozzávesszük ehhez, hogy egy népszerűtlen kormány szolgálatában állt ez a lap, a *dolog közönségpszichológiai jelentőségét akkor értjük meg igazán.*

Ágai gyenge elbeszélő volt s tárca- és cikkírónak sem erős. Történetet alkotni nem tudott, s gondolata sem volt valami sok. De az imitációnak, a *parodisztikus imitációnak valóságos zsenije.* S azt a tarka egyveleget, amelyből a magyar betűismerő társadalom, kivált a fővárosi állt, remekül imitálta. Mégpedig mindeniket s mindenik szemszögéből. Felismerte vagy megérezte e társadalom szervetlenségéből adódó komikus, sőt, groteszk alaphelyzetet. Még csak nagyon parodizálnia sem kellett: szinte minden réteg, minden csoport szokásformái mulatságosak, nevetségesek, elképesztőek voltak minden más rétegnek és csoportnak. S a városi kisember, a frissen asszimilált német vagy zsidó eredetű mesterember, az iparos vagy parasztból felkerült magyar munkás vagy alkalmazott számára az a szónoklás, az a deklamálás, ami a képviselőházban folyt, többnyire érthetetlen és érdektelen volt. Annál is inkább, mert a lapok a beszédek rendszert áttekinthetetlenül, kialakulatlan elrendezéssel s híg, teljes szövegeikkel hozták.

Ágai viszont az ott történeteknek és hallottaknak csak ama fonák és jellegzetes emberi mozzanatait vitte közel, amelyek a közéleten kívülieknek is mondtak valamit. S ugyanakkor megnyugtatták az olvasót egyrészt arról, hogy többet nem is nagyon érdemes foglalkozni az ott folyó dolgokkal, másrészt arról, hogy a számára fontos dolgok, a napi dolgok, ha bosszúságokkal telten is, de alapjában jól mennek. Hadd említsük hallásának élességére ama pompás vezércikkutáztatát, amelyeket minden újkor az egyes lapok vezércikkfajtajáról egymás mellé rakott. Remek szociológiai-történeti stílus tanulmány lehetne mindenik.

Helyzete s általa formált alkata különösen alkalmassá tette erre. Tanítványa volt Aranynek a nagykorú gimnáziumban, azaz színmagyar környezetben nőtt fel, de magával hozta a vidéki zsidóság világát is. Mint a zsidóság egésze, hálás volt az emancipációért, az otthonra találásért, a toleranciáért; ugyanakkor a maga kettős látásával, amelyet egy harmadikkal pesti élete, egy negyedikkel hosszabb fiatalkori külföldi tartózkodása sokszorozott meg, kitűnően érzékelt a vegyülékes magyar világ visszasságait.

Az évtized társadalmának két legélesebb szemű irodalmi figyelője, Arany László és Asbóth János egyként azt vallotta, a társadalmi bíráló, a komikum, a humor és szatíra kora kell hogy legyen ez. A szögesen különböző életformák és értékrendek, az elmúló és keletkező szokások nem forradalmi, nem tragikus, hanem nagyon is köznapi szembekerülése, küzdelme szükségszerűen hozta magával ezt. „... az egész szépirodalomból legkapósabbakká lesznek az élclapok, s a politikai költszet egy része ezekbe költözvén át, bőven bugyog, bár nem éppen hypokrémiái tisztasággal”, — így jellemezte a helyzetet Arany László. Az irodalom többsége azonban felkészületlen volt e szembesülések magas művészi ábrázolására, s a közönség még inkább fel-

készületlen volt a magas művészi ábrázolásnak nemcsak sugallására, hanem befogadására is. A *Déliabók* hősenek ingerült és elutasító fogadtatása csattanósan igazolja ezt.

Hogy Ágai közelítésének módja, mélységének foka mennyire *pontos szociológiai mércéje* volt a kor szélesen vett olvasói igényének, szintjének, nemcsak az bizonyítja, hogy első évtizedének népszerűségével azóta is alig mérkőzhetett magyar sajtótermék, hanem az is, hogy élc-lapívalisai egyáltalán nem vehették föl vele a versenyt. Holott ellenzékiek voltak egy folyvást a bukás szélén álló kormánnyal szemben; s Jókaiéba maga a szerkesztő is bőven írt pompás anekdotákat, Bartók Lajosé pedig vitriolosan mart mindenkibe, aki fönt s a kormány pártján állt, Asbóth János a Kávé-forrás köréről írt kegyetlen passzusában, Arany László a Kecskeméthy Aurélról s Ágairól szóló kemény kritikáiban maguk is kesernyésen tanúsították a közönség-igény alacsony fokát és türelmetlenül sürgették a magasabbat. De még az alkalmazkodásra nevelődött Rákosi Jenő is rosszkedvűen rögzítette: a közönségnek csak „pasquilláló újságírás” kell. Magasabbra csak a nyolcvanas években ért meg az új olvasóközönség. Ágai lapja, bár még mindig népszerű volt akkor is, háttérbe szorult. Ekkor immár Mikszáth szatírájának szintjéhez is volt közönség. Igaz viszont — mit tagadnánk — Mikszáth nem egészen azt folytatta, amit a *Déliabók* elkezdett.

De mit kedvelt a politikai lapokban az olvasó, ha a parlamenti napló többnyire érdektelen és élvezhetetlen volt számára? Azt, amit Ágainál is, főleg pedig azt, amit a naponta megjelenő s magát „szépirodalmi”-nak fejlécező *Fővárosi Lapok*ban is: az „Innen-onnan”, a „Vegyes”, a „Társaságból”, a „Fővárosból” (stb.) című nagy terjedelmű színes, személyes és személyeskedő hír- és pletyka-rovatot. Azt, amit a mai közönség — változtatva a változtatandókat — a rádió, a televízió könnyű prózái műsoraiban, a képeslapok, az olcsó magazinok hasábjain kap meg. Meg, persze, a pamfletszerű, leleplezésekben bővelkedő vitacikkeket. A politikai lapok iránti kereslet azonban ennek ellenére sem közelítette meg távolról sem az élc-lapok irántit.

A polgárság szélesebb rétegei politikai tudatosságának, közéletformáló jelenlétének, szellemi részvételének viszonylag alacsony fokára nagyon jellemző az, hogy azok a napilapok, amelyek erősen polgári ideológiai arculattal indultak, mint pl. a Pulszkyhoz közel álló „1848” vagy a Klapka „lapvezérsége” alatt szerkesztett s a pesti Egyenlőségi Körhöz kapcsolódott *Századunk*, fél—másfél éves tengés után rendre megbuktak. Még a kifejezett asszimiláció- és töképartiság jegyében, s hangoztatott filoszemitizmussal útjára eredő Rákosi-féle *Reform* is csak első esztendeiben volt éberen jelen a politikai és szellemi életben. Utolsó esztendeire teljesen elszürkült, mindkét tekintetben.

Mindezen csak keveset emel, s csak gazdasági tekintetben emel az a nem jelentéktelen tény, hogy az országban forgalmazott sajtónak majd egyharmada még mindig német nyelvű volt, részint hazai, részint külföldi. Ezek igényt csak alig-alig formáltak meg a magyar művelődési s irodalmi élettel szemben. A *Pester Lloyd* egy vidéki olvasója jól fogalmazta meg a Lloyd kedveltségének egyik fő okát: a gabonatözsde árai belőle kalkulálhatók ki legjobban.

5. A világirodalmiság hiányérzete

Vegyülékességénél, jelleg- és súlypont nélküli voltánál azonban talán még inkább számba kell venni a 67 utáni olvasóközönség egy rejtettebb vonását. Tudományos igényű történetírás, művelődés- és irodalomtörténetírás alig-alig számolt ezzel a vonással. Esszé-keretben érintették ugyan, pl. Németh László, de nem mindig szerencsés felfogásban, időpontban és megfogalmazásban. Pedig ezt a művelődési kérdést a 67 utáni első nemzedék két kulcsfigurája is, Arany László és Asbóth János is egyaránt fölvetette.

Arany két fontos megkülönböztetést tett a korábbi magyar és európai költészet között. Az egyik az, hogy a magyar költőnek azaddig „lefelőször az ország megmentésére kellett gondolnia, s ritkán érezhette magát oly erősnek, hogy az egész emberiségre kiható általános európai mozgalmak árjára bocsátkozzék. Az egész világot beharsogó koreszméknek a mi köl-

tészetünkben ritkán és kevés visszhangja van; elzárt helyzetünk nem engedte, hogy az újabb kor első hírnökei mellé sorakozzunk, s költészetünk nem a nagyvilág népeihez, csak egy kisebb sereghez intézhette szavát" (A magyar politikai költészet). Szinte csak Batsányi és Petőfi lépett ki, szerinte, e védelmi feladat köréből, illetőleg Eötvös bizonyos tekintetben. Hogy Arany mért szűkítette le e kört ennyire, mért vágta el az európaiba szövő szálakat, arról később szólunk majd.

A második különbség szorosan összefügg az elsővel: míg más népek a vallásos világnézetek uralma idején minden gondolatot az egyetemes vallásos hit tükrében láttak, minden élményt a vallásos hit légkörében éltek át, a magyar költő, az egyetemes helyett, egy külön, védelmi jellegű szemléletben kellett hogy gondolkodjék, egy védelmi jellegű érzelmkörben kellett, hogy érezzen. Magyar vallásos költészet nyugati (vagy akár bizánci-pravoszláv) értelemben nem született.

Asbóth pedig újra meg újra visszatért a gondolatra, hogy a törökdúlás megsemmisítette, ha volt ilyen (s meggyőződése szerint volt) az egyház egyetemes művelődéséből sarjadó magyar műveltséget, s azóta most először vehet a magyar szellemi élet úgy az európai kultúrában részt, hogy a maga kifejezésével, a maga életformái problémáinak fölvetésével az európai szellem alakításába, kérdéseinek megfogalmazásába is beleszólhat. Annál is inkább, mert most immár a magyarság is a döntő új kérdéssel, a nagyvárosi életformával áll szemben. De a nemzedék harmadik jelentős alakja, Toldy István is hasonló módon vélekedett: „... aránylag kis nemzet, nagyok közé ékelve, [ezentúl] csak úgy virágozhatik, ha megértve századunk korszellemét, kezébe ragadja az új eszmék zászlaját, s első sorba áll a valódi civilizáció harcosai közé.” („1848” 1. sz. Nem kell táblabló politikai.)

Arany is, Asbóth is, történeti elmélkedőként, igyekezett semlegesen fogalmazni. Felhang tekintetében mégis kettősség található mindkettőjüknél: érdemnek számít a magyar külön kötelezettség vállalása s a bekapcsolódásból való kimaradás vállalása, de vádnak is a nyugattal szemben, mentségnek és magyarázatnak is a nyugat ellenében. Azt a *keserű hiányérzetet* azonban, e felhang ellenére is jól érzékeltetik a probléma nyomatékos felvetésével, *hogy a magyar művelődés, s ezen belül a magyar irodalom nem épülhetett folytonosan és szervesen az egymást követő s a nemzetinél szélesebb, egyetemes értelmező s rendező elvű európai világnézetekre*. S alapjában ezt hiányolta közvetetten (s jóval kisebb történeti átláással) Ábrányi Emil is, midőn Herderben — homlokegyenest ellenkezően a reformkorral — nem a nemzeti vonások apostolatát, hanem az egyetemes európai eszmevilág szabad német nemzeti tulajdonná való áthasonítóját magasztalta. (Új Világ, 1869. 8. sz.)

Célkitűző szándékról, programiratról lévén szó, — szemléletüknek s politikai álláspontjuknak megfelelően — nyilván túlsarkították s túlvitték e hiányérzet kifejezését. Annyi azonban alighanem megáll, sőt mellőzhetetlenül fontos is a magyar művelődés ábrándhitektől mentes önszemléletéhez, hogy a európai művelődés mélyáramai s a hazai közgondolkodás — nehéz történelmünk szerencsétlenségei következtében — nem mindig hatották át egymást magától értetődő természetes folytonossággal és együtemű szervességgel. Vannak, akik a magyarság kései letelepedésével, a Karoling- és Otto-korszak, a mély középkor kimaradásával kívánnák magyarázni ezt. Oly ködös föltevés, melyet cáfolni is, bizonyítani is nehéz volna. Az azonban bizonyos, hogy a vallásos világnézetek, a reformációval, ellenreformációval kezdődően, gyakran napi pártharcok napi jelszótárát szolgáltatták inkább, mint egyetemes életrendező, életértelmező, létformaszervező elveket. Így, általában, az ellenük való harc sem ereszkedett filozófiai mélységig, az emberi lét értelmezésének kérdéséig.

A magyar egyházak vallásossága is *napi politikai*, közvetlenül hatalmi volt inkább, mint egyben világnézeti, s a magyar vallásellenes mozgalmak felfogása is inkább közvetlenül politikai, közéleti, mint egyben világszemléleti. A magyar katolicizmus sem a latin, sem a délnémet-osztrák katolicizmussal, a magyar protestantizmus sem az angol, sem az északnémet-észak-európai protestanizmussal nemigen állta e tekintetben a versenyt. Ha van bizonyos igazsága

Karl Barthnak, a jeles vallástörténeti bölcseletnek, amidőn (némileg Max Weber nyomán) Albertust és tanítványát, a nagy Aquinóit a katolikus mélykultúrák magas intellektusú kivirágzásának, Hegelt pedig a protestánsokénak tekinti, úgy ilyen mélykultúra, ha kezdett is képződni hazai földön, minduntalan megszakadt, s más tudati övezetek területévé lett. S ha egy-egy egymeműen katolikus vagy protestáns tájegység hozott is létre ilyen mélykultúrát, intellektuális magas megfelelői nemigen termelődtek ki. Csak kisszámú egyesek, főleg Petőfi és Arany, Ady és Babits, Bartók és Kodály hoztak felszínre s emeltek európai intellektuális nivóra egyetemes jellegű és értékű, népi mélykultúrai elemeket. Péterfy, akinek volt némi ismerete az európai mélykultúrák történeti-művelődéstörténeti erejéről, alighanem joggal támadta Eötvöst metsző gúnnyal az 1514 ama történetlélektani cselekmény-fogásáért, amidőn középkori hitű keresztényeket a Keresztrefeszített coropusával való politikai-taktikai üzemekbe kever.

S ha kevésbé állta a versenyt a magyar kereszténység a nyugatival, kevésbé állta az orosz pravoszláviával vagy a lengyel katolicizmussal is. Így a benne való megrendülés s az ellene való harc is felszínibb maradt. Olyan gyökeres, olyan emberi lényegét érintő kérdéseket, minőket — időrendben visszafelé haladva — Dosztojevszkij küszködése a keleti kereszténység megadást vállaló benső világával, minőket a német filozófia vagy a Faust bírkózása a vallásos célképzetek lehetőségével, minőket a janzenizmus vívódása a dogma, az egyháziasság nélküli etika megteremtéséért, aminőket a Hamlet vitája ez evilági létértelmezés jogáért felvetett, a magyar irodalom azaddig csak egy-két kivételes alkotó egy-két kivételes művében pendített meg autentikus módon (Kölcsy, Vörösmarty, Széchenyi, Petőfi, Arany). Madách világismertsége nyilván ennek, vagy ennek is köszöni létrejöttét. Gyulai egyenesen óvta a magyarságot „a Hamlet-lelkű Németország” filozófikus „szellemétől”; Beöthy meg már éppen erényt kovácsolt e hiányból éppúgy, mint a nagy zene hazai hontalanságából is: a magyar józanság, gyakorlatiasság, pragmatizmus erényét.

A történeti-társadalmi választás etikai kényszere és kötelessége az újabkori európai szellemi élet ez oly jellemző és fontos vonása, itt többnyire csak a közvetlen politikai előny és pozíció kérdéskörében mozgott, s nem egyben abban is, aminek a politika is csak eszköze. Nem az emberi élet lehetséges értelmének s lényegének megválasztásában, s a megválasztott értelem és lényeg megvalósítási módjának kiválasztásában. Többnyire azonos értelemdadás árnyalatai kerültek itt szembe egymással, s nem gyökeresen más értelmezések. S ha mégis ez utóbbiak, azok is csak igen-igen ritkán ugyanannak a léleknek a világán, döntéskötelezettségén belül. Így többnyire csak a helvétiusi, a holbach-i választás mélységéig, s nem a Kant vagy Spinoza félig jutottak el. A Széchenyi-, a Kölcsy-, az Arany-féle kivétel bizony fehér holló volt itten. Még inkább az volt a goethei, a hamleti (ha egyáltalán volt); s az maradt még sokáig a Dosztojevszkij- és Tolsztoj-féle is.

Külön szerencsétlensége volt a magyar kultúrának, hogy politikai okokból Bécs hatalmas művelődéstörténeti kisugárzási erejére többnyire szinte kénytelen volt ellenérzéssel válaszolni. A felvilágosodás eszmevilágának legmagasabb esztétikai szintű, legegyetemesebb érvényű, a népi és a történeti kultúrába egyaránt mélyen beágyazott megnyilatkozása, A varázsfuvola például egy lépésre jött létre a magyar határtól, s aratta folyton fokozódó diadalát, de a magyar művelődés egésze alig vett róla tudomást. Alig ismerte meg a helyes választás fölött érzett öröm csodálatos sarastrói magasztosságát, mámorát. Mint ahogy a bécsi klasszicizmus szellemét is szórványosan ismerte meg, a maga lényege szerint. A kilencedik szimfónia utolsó tételének kétségbeesett önkívületbe és eufóriába váltó erőfeszítését az emberi-társadalmi választásért a magyar művelődés ritkán élte meg. Kodály, akit utolsók között lehet múltunk lebecsülésével vádolni, még 1955-ben is rezignáltan szólt a zenei idegenségről, mint a magyar művelődés egyik sajnálatosan karakterisztikus vonásáról. A „kalapos király”, a kamarilla és a Gott erhalte szék-városát látta Bécsben az átlagos műveltségű magyar. Péterfy, aki Bécsset „Haydn papa” feledhetlen harmóniai városának tudta, érthetően maradt hazájában idegen.

Arany és Asbóth, persze, mint utaltunk rá, tévedtek. Mégpedig azért, mert a magyar védelmi mozgalmakat *csak nemzeti* védelmi mozgalmaknak tekintették. A bennük többé-kevésbé mindig jelenlévő osztályküzdelmi mozzanatot nem vették észre, vagy nem akarták észrevenni. Holott ez egyes szakaszokban egyenesen uralkodóvá vált bennük. Sőt, a kettő, kivált a nemzetté válás s a függetlenségi küzdelmek folyamán számtalanszor egybeesett, elválaszthatatlan. Márpedig az élet értelmezésének alapig ható megrendülése, gyökeres átalakulása a társadalmi rend alapig ható megrendülésével s átalakítási vágyával van egybekötve, mégha sokszoros áttételeken keresztül is.

De volt igazuk is. Mert a gyökeres átalakítási vágy, az alapig ható megrendülési érzet érzelmi-érzelmi érzékelése és feldolgozása többnyire csak szűk rétegekre, csak egyes egyénekre s csak egyes pillanatokra terjedt ki. Tömegessége, huzamossága, folyamatossága hiányzott. Így következményei, életforma-rendezési, tudat-átformálói krízisei és kísérletei is csak rövid mozzanatokra, kis csoportokra, egyes egyénekre hatottak ki. Konfliktusai talán *ezért is* nyilatkoztak meg irodalmunkban rendszerint lírai, személyes hitelesítésű, rövid kihordású formákban. Ezt a problémát is érzékelté Arany is, Asbóth is. Arany például a politikai vers-költészet tárgyalásában, látszólag meglepő módon, bevonta Eötvös regényei, elvei személyes, lírai hitelének kérdését is. Asbóth pedig egyre a középkori művelődés tömeges, huzamos és folyamatos világnézeti áthatottságot hiányolta az újkori művészetből. Érzékelték a problémát, s egyben problémafelvetésük igazolását is látták benne: a magyar történelem és művelődés védelmi jellegének, s e védelmi jelleg leszűkítő voltának bizonyítását. Érzékelték ugyan azt is, hogy mindez a polgárosodás, a városiasodás, az industrializálódás hátramaradottságával is összefüggésben van, de szinte sohasem erre vetették a főhangsúlyt. Ami bizonyosan abból következik — mint ezt a jövőző fejezetekben látni fogjuk —, hogy nemzeti liberális, a nacionáldarwinizmustól mélyen áthatott jövő elképzelésükben mindennek előtt a volt nemes-ség utódára, a birtokosságra óhajtottak támaszkodni. A történeti kiválasztódás által, szerintük, vezetésre kijelölt magyarság, úgy érezték, csak e réteg segítségével töltheti be misszióját.

S ha a korábbi magyar magas művelődés átlaga oly gyakran volt kénytelen nélkülözni mélykultúrák folyamatos támogatását, a 67 utáni *első* szakasz pesti olvasóközönségének világában különösen hiányzott ez. Voltak nagyműveltségű német és zsidó polgárai meg magyar hivatalnokai a városnak, de általában a német polgárság műveltsége sekélyes volt. Régi világnézete már a múlté volt, új műveltsége Raimund, Körner, Raupach szintjén mozgott, s még ez is többnyire a Gartenlaube nivóján átszűrve. Az olvasó zsidó polgárság egy része pedig szinte tudathasadással élte e korban életét. Azt a hagyományt, azt a mélykultúrát, amelyből a XX. században Chagall vagy akár Pap Károly művészete kinőtt, igyekezett elfeledni, s az újat ennek emlékezte nélkül magáévá tenni. Roppant tanulságos az orthodoxok és neológok vitáját ebből a szempontból vizsgálni. A hagyománytagadás a hagyományvállalás groteszk dacformáit szülte, a hagyományvállalás pedig a hagyománytagadást. S ez kihatott a többi rétegeknek a zsidósághoz való viszonyára is a művelődési életben. Anekdotikus szinte, hogy Asbóth Jánost a görcsös hagyományörzés jegyében orthodox közösségek választották tiszteleti tagjukká, Toldy Istvánt viszont a hagyományfeledés igyekezetében egyes neológ csoportok.

Nem sokat ért meg azonban a történelem lélektanából az, aki a hagyománytagadás és hagyományörzés e harcát egyszerűen groteszk látványnak, s ezt az alkalmazkodó lojalitást szimpla opportunitásnak tekinti. Egy ezredéven át üldözött, fizikai létében is veszélyeztetett népcsoport védekezési dilemmája volt e belső harc; a hazára találás, a befogadtatás fölötti öröm ellenszolgálat a lojalitás. S ezt a történelemlelektani okot felerősítette, helyenként talán meg is előzte az a gazdasági, hogy a kapitalizálódás e fokán, midőn az eredeti magyar népesség főleg birtokosra és parasztra (esetleg hivatalnokra) tagozódott, a gyorsan asszimiláló zsidóság jól megtalálta helyét a tőkésedéstől létrehozott új mezőnyökben. Ősi gazdasági létbizonytalanságát, anyagi kiszolgáltatottságát, társadalmi kiszorítottságát érezte megszűnni. Attól azonban, ennek ellenére, folyvást őrizkedni kell, hogy történetietlen módra, a zsidósá-

got egy tömbnek tekintsük, akár társadalmi, akár gazdasági, akár művelődési tekintetben. A Farkas Gyula-féle történetírás hamisító eljárásának egyik fő sémája éppen az (s nemegyszer a *Három nemzedéké* is), hogy céljának megfelelő típust állít az összesség helyébe, s annak vélt vagy valóságos vonásaival jellemzi az összesség minden tagját. rétegét. Holott a magas arisztokráciához számító csoportoktól az ipari s alkalmi munkások csoportjáig terjedt a színekép. Amidőn tehát lojalitásról szoltunk, tárgyunknak megfelelően, főleg az olvasónak számító közép- és alsórétegek lojalitásáról szoltunk. —

Egyszóval: a főváros olvasóközönsége, jóllehet immár egyértelműen az ország elsőszámú olvasóközönsége volt, túlnyomó többségében a kritikát irodalmi ízlésével, esztétikai igényével, társadalmi követelményeivel még alig volt képes befolyásolni.

De fordítva is igaz. A kritika ritka korszakban maradt annyira egy nagyon vékony és nagyon vegyes értelmiségi réteg belügye, beltenyészete, mint éppen ebben a fontos alapozó szakaszban. Pedig éppenséggel nem csak egymásnak szánták írásaikat, hanem az egész nemzetnek. Ha a széles olvasóközönség szemszögéből az *éclapok kora* volt ez, az irodalmi értelmiségéből a *röpiratoké*. Vajda Jánostól Tótvölgyi Tituszig, Ábrányi Kornéltól Áldor Imréig, Asbóth Jánostól Toldy Istvánig mindenikük tolla alól került ki egy-egy, vagy éppen egy egész sorozat, mint például Toldy alól. S ezekben — Asbóthéi a legjobb példák rá — a művelődésről, az irodalomról, sőt, az irodalomkritikáról is gyakran és részletesen esett szó. Még Arany László látszólag tisztán történeti tárgyú akadémiai székkfoglalója is nem más, mint történelmi alapozású programadás, amely egyes részleteiben akár röpirat is lehetett volna. Valamennyien a társadalmi küldetés tudatával közeledtek az irodalomhoz, s a reformálás szándékával a társadalomhoz.

6. A nemzeti középosztály megeremítésének vágya

Ha felvetették az addigi magyar irodalom védelmi elszigeteltségének súlyos következményét, ha sürgették európai szintű feloldását, döntő kérdés az, kinek a nevében és kihez szolt feloldó programjuk, s minő eszmék és célok jegyében fogant. Alanyi szándékuk, szubjektív tudatuk szerint, persze, mint a programadók általában, természetesen, az *egész nemzethez* szoltak, s a *korszerűség* jegyében; tárgyian azonban, magától értetődően, egy osztály, egy réteg, egy eszmeáramlat nevében. A réteg azonban, amelynek nevében beszéltek, nem állt, de nem is állhatott mögöttük, mert igazában csak csírájában s az ő vágyaikban létezett. Az értelmiségi középosztály, s a középosztályi értelmiség volt ez. Ezt óhajtották megszervezni, hogy az viszont a szervezetlen nemzetet szervezze meg modern európai államú társadalommá.

Toldy, láttuk, egyenesen polgárháborút jósolt, ha nem jön létre a társadalom egységét biztosító, ellentéteit kiegyenlítő „intelligens középosztály” (Az arisztokrácia „1848.” 2. sz.), Arany László angliai utazása legfőbb céljának pedig éppen azt jelölte meg, hogy „bizalmasabban megfordulhasson középosztályi angol házaknál”, hogy megismerkedhessék világukkal (Levele Csengeryhez 1872, Magyar KI. 487.). Rákosi lapját beköszöntő cikkében éppúgy, mint búcsúcikkében is az értelmiség, „a legműveltebb olvasóréteg” közlönyének jellemezte. S Bodnár Zsigmond is, aki ekkor még katolikus pap volt, s a fiatal papság liberális szárnyának proeminens képviselője, a Szabad Egyház állandó munkatársa, azt írta: nem a polgárság, hanem egyedül a középosztályi értelmiség léphet az arisztokrácia helyébe a modern államba szerveződött társadalomban (Bp. Sz. 6. k. 185—187).

Abban, igaz, különböző felfogást mutattak, melyik meglevő rétegből kell e középosztálynak elsősorban verbuválódnia. Asbóth főleg a nemesség soraiból remélte ezt a réteget. „Az, amit Nyugat-Európában középosztálynak neveznek, Magyarországon csak egyes városokban bír politikai súllyal; s ezekben is részben nem magyar fajú, habár jó magyar érzelmű is. Ez a városi polgárság nálunk is dicsekszik azon szolid és hasznos tulajdonokkal, melyek a polgári rendet mindenütt kitüntetik... de hiányzik benne azon nagy vonás, amely nélkül politikai vezér-

szerep nem létezik, és melyet a polgárság csak nagyszabású kereskedelmi vállalatokban sajátíthat el, mint elsajátították régebben az olasz és németalföldi városok, újabban az angol és amerikai polgárok (A magyar birtokos osztály, Eszmék 10.). Arany László a birtokosságot, a tőkés polgárságot, a hivatalnok és szabad foglalkozású értelmiséget egyaránt szívesen látta volna az óhajtott középosztályban, míg Toldy erőlyesen azt követelte az arisztokráciától és magas nemességtől, hogy váljék polgárrá, ha a középosztályban helyet és szerepet kíván kapni. Rákosi viszont, aki a hatalmat gyakorló birtokosság mellett elsősorban a gazdasági és művelődési életet szánta a középosztálynak, mindenekelőtt a polgárságból várta azt.

S hogy mennyire a nemzetet modern állammá szervező középosztály kiképzése állt irodalmi és kritikai gondolkodásuknak középpontjában is, azt legcsattanósabban Arany László kiáltvány-számba menő zárópasszusa tanúsítja: „Nemzetünk politikai életét az utolsó pár száz év alatt az uralkodó hatalom ellen folytatott ellenzéki küszködés némileg egyoldalúvá tette, szűk körre szorította. Volt benne valami azon partikuláris önvédelem jellegéből, amely Európa más államaiban is oly sokáig folyt egyrészt a terjeszkedő királyi hatalom, másrészt a helyi önállóság és hűbéri függetlenség közt, míg e tusaából ki nem emelkedett a modern állam eszméje.” Másutt, Európa nyugatán is folyt tehát oly küzdelem, csakhogy sokkal korábban, s amit Arany nem tesz hozzá: a polgárság vezetésével és ideológiájával. Ennek az önvédelmi harcnak a partikularitása következtében „a politikai költészet is [s Arany minden addigi magyar költészetben ott érzi a politikai s a közéleti jelleget], örökös tiltakozásai és sóhajtsái által gyakran egyhangúvá lett”. Most azonban „az állam eszméje nálunk is erősebben látszik kiemelkedni, mint eddig bármikor. Nem egy kívülálló, többnyire terjeszkedő irányú s nem ritkán ellenséges főhatalom képviseli többé az államot szemközt a nemzettel, hanem maga a nemzet alkotja azt, akár jól, akár rosszul. Ha ez irányból többé a régi útra vissza nem zökken, ha politikai fejlődésünk követheti az európai vezérnépeket, melyekkel az új idők különben is közelebbi szolidaritásba hoznak, ha merő ellenzéki tusa helyett fölébredvén a társadalmi osztályok, elvek, pártok igények, érdekek egymás közti élesebb versengése, új eszméket visz a küzdelem terére, akkor talán a politikai líra is hivatva lenne új hurokon zendülni meg... Így látszik nekem, hogy napjainkban a nemzet politikai létele sarkalatos fordulatot tesz, melynek a lírába is nyomot kell vernie. Sokban szakítottunk a múlttal... a régi magyar társadalomba új elemek, új igények, érdekek, eszmék, jelszavak, rajongások lépnek sorompók közé... változás előtt állunk.” S korábbi részletei egyértelműen tanúsítják, hogy nemcsak a lírában, hanem minden műfajban, az egész irodalomban új irányt várt, sőt, a műfajok addigi szerepfonosságának teljes átrendeződését is.

Az államszervező középosztály kiképzése tehát a kritika legfőbb bemérési pontja. Az irodalom önelvűségét ilyen vagy olyan megfogalmazásban szinte valamennyien vallották. De azt is, hogy ez az önelvű jelenség csak a társadalmi jelenségek összességébe illeszkedve s neki alárendelve töltheti be hivatását. A hálózat központja, a kritikai intermedialitás központja tehát ily értelemben volt az államszervező értelmiségi középosztály kiképzése.*

* Ez a dolgozat egy nagyobb munka egy kis részlete. Azokat a standard történeti és statisztikai műveket, melyekre főleg Budapest vonatkozásában támaszkodik, könyvészeti módon, e részletnél nem látszott szükségesnek felsorolni (Salamon, Gööz, Gárdonyi, Balla, Wildner, Thirring, Körösy, Keleti stb.). Csak az idézetek lelőhelyét adtuk meg. A korszak megítélésében a dolgozat, láthatni, nem maradt érintetlen Jászi Oszkár munkáitól, felfogásától.

LE PUBLIC ET LA CRITIQUE APRÈS LE COMPROMIS DE 1867

L'étude est une partie d'un ouvrage plus grand qui vise à présenter une étape de l'histoire de la pensée de critique littéraire hongroise. Elle considère la critique comme un moyen de la confrontation. La critique est un secteur de l'idéologie universelle d'une classe, d'une époque, d'une tendance, qui choisit, recueille et organise les éléments constitutionnels de l'idéologie en question de sorte que, par elle, les exigences de la classe, de l'époque et de la tendance en question puissent s'exprimer, d'une part, le plus efficacement possible. De l'autre part, de sorte que les qualités, les valeurs de la littérature en tant qu'un être autonome soient déterminées et interprétées et confrontées avec le public de la manière la plus convenable à l'idéologie en question.

L'étude essaie de tracer le portrait spirituel, le caractère du public qui, aux environs de 1867, au commencement de la nouvelle période de la vie de l'État hongrois, au commencement de la Doppelmonarchie, a influencé la littérature par ses exigences, en partie par ses manifestations dans la critique écrite, en partie par ses achats et ses abonnements. Le caractère de ce public, à l'encontre du précédent, a été déterminé déjà par la grande ville, la première grande ville du pays, par Budapest, la capitale de la Hongrie.

L'auteur cherche à établir le caractère du public, avant tout celui du public de la capitale, à la base des ouvrages de statistique de l'époque et de la postérité, mais surtout à la base du journalisme de l'époque. Il catégorise les lecteurs du point de vue de la sociologie, de la culture et de l'idéologie. Il aboutit au résultat qu'à cette époque, il n'y avait presque pas de contact entre le public très hétérogène de la capitale naissante ayant un niveau culturel relativement bas et les jeunes générations d'écrivains et de critiques ayant l'exigence du niveau de la littérature mondiale. Par suite de cela, toutes les initiatives d'écrivains et de critiques qui caractérisaient l'essor d'une ère nouvelle, s'anéantissaient vite dans leur isolement. Le public était, au commencement, un public lisant des journaux surtout des journaux amusants. Le caractère hétérogène du public déterminait d'avance la confrontation des couches, et grâce au bas niveau culturel moyen, cette confrontation ne s'est réalisée qu'à ce degré. Une confrontation de valeur littéraire ne pouvait se réaliser qu'au tournant du siècle.

KASSÁK AVANTGARD IDEOLÓGIÁJA

A kassáki életművet vagy annak akár csak egyes részleteit is elemző, értékelő vagy vitató írások eddig csak utalásokban érintették a költő ideológiai elképzeléseit. Így csak jólétesült elhallgatások, megbocsátó-elnéző fejcsóválások és hümmgető-sajnálkozó belátások és beismerések jelzik Kassák ideológiai-politikai-esztétikai tévedéseit. Talán Jordáky Lajos sorai jellemzik a legjobban ezt a kritikusi magatartást: „Írni azonban nem mertem róla, és annak ellenére, hogy fegyelmezetlennek tűnő magatartásával, de esztétikai és szociológiai nézeteivel sem mindig értettem egyet, mégis óriásinak éreztem, akihez nem nyúlhatok. Nemcsak bírálólag, de méltató értékeléssel sem.” Pedig ugyanő és ugyanitt idézi Kassák szigorú szavait: „A kritikus vállalja a bíró szerepét a művészet területén, inkább legyen könyörtelen és dogmatikus, mintsem felelősséget nem vállalóan megértő.”¹

Kétségtelen, hogy könnyű az utókornak post festo okosnak lenni, de maga Kassák példája — ha ellentmondásos példája is — int a publikált szó súlyára-nehezeire, s nem vezet objektív értékhez az érték pusztá deklarációja, még a pusztá verifikációja sem. (Különösen nem mindegy, hogy milyen alapon verifikálunk.)

Mert nyer-e azzal az irodalomtudomány, hogy a nagy művészek téves megállapításait, s még tévesebb meggyőződéseit burjánzani hagyjuk? Kisebb lett-e Tolsztoj vagy Dosztojevszkij Balzac vagy Mikszáth, Babits vagy Kosztolányi, Krúdy vagy Móricz stb. hogy politikai-ideológiai meggyőződésüket vitattuk, sőt elvetettük? Nem a „képmás ellenállását” vagy a „balzaci dilemmát” s a „realizmus diadalát” látjuk-e igazolódni példájuk által? Hogy a világnézet és a művészi ábrázolás szervesen összefügg; hogy a haladó művészetben a kettő *egysége*, a dekadens művészetben pedig a kettő *különbözősége*, illetve *ellentéte* érvényesül? Kassák nézeteit nehéz egységes ideológiának tekintve értékelni, mert — mint más avantgardistáké — Kassák világ-szemlélete is töredékes, nem egységes, összefüggő egész. Mint a kínai filozófia, csak nézetek laza halmaza-rendszere éppen azáltal, hogy Kassák is — mint más avantgardisták, — elveszítve a konkrét valóság (térbeli és időbeli) vonatkozásait, amelyek pályája első szakaszában még irányították a *Máglyák énekelnek* időszakáig, világnézete feltöredezett, s csak azon elemei rögzödtek, amelyeket az író valóságigénye megerősített.

Nehéz a rendszerező értékelés azért is, mert a *Ma* és a *Munka* munkatársai — Kassákkal az élen — írásaikban nem idéznek, így az elméleti befolyások elágazásait szinte lehetetlen megszerkeszteni; csak a gondolati összefüggések, eszmei találkozások alapján lehet feltételezni a szerzők filozófiai-ideológiai forrásait, befolyásait.

Nehéz a Kassák-kör kinyilatkoztatásait, manifesztumait értékelni még azért is, mert a szerzők elméleti cikkei nem tudományos, elemző tanulmányok, hanem inkább költői kiáltványok, szónoki deklarációk. Ezek metaforikus, patetikus stílusa átmenti a szerzőt a logikai buktatókon, a tudományos felelősség skrupulusain.

¹ JORDÁKY Lajos: A szocialista irodalom útján, Bp. 1973. 408.

Az avantgardista irányzatok eredetiség- és öskultusza, manifesztumdivatja különösen liberális a tudományos hitelességet és az analitikus feldolgozást illetően. A konstruktivizmus eszmei ideálja meg különösen fittyet hány az analízisre, mivel a szintézis, az összefoglaló teremtes a vágya, sokszor anélkül, hogy gondosan rombolt vagy elemzett volna előbb. A spontaneitás ötletcentrikus „logikája” és kontrollellenessége — amely sokszor a cenzúraellenesség forradalmi pózát ölti magára, — nagyon is szétzilálta a költői szabadság fogalmát. (A költő eredetiség-kultuszában megtúrta még az olyan súlyos és eredendő helyesírási hibákat is, mint pl. *egyébb, kivállik, megszálva, annélkül, nemtudó* stb. és a központosítás hány, de hány helytelen-ségét.) Talán nem véletlen, hogy ezek a hibák elsősorban Kassák, Barta Sándor és Kahána írásaiban gyakoriak, míg pl. Mácza, Gró Lajos, Gáspár Endre és Reiter Róbert írásaiban és műfordításaiban elmaradnak. Utóbbiak írásai ugyanis — ha néha vitathatók is, — de következetesebbek, tudományosan indokoltabbak. Kassák, Bartha és Kahána cikkei különösen erős érzelmi, indulati, sőt a polemikus-harcos cikkekben rágalmazó — zöngék sekélyesítik. (Pl. Kassák *Válasz és sokféle álláspont*, Kahána szerkesztőségi jegyzetei Raith Tivadarról stb.)

Vizsgálódásainkban sokszor kényszerülünk arra, hogy Kassák misztikus-patétikus sorait (pl. Képarcitektúra) Gáspár vagy Mácza, illetve a Kör más tagjának soraival értelmezzük.

A Kassák-kutatók számára talán figyelemre méltó irodalomtörténeti tény, hogy a Kassák-lapok hasábjain alig van belső polemikus cikk. Ha van polémia, csak *kifelé*, a *Ma*, illetve a *Munka* védelmében — és képviselőjében — más lapokkal (Nyugat, 100%, Kortárs stb.) csatáznak feltűnően egységes eszmei alapállásról. A munkatársak annyira egyszínűek, hogy akár felcserélhetnénk neveiket a cikkek alatt. A költők jórészt Kassák-verseket írnak, az elméleti cikkek a kassáki platform — ha van ilyen — népszerűsítői. Esetleg némi szakmai differenciálódás követhető a lapok hasábjain (színház: Mácza, film: Gró Lajos, politika, művészetelmélet, képzőművészet és minden: Kassák Lajos stb.), de figyelemre méltó az is, hogy a kétségtelenül imponáló nemzetközi kapcsolatok jegyében fordított és közölt cikkek mennyire megegyeznek a Kör művészetelméletével, sőt azok eszmei-politikai tévedéseivel, ferdüléseivel is. (Lásd Ozenfant és Jeanneret — a későbbi Le Corbusier — *A purista esztétika vázlat*a, Lisszickij *A proun* stb.) Nem véletlenül közlik; hanem mert egyetértenek velük, sőt ezekkel erősítik saját álláspontjukat. Ez az egyetértés általában nem szolgál a lap javára (pl. Trockij önéletrajza).

Kassák maga is úgy van az önkritikával, mint Lukács György, aki — Sándor Pál szavaival szólva — elítélt és elvetett tételeit újra meg újra „jogerőre emelte”, újra meg újra verifikálta, sőt makacs konzekvenciával be- és beépítette elméleti rendszerébe.²

(Az pedig már a Lukács-kérdéshez tartozik, hogy ezeket az önkritikákat maga nem vette komolyan.) A különbség csak az, hogy míg Lukács — a mozgalomban való aktívabb részvétel folytán — úgy-ahogy önkritikára kényszerült, Kassák szinte sohasem gyakorolt önkritikát. Míg Lukácsot a mozgalmi kollektíva belső kritikával illette — ismét ismét más kérdés most, hogy helyes vagy helytelen irányban —, addig Kassák körében ez a belső kritika úgyszólván sohasem kapott teret. Ha eszmei-politikai nézeteltérések, ellentétek támadtak a Körben, az mindig szakításra, kenyértörésre vezetett (lásd a kiválások). De ezek a kiválások Kassák részéről sohasem jártak önvizsgálattal vagy önbírálattal, ellenkezőleg; minden esetben a „megtisztulás” fölötti lelkesedés követte e szakításokat. („Tudtam, hogy ennek a szelektálódásnak meg kell történnie, s örülök is neki, hogy végre megtörtént. Ez tehermentesítést, új fejlődési lehetőséget jelent számunkra...”).³

Hogy Kassáknak — s így körének — nincs önkritikája, ennek nem annyira erkölcsi, mint inkább esztétikai okai vannak. (Ámbár a Gáspár Endre által manifesztált „új etika” nietzschei-crocei tételeiben ez a kettő teljesen egy.) Mert a fenti előzményekből fakadó avantgard ideológia alapján a művész mint egyén nem felelős.

² SÁNDOR PÁL: A magyar filozófia története II. Bp. 1973. 391.

³ KASSÁK Lajos: Válasz és sokféle álláspont, Ma, 1922. aug. 30.

Ebből is adódik Kassák verseinek alapvetően tragikus alaphangja. Az avantgard „szabadság mint abszolút felelősség” egzisztencialista képletéből következik, hogy a művész a tökéletesre, az abszolútra törekszik, de csak a partikularitásban élhet. A végtelent akarja megragadni — innen a konkrétól való elszakadás vágya, — de csak a „véges végtelen” lehetőségét bírja. Vágy és tett, lehetőség és valóság, szabadság és szükségszerűség örök dilemmája kínozza az avantgardista művészt.

Ez a végtelenség utáni vágy, a teljesre, a tökéletesre való törekvés teszi az avantgardista művészt rokonává a reneszánsz emberének. Innen azok sokoldalúsága, reneszánsz polihisztorsága. Az avantgardisták — először a reneszánsz óta — polihistorok: festők, költők, rendezők, s mindennekelett a maguk alkotta „új világ” ideológusai.

Az avantgard ideológia

Az avantgardizmus mint magatartásforma főleg az ifjúmunkás mozgalomban jelöl önálló fogalomkört. Lényege egyfajta eleve ellenzékiesség a mindenkori fennálló renddel szemben egy hiposztazált modernség álláspontjáról. Hiposztazált modernség — mondjuk —, mert több abban a divat, mint a tudományos felfedezés. Ez eleve ellenzéki magatartásból következik aztán a generációk ellentétének fixa ideája, amely azután egy sor más jellemzőt is szül, nevezetesen: a permanens forradalom lenini fogalmát egyfajta hurrá-forradalmisággal helyettesíti (amelynek jogán aztán anarchista módon rombol, és individualista módon épít), eszmei tisztánlátás helyett, érzelmi rajongásától hajtva inkább vallásos, mint politikai kultuszt kreál valaki vagy valami köré, adott fiziológiai sajátosságából eredően én-központú szubjektivitással ítélkezik a környező világról stb. A művészeti avantgardizmus — amelyből a politikai avantgardizmus kinőtt, s amely a szocialista társadalom serdülőkora volt, vagy jelenleg is az, — ott ahol a forradalmi világnézet hiányzott, ott sajátos ideológiát is teremtett, amely a marxizmus — leninizmus dialektikus rendszerét a „kulturális anarchia” eszméjével fellazította, hogy helyet csináljon ott az irracionizmus különféle irányzatainak; a neokantianus és hegelianus iskoláktól a nietzscheánizmuson át az egzisztencializmusig.

Kassák is — más szocialista avantgardistákhoz hasonlóan — mint Chagall, Kandinszkij, Malevics, Tatlin stb. — arra kényszerült, hogy a munkásmozgalomtól elszigetelve-elszakadva a maga osztályhelyzetét mentve-magyarázva olyan ideológiát alkosson magának, amely megteremtí hitét — stabilitását, egyensúlyhelyzetét — a léthez, a mindennapi alkotómunkához. De az osztálytól elszakadt szocialista művész — ha a realitás talaján akar maradni — szükségszerűen magányba kényszerül. S ha ideológiai tételeihez konzekvens akar lenni — mint Kassák tette egész életpályáján —, akkor magányát kénytelen valóságnak felfogni, s múltja döntéseiből igazoló tételeket kreálni. Így, ilyenképpen válik Kassák világszemlélete *hamis tudattá*, polgári ideológiává, amelynek két sarkalatos pillére a költő szocializmus- és művészet-felfogása, Mert ez a két tartóoszlop, amelyre Kassák „új valósága” felépül.

Így felel meg a kassáki avantgard ideológia a mannheimi ideológia-tan részfogalmának, miszerint hamis tudatnak mondjuk „a szubjektumnak azokat a kijelentéseit, amelyeknek tévesége a pszichológiai síkon lejátszódó, más ember és önmaga szándékos vagy akaratlan, tudatos tudatalatti vagy nem-tudatos *megtévesztéséből* származik, és amelyek többé-kevésbé a hazugság struktúráját mutatják...”⁴

Ilyen értelemben fogunk beszélni Kassák avantgardista ideológiájáról, ahol is az ideológiát — mint polgári ideológiát — hamis tudatnak, hamis világképnek értelmezzük, mint olyan nézetek halmazát —és nem rendszerét —, amely sok lényeges pontban a marxizmus materialista logikai rendszerét idealista elemekkel kívánja fellazítani. Sikertelenül. Szerencsére Kassák, a költő és regényíró — sőt nehezebben olvasható, absztrakt nyelvéen a festő is! — Németh

⁴ Zigmund BAUMAN: Általános szociológia, Bp. 1967. 106.

Lászlóhoz hasonlóan „nem csupán illusztrációkat szolgáltat eszméi jobb megvilágítására, hanem igen gyakran a kifejtett elméletet egyes regény- vagy drámahőseinek sorsával, szavával, cselekedeteivel egyszer tovább fűzi, folytatja, építi, másszor pedig kritikai magatartást tanúsít velük szemben, sőt visszavonja őket, illetve kimutatja megvalósításuk lehetetlenségét, elének állítja a zsákutcát, amelybe az eszmék képviselői kerültek.”⁵

A magány szigetére kényszerült Kassák egy szigetlakóhoz hasonlít, akinek szigetét dagály fenyegeti, s hogy meneküljön az emelkedő ár elől, szigete földjét egyre magasabban tornyozza maga alá. Így töltve-kaparva épít magának tornyot, mely börtöne és erődje lesz egyszerre, míg a valóság tengere a tornyot ellepve, lakója műveinek remekeit hátára fogadva, megőrzi azokat az utókor százados nemzedékeinek.

Kassák és a szocializmus

Kassák szocializmusa — akárhogy is nézzük — nem egyéb egyfajta utópista szocializmusnál. Ismeri a marxizmust, de fenntartásai, „különmélenyei” vannak vele szemben. Hol konzekvensen szocialistának (Tett), hol kifejezetten kommunistának vallja magát és csoportját (Ma, Munka), ugyanakkor végig kitart a pártonkivüliség, sőt a pártok-felettliség álláspontja mellett.

Politikai iránya és célja egy olyan kommunizmus, olyan „új valóság”, amely *csak* „gazdasági” kommunizmus, felépítményében anarchista kultúrszocializmus.

Ez a szocializmus osztály nélküli társadalom ugyan, de olyan, amely „győzelmes individuumok közössége”. Vegytiszta állam nélküli szocializmus, amely az államot mint elkerülhetetlenül bürokratikus politikai szervezetet ab ovo elutasítja. (A pártokat, az internacionálékat és a szervezeteket is azért ellenzi, mert minden kormányzat mint büro magában hordja önmaga kudarcát.) A proletárdiktatúrát nem mint államot (átmeneti állam, félállam) ismeri el, hanem csak mint az osztályuralom formáját. Nem mint politikai intézményt, hanem mint olyan társadalmi képződményt, amelyben az élcapat „nem azért élezi ki az osztályharcot, hogy a proletariátust uralkodó osztállyá emelje, hanem hogy ... megszüntesse az osztályuralmat.”⁶

Az államot — anarchista módon — csak mint elnyomó intézményt tudja elképzelni; „intézményszerű lopás” (Barta), „kisajátító erőszakszervezet” (Kassák). Így ez anarchista szemlélet szerint az állam nem elhal, hanem a szocialista forradalom győzelmével megszűnik, megsemmisül, a forradalom erőszaka semmisíti meg.

Ebből az álláspontból aztán a munkásmozgalom minden kompromisszuma (parlamentari harc, népfrempolitika stb.) már a gyengeség bevallása, kényszerű megalkuvás, a forradalmi tendenciák feladása, a vereség részleges beismerése.

Ilyen elvtelen kompromisszum torzszüleményeinek látja a proletkultokat is, amelyekben a művészet adta fel seniorátusát a politikának, ezzel lemondva önállóságáról — valójában: öncélúságáról, önmagáért-valóságáról.

S ez az eredendő, anarchista politikaellenesség oda vezet, hogy a művészetet szembeállítja a politikával, természetesen az előbbi javára: „... A mi szempontunkból a művészet produktív, s a politika improduktív munkaterület. A művész teremt (termel), a politikus csak kisajátít. Oktalanság tehát bármiféle alkotó munkát politikai (vagyis külső) diszciplínának szerezni irányítani akarni.”⁷

Kassák szocializmusa tehát osztály és állam nélküli társadalom, amely — s ez ideológiájának, állam- és társadalomszemléletének lényege; — az egyénekben épül fel. A kollektív individuum

⁵ SÁNDOR Pál: i. m. 575.

⁶ Kassák a proletárforradalmat csakis mint szocialista forradalmat, s a proletárdiktatúrát csak mint uralom nélküli (osztály nélküli) társadalmat tudja elképzelni — állam nélkül. Elképzeléseiből hiányzik a proletárdiktatúra mint „fél-állam” lenini fogalma, amely ideiglenes osztályuralommal „teszi fölöslegessé” az osztályuralmat.

⁷ KASSÁK L.: Vissza a kaptafához, Ma 1923. 1. szám.

pedig nem a marxi értelemben vett egyén (a társadalmi viszonyok összessége), hanem az egyéni tudatban észlelt társadalom. Így a társadalom nem objektív létező, hanem szubjektív tudattermék. Van, ha „eszmélem”. Szemléletében a tudat az anyaggal egyvalóságú. Egzisztencialista módon csak tudatos anyagot ismer. Az anyag passzív tömeg, a forma formált anyag, mely a formáló szellemet feltételezi.

Amennyire patétikus, metaforikus megfogalmazásaikból következtetni lehet, a művészet teremti meg az új Überbau-t, míg a gazdasági alap megszerkesztése a többi „specialista” dolga. Prózái megfogalmazásban a „gazdasági kommunizmus” megteremtése a politikus és mérnök specialisták dolga, a teljes szabadságban (valójában kötetlenségben) élő művészek dolga meg az új ember, az új társadalom felépítése.

Máshelyütt a gazdasági alapot alárendelik a *művészet teremtette* felépítménynek. „A kultúra eddig a gazdasági uralom alárendeltje volt, holnap, ha teljessé akar válni, az új gazdasági rendben neutralizáltan kell megélnie. A gazdasági rend többé soha maga alá nem gyűrheti a tulajdonképpeni életet: a gondolat bekeretezetlen nekiszabadulását.”⁸

Kassák is eképpen fetisizálja a művészetet. Megfosztja azt társadalmi kereteitől, s az Életté, önálló, kozmikus világgá misztifikálja. („... a világon minden és így a művészet is önmagáért való. És éppen ez az intenzív önmagáért élni akarás szüli meg a forradalmakat és hozza létre kompromisszumos alapon az időnkénti látszólagos társadalmi egyensúlyt...”)⁹

Eszerint a „föleszméltető” művészet — mint az Überbau lényegi része — teremti a forradalmakat, így a forradalom elsősorban felvilágosító, kulturális művészeti program.

A forradalom bukása mintegy „igazolta” fenntartásait és kívülmáradását a „pártbűrók párnázott ajtóin”, s a „csödhöz mondott” alap-felépítmény viszonyt a feje tetejére állítja: most a felépítménynek kell forradalmasítania az alapot azzal, hogy a művészet eszközeivel „föleszméltesse” az embereket. A forradalom elvesztése megerősítette a művészeti forradalom illuzorikus hitében, s úgy élt a mozgalomban, illetve a fölött, de feltétlenül azon kívül, hogy jobbra-balra osztogatta szigorú kardcsapásait; a szociáldemokratákra éppúgy, mint a kommunistákra.

A német munkásmozgalomnak pl. 1933 májusában a szemére veti, hogy a fasizmus uralomra jutása azért következett be, mert a munkáspártok felcserélték a mozgalmi sorrendet (1. gazdasági, 2. kultúr-, 3. politikai mozgalom), s az osztályharcot *csak* a politikai mozgalomra (parlamenti harc) szűkítették le. „A balsikerek sorozatának kútforrása, hogy a három frontot, amelyek csak egységükben jelenthetik az egészséges mozgalmat, szétválasztották, s az összes erőket a politika vonalába koncentrálták. Ez a leszűkített vonal csak szellemi korlátoltsághoz és mozgalmi csödhöz vezethetett...”¹⁰

Természetesen jogos a bírálat a fasizmusban korrumpálódott szociáldemokráciára vonatkozóan. Igazságtalan azonban az Antifasiszta Akciót vezető NKP vonatkozásában, mert Kassáknak is ismernie kellett — vagy kellett volna — pl. az NKP kezdeményezését a Papen-kormány megbuktatására, amit a SPD és a szakszervezetek elutasítottak — éppúgy, mint Magyarországon a népfrontpolitikát. Igazságtalan és alaptalan az a harmadikutas alapállás, amelyről Kassák mind a szocdemeket, mind a kommunistákat megítéli és elítéli; ugyanolyan negatív előjellel beszélve a „harmadik”, mint a „második” Internacionáléről. Elismeri ugyan, hogy „szerintünk Moszkva jól dolgozott. Tudatosan és eredményesen végezte el a Nep-politikát csakúgy, mint az európai pártok képviselőinek parlamentbe való beolvasztását, a III. Internacionálé látható agitátorainak kivonását az európai mozgalomból, a kereskedelmi és meg nem támadási szerződések megkötését...”¹¹

⁸ BARTA Sándor: A kultúrájában forradalmasodott ember, Ma, 1919. jún. 1.

⁹ KASSÁK: Válasz és sokféle álláspont, Ma, 1922. aug. 30.

¹⁰ KASSÁK: Napjaink átértékelése, Munka, 1933. május.

¹¹ KASSÁK: i. m.

A Német Szociáldemokrata Párt fő hibáját abban látja, hogy „az európai pártokkal együtt” ... centralizált tömegpárttá kiáltották ki (magukat) anélkül, hogy számoltak volna államuk technikai fejlettségével, vagyoni elosztásával, kulturális nivójával, s hatalmi rétegződésével”.¹² A munkásmozgalom „új szakaszára” készít fel, amely nem is lehet más, mint az eddig „elpolitizált” módszerek helyett a kulturális felvilágosító munka.

A politikai elnemkötelezettség Kassáknál politikai elszigetelődéssel járt, s ez az elszigeteltség szektás szemléletet eredményezett. E szektás szemléletében Kassák történelmietlenül és eklektikusan ellenez minden egységfrontpolitikát. (Ezért nem veszi figyelembe a NKP antifasiszta egységfront-törekvéseit sem). 1933-ban, a *Munka* júliusi számában — talán az 1919. március 21-i pártfúzió már akkori ellenzéséhez hűen — írja, hogy „... lehetséges-e a munkáspártok egységfrontja? Szerintünk nem lehetséges. A két munkáspárt annyira eltávolodott egymástól, helytelen politikájával annyira egymás ellen fordult, hogy komoly egységfrontról már szó sem lehet...”¹³

Érdekes, hogy Kassák centralizált egységnek fogja fel a szociáldemokrata pártot — s mint ilyet elítéli —, de nem látja — szinte sehol sem említi — annak jobb- és baloldalát. Persze, így a dolgokat leegyszerűsítve könnyebb dolga van: egyetemesebbnek látszik az ítélete. Ha azonban a valóság talaján állnának — viszont a Munka köre elszigetelődött —, akkor számolniuk kellene a szocdem párt baloldalával. És ha a népfrentpolitika — a Komintern határozata ellenére — sem tudott megvalósulni — ugyanazon okból a magyar és német példában, — annak reális lehetőségei kisebb csoportosulásokban és antifasiszta akciókban megvalósultak. (Márciusi Front, Történelmi Emlékbizottság stb.) Ezt a pártok feletti, harmadikutas „kétfrontos” harcot Kassák még 1933-ban vivja, de már 1919-ben, sőt majd 1939-ben, a *Munka* betiltása idején is ezen az alapon áll. Persze nehezítette a *Napjaink* átértékelését az is, hogy az illegális KMP, sőt a Komintern vezetősége is — 1936 májusáig — más platformmal szektás és lényegében népfrentellenes politikát folytatott, de ez a tény éppen nem menti Kassákot és körét, hiszen ők — ha más oldalról is — de szintén a „tömegesedéstől”, a tömegmozgalomra fejlődéstől intették-óvták a kommunista pártot. A kommunisták oldalára pártoló, vagy azzal csak az egyre fasizálódó magyar közállapotok miatt balra szoruló-kényszerülő szimpatizánsokat, majd az egyre inkább aktivizálódó antifasisztákat vagy nem látták, vagy nem akarták tudomásul venni.

A Komintern VII. kongresszusáról írt *Reflexiójában*¹⁴ a népfrentpolitikáról igencsak elmarasztaló a véleménye. Azt írja: „A minden áron és mindenütt való népfrent alakításának jelszava nem kevesebb veszedelmet rejt magában, mint előzőleg a proletárdiktatúra követelésének mindenütt és minden körülmények között való hangoztatása... Akkor túlforszírozták az akciólendületet, most a pártok tehetetlenségi állapotban az összeomlás politikáját indítják útra... A Komintern új vonala az alkalmazkodás politikájának kifejeződése... Azt elgondolni is nevetséges, hogy a pozíciójukat és presztízsiüket veszített kommunista pártok a népfrenton — bárha arra számítanak — vezető, tempódiktáló szerephez juthatnak.”¹⁵

Kassáknak a „túlforszírozott” proletárdiktatúra kérdésében igaza volna, ha a népfrent felől irányulna a bírálata. De Kassák — sajátságosan — kétfelé harcol, s így mindkét megoldást negligálja egy nem létező harmadik oldaláról, — hát nincs igaza. Mert az ítélet sohasem általában véve, de mindig konkrét összefüggéseiben igaz vagy nem igaz.

Megerősíti a fenti idézet azt az állítást is, hogy Kassák ideológiai-politikai nézetei helyenként igazak, helyenként hamisak, tévesek, sőt veszedelmesek voltak az illegális mozgalom és a fasizálódó ellenforradalmi rendszer harcában. Mint Fogarasi Béla írja, hogy „bármilyen

¹² KASSÁK: i. m.

¹³ Vitaanyag (K. L. és N. J.) Munka, 1933. júl.

¹⁴ KASSÁK Lajos Jelszavak és tények, Munka, 1923. VIII. évf. 44. sz.

¹⁵ Uo.

mondatot idéznek Lukács könyveiből bírálói, ő azonnal tud egy olyan mondatot idézni, amelyben Lukács az ellenkezőjét állítja.¹⁶

Ugyanez vonatkozik Kassákra is. A *Ma* 1922-ben még hangoztatja a proletárdiktatúrát mint a mozgalom végcélját, de a *Munka* már 1935-ben elmarasztalja ugyanazt az illegális kommunista pártok programjában ugyanúgy, ahogy a népfrempolitikát is. 1935-ben a VII. kongresszus népfrempolitikáját kárhoztatja akkor, amikor 1930 szeptemberében még a *Munka* a „leg-határozottabban kihangsúlyozta, hogy úgy elméleti mint gyakorlati téren az osztályharcos munkásmozgalom egységfrontjának megteremtésén fáradozik.”¹⁷ Ugyanezt az egységfrontot K. L. és N. J. (Kassák Lajos és Nádasz József) 1933-ban (júliusi szám) tagadják a (15) alatt már idézett sorokban.

Külön monografikus tanulmány témája lehetne Kassák és Lukács nézetazonossága, a feltehető lukácsi nézetek hatása Kassák munkásságára, bár személyes kapcsolatokról egyikük munkáiban sem találunk útbaigazító adatokat.¹⁸ Kassák nem idézi Lukácsot, Lukács pedig nem polemizál Kassákkal. S mivel Kassák egyre inkább elszigetelte magát a mozgalomtól, a Komintern VII. kongresszusa után éppúgy megmaradtak nála a messianisztikus szektás elemek, mint a Blum tézisek egyes motívumai. És ahogyan egyes vitás esztétikai kérdésben Lukáccsal, más politikai-ideológiai kérdésben Kassák Trockijjal, s a trockistákkal áll elméleti kapcsolatban. Ez álbaldali szektás — más vonatkozásban meg lassalleánus, revizionista — nézetazonosság miatt élesedett ki a sajtóvita a *Munka* és a 100% között. Kétségtelenül igaza van a 100%-nak, amikor élesen bírálja és álbaldalissággal, sőt trockizmussal bélyegzi meg a *Munka*-kört, s ma már magyarázható, de eléggé meg nem érthető mozgalmi elfogultsággal, sőt elvadultsággal „opportunistá, gyáva, ingadozó, a győzelemben hitetlen, nehézségektől megijedő, áldozni nem akaró, szájjal radikális, individualista törtető akarnokok, vezérkedők” stb. címekkel rágalmazza a *Munka* csoportját.¹⁹

Ugyanakkor a 100% betiltásáról Kassák *A frakciózás ellen* című cikkében így tudósít: „A KP. a 100% csoportot, mint felelőtlen, a mozgalom további alakulására káros, álbaldali alakulatot feloszlatta.” Hogy Kassák honnan vette a jogalapot a KP-re hivatkozásra, nincs megbízható adatunk. Tamás Aladár *A 100% története* c. könyvében mindenesetre egy szóval sem említi, hogy a párt „oszlatta” volna fel a 100% csoportot, ellenkezőleg: a rendőrség le-tartóztatta a főszerkesztőt, aki mellett jelentős nemzetközi tekintélyek emelték fel tiltakozó szavukat, minek is eredményeképpen csak 3 évi fogházbüntetésre ítélték Tamás Aladárt.

Ez a tény is dokumentálja azt az elkeseredett, elfajult harcot, amelyet a *Munka* pl. a 100%-kal vívott, s amelyről Farkas László levele tudósít. Farkas ugyanis a 100%-nak küldte először levelét, de Tamás Aladár azt válaszolván, hogy „Nincs mit felelniök”, ő a *Munkának* küldte meg azt, amelyet Kassák le is közölt.²⁰ A cikk így szól: „A 100% — Kassák-harc már kilépett abból a mederből, amely kis differenciák, apró viták folyóját zárja, ez a harc már veszedelmes tünet, és nyilai a munkásság már amúgy is megbontott sorait érhetik. Objektivitásra, igazságos hangra van szükség egymással, töretlen harcra a kapitalista társadalommal szemben. Kassákot pedig összetéveszteni ezzel a polgári irodalommal nevetséges lenne, ha nem volna olyan elszomorító és bántó!”

Hosszabb — talán egy monografikus — vizsgálódás eredménye lehetne annak meghatározása, hogy az illegális párt szektás támadásai milyen szerepet játszottak Kassák jobbratolódásában (trockizmusában). Annyi azonban bizonyos, hogy — az objektum—szubjektum viszony

¹⁶ Fogarasi Béla Lukács György filozófiai munkásságának bírálatához, Magyar Filozófiai Szle, II. évf. 3–4. sz. 425.

¹⁷ KASSÁK L.: *A frakciózás ellen*, *Munka*, 1930. szept.

¹⁸ Lukács csak *A hatvanéves Kassák* c. cikkében értékeli és bírálja Kassák irodalmi jelentőségét, illetve forradalomszemléletét. Lásd LUKÁCS Gy. *Új magyar kultúráért*, Bp. 1947. 177.

¹⁹ TAMÁS Aladár *A 100% története*, Bp. 1973. 137.

²⁰ Farkas László levele, *Munka*, 1929. május 7.

alapján — minden okozatnak van egy kiváltó oka. Ezek az okok lehetnek személyi vagy tárgyi, társadalmi jellegűek.

Azt is tudjuk, hogy a húszas évek magyar munkásmozgalma 1934-ben éles fordulatot vett a munkásegységfronttal — majd a népfretpolitikával, s az e politikát gátló Komintern KB tagjait 1936-ban leváltották. A jóhiszemű, de téves ítéletű Kun Béla-i szektás pártpolitika a magyar irodalomban nemcsak Kassáknak, de József Attilának is ártott, és nem is keveset. Másrészt az is igaz, hogy Kassák jobbraforduló tételeinek is megvannak a 19-es „ősei”, s nem pusztán egy-egy rosszul elsütött szektás patron — a *Sarló és Kalapács* vagy a 100% ítéletei — idézte volna elő Kassák „töréseit”.

A *forradalmat* mint „fűtő injekciókat” szükségesnek tartja Kassák, de az a meggyőződése, „hogy olyan komoly feladat megoldását, mint a forradalom, csakis józan, munkabíró és tárgyi ismeretekkel rendelkező emberekkel lehet elvégezni.” (Már itt is jelezzük, de Kassák művészetelméleténél majd részletesebben tárgyaljuk azt az arisztokratizmust, ami mind ideológiai, mind művészi munkásságát áthatja.)

Általában a forradalmat egymástól elkülönült, „öntörvényű” síkok külön magánforradalmának értelmezi, ahol a szocializmus nem más, mint „kollektív jólét” („... mert hiszen a szocializmus a kollektív jólét, az osztályozódások fölött álló társadalmi közösség eszmei képviselője.”) Az egyes társadalmi mozgásformákat úgy különíti el, hogy egyúttal szembe is állítja őket (gazdasági, kultur- és politikai forradalom). S mivel a gazdasági forradalom feladata az alapnak, a szocializmus anyagi feltételeinek a megteremtése, a politikát meg lebecsülve, szinte kiűzi az Überbau-ból, ott csak a *felvilágosító* művészeknek biztosítva főszerepet, valamiféle kultúrszocializmus ideáljáért küzd. A politika és művészet összeolvadásának kísérletét lelkesülten parentálja el a „Lunacsarszkij és Bogdanov által kezdeményezett” proletkultban.

Kassáknál a forradalom hajtóereje a bergsoni életlendület, a nietzschei világakarat, csak ezek nála más nevet kapnak — életesszencia, életenergia, élettendencia stb. Akárhová csűrjük-csavarjuk azonban az értelmezést, nem más, mint az egyénben meglevő, az egyéntől független elan vital. De a világ sem más, mint organikus egész, melynek „organikus részei nem úgy viszonyulnak az egészhez, mint mondjuk a csavar a géphez, hanem mint a szem vagy a végtagok az emberhez.”²¹

Ebből az organikus társadalom- és világfelfogásból természetesen következik az egyént hajtó „életenergia” amely az ind pránával azonosítható, hiszen „tele vagyunk... életlendenciával és mennél duzzadtabb, mennél tágabb igényű bennünk ez a tendencia, annál inkább élünk...” S hogy a forradalmak kassáki értelméhez térjünk vissza, „a világon minden és így a művészet is önmagáért való. És éppen ez az intenzív önmagáért élni akarás szüli meg a forradalmakat és hozza létre kompromisszumos alapon az időnkénti látszólagos egyensúlyt...”²² S ha felidézzük, hogy Kassák a kompromisszumokat már a gyengeség beismerésének, a forradalmi tendenciák feladásának tartja, akkor ez az ellentmondás igencsak megfoghatatlanná teszi a kassáki forradalmat.

Ebben az organikus társadalomszemléletben a forradalom maga a fejlődés, s mint ilyen, az „élettendencia” (szellemi energia) növekedése.

Kassák művészetelmélete

Kassák — és az avantgardisták — művészetelmélete elsődlegesen etikai indítású. Következik ez a művész világteremtő képességének illúziójából és magatartásából, amelyben az erkölcsöt a teremtő egyének egymástól teljesen független magatartása jelenti.

Általában Kassák körének ideológiáját — és művészetelméletét — át- meg áthatja a morálizálás, álláspontját, meggyőződését gyakran morális skrupulusok, konzekvenciák vezérlik.

²¹ Munka, 1928. okt.

²² KASSÁK Válasz és sokféle álláspont, Ma, 1922. aug. 30.

Ebből adódik Kassák sokat emlegetett profetizmusa, aszketizmusa, jellemzősége stb. Maga is így vall erről: „Egyetlen szenvedélyem van, kitartani igazságaim mellett.” De ezeknek az igazságoknak csak ő a mértéke.

Ennek az avantgardista „új etikának” a körvonalait Gáspár Endre fogalmazta meg. Szerinte „Az ember léte... az ember hiánytalan, vagy hiányos kifejeződését jelenti. Az ember öntörvényű realitás, más emberrel össze nem mérhető, s annyiban erkölcsös, amennyiben a kifejeződése aktív.”²³

A művészi alkotás ha közvetlen és öncélú kifejeződése az embernek, ... akkor egyben etikus is.

És ez az „etika” nem is csinál titkot abból, hogy a szándékot — a sokratészi etika nyomán — azonosítja a tettel.²⁴ Ebből következően: az alkotás már a tett, s a mű az élet, azzal a sajátos feltétellel természetesen, ha a mű öncélú, azaz automatikus. (S ezzel már itt vagyunk a freudista—szürrealista automatikus írás fogalmánál.)

S hogy ez a crocei alapokon nyugvó etika Nietzschevel is gazdagodjon, a szerző Nietzsche szellemében szerkeszti tovább az „új etikát”. „Az erős ember tette többször etikus, mint a gyöngéé.” (2. tétel). „Etikus emberi tulajdonság nincsen.” (3. tétel).

A tulajdonságot az ember természetes (vele született!) attribútumának tekinti, ami „magában sem nem etikus, sem nem antietikus.” Az „etikai lelkiismeret” csak akkor érez kielégülést, ha „adekváté kifejezte magát”. Ez a kifejezés lehet tett (tényleges cselekvés) és *szándék*, de kifejezett szándék. Így lesz a kifejezett vágy már tett is (a mű) s a tett, ha etikus (jó), akkor esztétikus (szép) is. Így függ össze — Croce értékrendszere alapján — az etika az esztétikával. „A művész etikus ember, mert ki tudja magát fejezni. Az etikai szempont csak individuális lehet, a szociális szempont csak másodlagos.” Ez az „etika” talán enciklopédiája lehet az avantgardista — legalábbis a kassáki — ideológiának, világszemléletnek. Összefoglaló vázlata ez mindazoknak az elméleti tételeknek, amelyek a *Ma* és a *Munka* körére hatottak.

Bármennyire mentik magukat — mert mentik! — Nietzsche-től, nem tudnak tőle szabadulni. Itt munkál a kantianus Ding an Sich, a hegeli abszolút eszme, a bergsoni-crocei intuíció, és a nietzschei világakarat. Hogy a hegelianus elemek bizonyítása se hiányozzék, katekizmusuk 18. §-ában így írja Gáspár: „... az anyag és a szellem egyszerre van, amiként kezdetben egyszerre lett.”

S mint aki fél az igazság gyanújától, Gáspár így meaculpázik: „A filozófia adeptusait ezenkívül néhány tétel Nietzsche fogja emlékeztetni, ... de ez a hasonlóság csak látszólagos. Az új etika nem tartja etikusnak az erőt, (csak „az erős ember tettét”) és nem jósol az emberfeletti emberről, (csak a „legfőlfelettebb embertípusról”, a „kollektív individuumról”).

Itt az individuum nem mint Marxnál: társadalmi képződmény, hanem fordítva; ezekből épül fel a társadalom. Ez a felfogás még a Croce-nál is idealistább; ő legalább az egyént az objektív szellem termékének tartja, aki nem alkotó, hanem alkotott. (Más kérdés, hogy Croce ezzel az egyén felelőtlenségét akarja igazolni.)

A kassáki világ öntörvényű, önmagáért és önmagában való, „nem hasonlít semmihez, egyszerűen van”, s ennek az önmagáért való világnak kifejeződése, Prounja a képarchitektúra.²⁵

A művész

A kassáki képarchitektúra a proun állapotában — bármennyire hangsúlyozza is a szerkesztés tudatosságát, — valójában spontán alkotás. Ha a képarchitektúra „nem hasonlít semmihez, nem akar semmit, egyszerűen van”, akkor nem más, mint a művészi tudat pillanatnyi lenyomata, — „a folyton rohanó erőnek és energiának egy-egy pihenő állomása”, s ezzel már az

²³ GÁSPÁR Endre Útban az új etika felé, Ma, 1922. dec.

²⁴ GÁSPÁR E.: i. m.

²⁵ El Lisszickij: A proun, Ford. MÁCZA János, Ma, 1923. febr.

irracionista kifejezés-esztétika területére léptünk.²⁶ A művész, mint a világteremtés „specialistája”, mint kollektív individuum, — Lukács partizánelméletéhez hasonlóan — pártok felett álló személyiség, akit több képessége azonosít az istennel, mint az emberrel. A művész — Gáspár Endre szerint — társadalmi osztályba születik, de aztán kinövi az osztálykereteket: a teremő munkának nincsen osztálya.

Mi más ez, mint a „teremő” munka elválasztása, sőt *megfisztítása* a „termelő” munkától? Ez a művész „felmegy a magányosság hegyére, mert nem tudja és nem akarja magát a közgazdász, a politikus és az agitátor színeivel átfesteni. Ezzel tartozik az univerzumnak, önmagának és az embereknek is, akik . . . siketek vakságukban és vakok süketségükben.”²⁷ Ez a művészi arisztokratizmus — és ezzel még enyhén fogalmaztunk — Kassáktól sem idegen. 1919-ben Kahána Mózes egyenesen tiltakozik az ellen, hogy „a szellemiekben alacsony nívón álló proletariátus mint tömeg gyakoroljon korlátlan diktatúrát a művészet fölött.”²⁸ Hogy Kassákék ilyen lakonikusan fogalmaznak, annak az az oka, hogy a dolgok, nemek és fajok öntörvényűek, s egymással nincsenek dialektikus kölcsönhatásban, jelesen különválasztják egymástól a népművészetet és a „hivatásos” művészetet.

Egyhelyütt Kassák azt írja, hogy „a művész nem az emberiség boldogításáért teremt, hanem hogy az emberi társadalom a maga boldogulása érdekében praktikusán, a maga élettendenciája érvényesülésének érdekében a művészi alkotásokat is felhasználja mint ahogy más föléltetési módok közt a répát, a gépet vagy a levegőt is fölhasználja.”²⁹ Kassák itt — részint arisztokratizmusával ellentmondásban, másrészt a művészet elemi fontosságában, az alaplépítmény egyenlőségében megtartva arisztokratizmusát — a művészetet az ember anyagi szükségletévé akarja avatni. A lépítménynek az alappal, a tartalomnak a formával, a társadalomnak a természettel való hegeliánus egyenlősítése az anyagnak a tudattal való egyenlősítésének idealista tételéhez vezet. Ez a gyökere annak a művészeti arisztokratizmusnak, amelyvel Kassák és köre a politikát, s a pártköltészetet leértékeli. A *Munka* harca a proletkultok sematizáló tendenciái ellen, a Kassák-csoport haladó küzdelmei közé tartozik. De *ahonnét* leértékeli a proletkultot, s *ahová* eljutnak a következtetéseikben, azok az álláspontok nem egyeznek a marxizmussal. Végső soron a művészet pártosságát tagadják. A proletkulttal a politikát vetik el, mint a művészetet egyáltalán befolyásoló tényezőt, a „nekiszabaduló” művészet érdekében. Ebben a gondolatkörben a művészet a „világot összetartó energia”, ami telítve van állandó megnyilatkozni akarással, és amely rajtunk, embereken keresztül nyilatkozik meg.³⁰ A tömeg színvonalához való lealacsonyodása (. . . a művészetnek) „ellenforradalom”, mert fejlődésellenes.³¹ Ebben a „kozmosz” művészetelméletben „a 'proletárművészet' nem egyéb művészi eszközökkel csinált politikai propagandánál . . .”

A pártszerű művészet helyett a pártos művészetet általában ítélik el, amely pedig a szocialista művészetben a társadalmiság egyik jellemzője.

Lukács György partizánelméletében hasonló torzképet rajzol a pártköltőről. Szerinte „a pártköltő sohasé vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán”. Vagyis ha igazi pártköltő,

²⁶ Bolzano szerint a képzet a szubjektív állapot nyoma (I. SÁNDOR Pál: A filozófia története III. Bp. 1963. 368.)

²⁷ GÁSPÁR Endre: i. m.

²⁸ Függetlenül attól, hogy Kassák arisztokratizmusának „kultúrforradalmi” tendenciája van, a proletariátust annyira műveletlennek tartja, hogy a forradalomra sem tartja (még) alkalmasnak. Szerinte a politikai mozgalmat kultúrmozgalomnak kellene megelőzni. (Ld. Válasz a Monde kérdéseire, Munka, 1928. okt.)

²⁹ KASSÁK: Válasz és sokféle álláspont, Ma, 1922. aug. 30.

³⁰ KASSÁK: Egy generáció tragédiája, Ma, 1923. jún. 1.

³¹ „De kétségtelenül ellenforradalmi cselekedet az is, ha én, akinek mint forradalmi embernek a művészet területén sikerült fejlődnöm . . . föladam a magam nagyobb képességeit . . . s azt előre megkötött szándékból hozzáalacsonyítom a tömeg nivójához, és azt festem és azt írom neki, ő az ő jámbor fejével megért . . .” (Válasz és sokféle álláspont, i. m.)

mély egyetértésben van a párt történeti hivatásával, a párt által kijelölt nagy stratégiai útvonallal. Ezen belül azonban egyéni eszközeivel szabadon, saját felelősségére kell, hogy megnyilatkozzék. Lukács itt „a pártokban szinte mindig létező, nem egyszer uralomra jutó szektaszellem”-től óvja az igazi költőt, akit a *mélység* választ el „a szorosabb értelemben vett politikai költő”-től. Míg az „olyan távoli perspektívákat tud meglátni és költői víziókban megjeleníteni, amelyeket a jövő igazol”, addig az utóbbinál „a közvetlenség... alacsonyabb értékekhez vezet.” Lukács a művészet pártirányításáról szólva azt írja, hogy „Semmiféle 'intézkedés' vagy 'intézmény' nem adhat új fejlődési irányt a művészetnek. Erre kizárólag csak maguk a művészek képesek, persze, nem függetlenül az élet, a társadalom alakulásától.”³²

A lukácsi „mélység”-fogalom, amely még ifjúkori, neokantiánus gyökerekből táplálkozik, itt a „szocialista spontaneitás elméletéből” (Hans Koch) került elő. Mert Lukács is többre becsüli a művészi spontaneitást, mint a tudatosságot.

Ez a spontaneitás-elmélet a szálláscsinálója annak a művészi arisztokratizmusnak, amelyet Lukácsnál és Kassáknál oly közös jellemvonásnak találtunk.

Kassák ugyanilyen szokrateszi „belső hang”-nak, kantiánus „kategorikus imperativusz”-nak tartja a kollektív individuum világ- és osztályszemléletét, amikor azt mondja, hogy „Bennem a vers lírai gyökere ösztönös, a szerkesztés tudatos...”

De ez a spontaneitás felmenti a művészt művének társadalmi felelőssége alól, s amikor Lukács és Kassák a művészi ösztönt — vagy legalábbis „mélytudat”-ot —, mely nem más, mint a freudi tudatalatti, — előbbrevalónak tartják a művészi tudatnál, a tudatos művészi alkotásnál, akkor lényegében a művész felelőtlenességét deklarálják.

Ez az irracionális számára „fenntartott” üres folt Lukács esztétikájában éppen az a „homály”, amit Clara Zetkin is vitatott a realizmus-vitában. Ugyanígy adós maradt Lukács esztétikájában más kategória meghatározásával is, pl. esztétikum, visszatükrözés, mimézis, utánzás stb., sőt az általa felfedezett I' jelzőrendszer lényegét illetően is.³³ A felelősség, mint a kínai császárnak (Hegel), belső magánügye a művésznek. Vagy van büntudata — s ha igazán kollektív individuum, akkor van, — vagy nincs, s akkor esetleg felborul — de csak a maga lelki harmóniája, ha nem, hát istenem, mit lehet tenni! A művész teremti, mint az isten a maga képére és hasonlatosságára. Ha nem tökéletes a képmás, hát nem tökéletes az alkotó sem. De hogyan is lehet megítélni a művészt, mint egyetlenegy, aki mint a természet, akár tetszik, akár nem, van, kifejeződik, tehát így tökéletes, mert így lett és nem másképp. Ha valakinek nem tetszik, hát továbbállhat; nem mindenki rezonőrje a művésznek abban és ottani pillanatában.

Kassák a közérthetőséget az egyszerűségben „tudja le”. Keresett, szerkesztett egyszerűség ez, a „purista etika” szabályai szerint a *szükséges legkevesebb* esztétikája. A jelenség lényegét keresve eljut a szerkezet elemeihez, ahol minden dolog pusztán elemi tárgy, a hozzá tapadó társadalmi tudattartalom nélkül. De micsoda defoei paradoxon ez! Ahogy Robinson csak a civilizáció eszközeivel tud megélni a civilizáción kívül, Kassák is csak az értelmes (humanizált) dolgokkal tud verset „építeni”, „új világot” szerkeszteni (lásd az *Elhagyott tárgyak* című ciklusa), vagy Arisztotelésszel fogalmazva; a lovat csak mint „lóságot” tudja használni versei eleméül.³⁴

³² SÁNDOR Pál: A magyar filozófia története II. 401—464.

³³ Lukács az I' jelzőrendszert sem tudta körülhatárolni; hol az élménnyel, hol a fantáziával, erotikával, tapintattal azonosítja, de mindezen túlmenően az állati tudat is rendelkezik vele. (Effi Brist kutyája, Vronszkij lova stb.) Vö. LUKÁCS: Az esztétikum sajátossága II. 7—147.

³⁴ Vö. ARISZTOTELÉSZ: Metafizika (Egyetemi jegyzet) 13. könyv, Bp. 1959. 292.

A kassáki egyszerűség problémája involválja a kassáki népiesség problémáját.

Furcsa „anyajegyé” a népiesség a magyar irodalomnak! Proletárirót, s hozzá avantgardista proletárirót népiesnek mondani! Kassák meg a népiesség: mintha ellentmondának egymásnak. Anyajegyet említettünk az előbb, jobb metafora híján. Mert a magyar irodalmi népiesség — a német minta nyomán — specifikusan parasztközpontú. Amikor a „népi írók” mozgalma 1919 után felújítja ezt a múlt századi irányzatot, már sajátos helyzetében antiurbánus; ezzel város-, proletár-, sőt zsidóellenes kortűnettel „gazdagodott”. A népi — urbánus vita bizonyos mértékig a vidék és a főváros, sőt a falu—város és a paraszt—polgár ellentétek tajtékait is magában hordozta. Az, hogy e vitában úgy-ahogy tisztázódtak a parasztság és a polgárság választóvonalai, s igyekeztek a népiek magukat differenciálni a városi polgárságtól, az helyes volt. De hogy a munkásságtól is differenciálták magukat, — anélkül, hogy közös osztálygyökereiket tisztázták volna —, ez nagy történelmi hibája volt a népiek mozgalmának és nem állunk messze az igazságtól, ha a magyar népfront létrejöttének elmulasztásában is okoljuk ideológiájukat.

A parasztközpontú népiesség 1919-et a munkásság „kudarcának” deklarálta; ebből fakadt a „parasztforradalom jogtudatá”-nak misztikus illúziója is. (Nem véletlen jelenség, hogy Németh László mint Szabó Dezső örököse a „népi írók” ideológusi posztjában, „észre sem veszi” József Attilát, Kassákot is alig.)

Paradox helyzet, hogy a magyar irodalomban külön csoportba soroljuk a népi és külön a proletárirókat, sőt külön úton fejlődnek az urbánusok is. Nehéz lenne megállapítani, melyik irányzat vesztett többet a másik nélkül, ám hogy a század magyar irodalma sokat vesztett, az bizonyos.

Mert ki is tudná József Attilát a népiek, a proletárköltők, vagy akár az urbánusok köréből kitagadni? És Kassák ugyanannak a proletárvilágnak a krónikása, lírikusa, mint József Attila. Neki is, mint József Attilának mind a három irányzattal vannak közös vonásai. Világa, mint az urbánus Fenyő Lászlóé a város, bár tájékozódik a falun is (*Marika énekelj, Az utak ismeretlenek* stb.), de ott is bemenekül valami üzembe, hogy mielőbb munkás-atmoszférára leljen, a legothonosabban azonban a kisvárosokban mozog (*Munkanélküliek, Karácsonyiék, Az út vége* stb.). Egyszerűsége a „népi írók” tárgyiaság-eszményével; absztrakt konstruktivizmusa sokban Babits klasszicizmusával; külvárosi kispolgár- és lumpen-témái ismét az urbánusokkal, míg a munkásmozgalmi témái, rokonszenve és proletár elkötelezettsége — mely pártok felettsége ellenére is proletár pártosság — a szocialista, mi több: szektás, baloldali dogmatizmusa még a rappistákkal is rokonítja, (annak ellenére, hogy egyik irányzat sem tartja — és maga se sorolja magát — a körébe valónak).

Furcsa módon „lebeg” Kassák az irodalomtörténet „skatulyái” felett. (Mert minden rendszerező elvnek vannak jó vagy rossz értelemben vett skatulyái.) A magyar irodalom története VI. kötetének (Akadémiai, 1966) József Farkas és Szabó György szerzerette Kassák-fejezetében már „... Kassák elvész a szocialista irodalom számára; a polgári irodalmon belül azonban baloldali, becsületes — humanista — helyet szerez meg.”

A népiesség elve egyik kategóriája a realizmusnak, sőt a szocialista realizmusnak is. A kassáki egyszerűség, mint szerkesztett (absztrakt) egyszerűség problémája felidézi a „népi mozgalom” nagy etikai dilemmáját; a „vissza a néphez” vagy „felemelni a népet” jelszók csatáját. Kassák a proletkult elleni polémiaiban — a tömegművészet ellen harcolva — fejti ki véleményét az érthetőségről. („És ki hallotta még, ... hogy a marxizmus egészen rossz, el kell dobni, mert mondjuk ... a mosónők azt még nem értik, és nem hajlandók rögtön annak forradalmi irányvonalába haladni? ...”) ³⁵ Másutt „kétségtelenül ellenforradalmi cselekedet”-nek tartja, ha a

³⁵ KASSÁK: Válasz és sokféle álláspont, i. m.

művész „előre megkötött szándékából” a művészi termelést „hozzáalacsonyítja a tömeg nivójához”, és azt festi és azt írja neki, „amit ő az ő jámbor fejével megért...”³⁶

Mint látjuk, Kassák — helyesen — a „felemelni a népet” jelszavához, a szocialista kultúrforradalom jelszavához csatlakozik, — ha a maga sajátos avantgardista művészeti arisztokratizmusa jegyével is. Kassák egyszerűsége nem *felülről* való irányulás a primitív, illetve az *elemi* felé, hanem az *egyéni* (egyedi) felől törekvés az *általános* (az elvont elemi) felé. Lényegében ez a racionális magja a „kollektív individuum” ideáltípusának is. Ezt az esztétikai programot fejti ki Ozenfant és Jeanneret *A purista esztétika vázlata* c. cikkében. A szerzők itt az alkotás (a festői alkotás) elemi egységét keresik, s ezt „a fiziológiai érzéklet”-ben találják meg. Az az érzéklet ez, amelyhez semmiféle fogalmi értékelés nem társul, „egyszóval a közvetlen, fatális érzéklet”. A második ilyen elemet a formában látják. („Ha valakinek, legyen az európai vagy vad, megmutatok egy billiárdgolyóhoz hasonló gömböt, az illető egyének mindegyikében ugyanazt a gömbalakúsághoz tapadó érzékletet fogom kiváltani. Ez az érzéklet elsődleges, konstans, változatlan lesz.”) A purista esztétika tehát a klasszicizmusához hasonlóan olyan „örök” formákat keres, amelyek mindenütt, mindenkor és mindenkinél érthetőek. Ezek az egyetemesen érvényes „örök” törvények dühingi eszmék. Érdekes, hogy Kassák ideológiájában — művészet- és államelméletében — számos Dühringtől származó tételt találunk, amelyek feltehetően Trockij és Buharin közvetítésével hatottak Kassák munkásságában.

A kassáki népiség másik problematikus pontja a *hagyomány* kérdése. Kassák maga mutat rá arra, hogy „az ő költeményei mindig a pillanatnyilag is benne élő élményt, és nem az élmény tárgyát fejezik ki, mint az más költőknél észlelhető, akik az alkotás pillanatában a bennük már múlttá vált tárgyat akarják érzékeltetni, s ezért szívesen beszélnek el valamit múlt időben, míg nála (Kassáknál) minden a jelenbe helyeződik át.”³⁷

Ez a jelenidejűség — Raul Hausmann szerint „prezentizmus” — az esztétikában Gentile aktualizmusával rokon, ha ugyan — legalább a kassáki alkotás- és művészetelméletet illetően — nem egyenesen vagy közvetve abból ered.³⁸ Annyi bizonyos, hogy Gentile aktivista aktualizmusa hirdeti olyan függetlennek és önmagáértvalónak a művészetet, ahogyan az Kassáknál megfogalmazódik. De Gáspár Endre „új etikájá”-nak is a gentilei aktivizmus a táptalaja,³⁹ a crocei filozófia mellett.

Ami pedig Kassák művész-ideálját (alkotó eszme) illeti, az öntörvényűségében, isteni felelőtlenségében és társadalmi függetlenségében tejtetvére a gentilei Duce-elvnek.⁴⁰

A kassáki jelenidejűség sajátos helyzetet teremt a hagyományoknak a kassáki alkotáselméletben. Kassák nem hagyományellenes. Bár jobbra a kortárs avantgardistákat mint példákat, harcos- és munkatársakat favorizálja lapjaiban, de mindvégig hű marad Apollinaire, Gorkij, Whitman, Rousseau, Ady példáihoz. Ezekből is csak annyit és azt emel magához a jelenbe, amennyi és ami a maga pont-élménye, illetve gondolatköre bizonyítására alkalmas. Így emeli a múltat a jelenbe, s az már racionalizmusából és alapvető pesszimizmusából következik, hogy a múlt nem domináns világa művészetének. A hagyománynak — az öntörvényű művész diktatórikus voluntarizmusából, duce-elvből következően nincs tekintélyalapja; ezt pótolja a példává, sőt társalkotóvá avatás szigorú — és nem népszerű — „átértékelés”-vel. Ha kultuszt teremt valamelyik „mesterének” (*Mesterek köszöntése*), azt nem az epigon alázatával, hanem az elv- és bajtárs fenségével teszi. Dicséretet zeng, ami magára is vonatkoztatható,

³⁶ Ld. a 31. alatt!

³⁷ GÁSPÁR Endre: Kassák Lajos az ember és munkája, Ma, 1923. jún. 1.

³⁸ RAUL HAUSMANN: „Söpörjünk el minden előítéletet, mely szerint valami tegnap jó volt vagy holnap jobb lesz, és fogjuk meg pillanatosan a márt.” (RH. A Prezentizmus a fajnémet lélek puffkeizmusa ellen, Ma, 1922. II. 1. ford. GÁSPÁR Endre) E művészeti program mögött ott tágul Gentile aktualista idealizmusa.

³⁹ SÁNDOR Pál: A filozófia története III. 314–317.

⁴⁰ SÁNDOR Pál: i. m.

mint pl. a Braque-ról írott darabja: „Köszöntelek én is / akit a tűzevő suhancok / és a csigavérű bölcsek / tisztelete egyformán megillet.” Furcsa módon kettős értelmet hagy itt Kassák a vonatkozó névmásnak; ugyanúgy vonatkozik az alanyra (én) mint a tárgyra (Braque). Vagy a Ferdinand Léger-ről írott soraiban éppen úgy benne van maga a költő, mint a köszöntött festő: „Egyedül vagy / egészen egyedül / az anyag és a szellem egyazon vonzásában / keményen / és látva mindent.” Így van Kassák „egyensúlyban” a világgal, mert a világot szubjektivizálja, feloldja önmagában. Ha ellentmondás támad magában a világ és önmaga között, ezt az ellentmondást merevíti művé egy egzisztencialista paradoxonban.

„Ellentmondók vagyunk, de önmagunknak is ellentmondunk, ha arról van szó, hogy felfedjük a való igazságot” — írja az *Alkotás* 1947. január—februári számában.

Az avantgardizmus népiességét — így Kassák népiességét is — Kocogh Ákossal szólva folklorizmusnak nevezhetnénk. Mert a nép politikai és művészeti értelemben egyaránt tárgya, témája az avantgardizmusnak — ebben áll realizmusa is —, de ez a népi tartalom olyan szubjektivista (individualista) ábrázolási, alkotási elvekkel párosul, amilyeneket a „népi” művészet esztétikája — éppen kollektív jellegű alkotáselmélete miatt — nem ismert.

Csak néhány gondolatot vetettünk fel Kassák elméleti-kultúrpolitikai munkásságáról. Véleményünk szerint még csak a hipotézisek tétovaságával elemezhetjük a kassái líra, próza vagy akár a képzőművészet egyes darabjait. Hipotetikus következtetések e cikk filológiai megállapításai is, amelyeket azonban a gondolatok és elméleti tételek megegyezése alapján — a kassái avantgard ideológia mint egész — rendszeréből mint tendenciákat próbáltunk jellemezni. Meggyőződésünk, hogy a kassái életmű még sok művészeti és alkotáselméleti felfedezésnek lesz tárgyi alapja.

Béla Kárpáti

L'IDEOLOGIE D'AVANT-GARDE DE KASSÁK

Il n'est pas aisé de reconstruire les conceptions idéologiques et de théorie d'art de Kassák, et cela pour deux causes. D'une part, ses conceptions ne forment pas un système cohérent, d'autre part, dans ses écrits, il ne cite, il ne mentionne pas de sources, ainsi nous ne pouvons que supposer par l'analogie les influences se manifestant dans sa conception. De même que les autres représentants de l'avantgarde socialiste, Kassák, détaché et isolé lui-même du mouvement ouvrier, était contraint, pour justifier et pour expliquer son appartenance de classe, de se former une idéologie qui crée sa croyance — sa stabilité, sa position d'équilibre — dans l'existence, dans le travail créateur quotidien. Déjà en 1919, il luttait avec des réserves sa révolution d'art à lui, et durant son émigration et plus tard, il construisait le monde autour de lui de plus en plus de lui-même (architecture de tableau). L'artiste kassákien en tant qu'„individu collectif” — qui se croit un type, mais qui n'est qu'un individu avec des qualités collectives — construit son architecture de tableau tout comme Dieu l'univers: arbitrairement et avec des lois créées par lui-même.

L'autérité de Kassák est une austérité construite d'après les règles de l'esthétique puriste (Le Corbusier). Elle a deux pôles problématiques: l'aristocratie d'artiste — qui *croit* suivre des lois universelles, „éternelles” (Dühring) et le présentisme qui cherche à représenter le passé et l'avenir dans le présent. (L'effet de l'actualisme de Gentile.)

Eőssi András és az erdélyi szombatoság genezise

Az erdélyi antitrinitárius ideológiából kibontakozó ultraradikális ún. „zsidózó” teológiai formációk keletkezéséről ellentmondó források számolnak be. Nagy Szabó Ferencnek a XVII. század közepe táján írt krónikájában Eőssi András 1588 körül „... addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalála belőle a szombatos vallást, és nagy sokakat elhitetett vala, a szentírásnak világos locusaít mulogatván a nagy együgyű községnek.” Arató Szántó István jezsuita páter 1600-ban készült feljegyzésében az 1580–90-es években tevékenykedő ellenzékiek csoportjának vezetőgyéniségét, a jezsuiták ellenfelét, Gerendi Jánost tartotta a szekta alapítójának: „... a quo Sabbatariorum secta coepit, quod de Sabbato colendo expressum sit Dei praeceptum, de die Dominico nullum. Sectatores eius dicti sunt Gerendistae.”¹ Mindkét forrásunk a „szombatoság” kezdeteiről tájékoztat, de egyáltalán nem biztos, hogy azonos ideológiai áramlatot kell értenünk az azonos kifejezés alatt.

Az Eőssi nevéhez kötött irányzat, amely magát szombatosnak nevezte, őszötvetségszociális tanításokat hirdetett. Tagadta a mózesi törvények alól mentesítő újszövetségi „szabadságot”, mert alapkonceptiója szerint az érvényét veszítette az apostolok halálával. Eőssi követői az őszötvetségi próféták jövődőlési nyomán várták Jézus földi királyságát, amikor a „szentek” — azaz a szombatosok és a zsidók — együtt uralkodnak a Messiással. E felekezet csak annyiban különböztette meg magát a zsidóságtól, hogy Jézust Messiásnak tartotta, akinek első földi megjelenésekor megváltói szerepének betöltése a zsidók konokságán hiúsult meg. Második eljöveteleig ezért az őszötvetségi szavai követendők, törvényeinek megtartása az üdvözülés útja, mert az egyetemesen érvényes új szövetség nem jött létre. És mivel maga Jézus is zsidó volt, zsidó vallást tartott, követni kell azok bibliaszemléletét és vallási gyakorlatát.²

A „gerendistákról” jóval kevesebbet tudunk. Az idézett Szántó megjegyzésén kívül csak Christian Francken 1585. január 6-án Gerendi Jánoshoz írt leveléből kapunk információkat. Az exjezsuita Francken itt megőrzi patrónusát a környezetében elterjedt „zsidózó” szokások miatt. Helyteleníti a szombatosolást, de még inkább a parasztok vasárnapi munkára kötelezését. Ideológiai és logikai érvekkel alátámasztva otromba zsidó elképzelésnek minősíti a vér=lélek bibliai kijelentést és tagadja a vér és fojtott állapot elfogyasztását tiltó parancsot.³ Leveléből arra következtetünk, hogy ennyit és nem többet tartottak a „zsidóságból” a Gerendi-udvarban. Nyilvánvaló azonban, hogy a fentiek sem az országos politikával elfoglalt Gerendi János dogmatikai elmékedéseinek termékei voltak. Valószínűbb, hogy környezetében kell megtalálnunk azt a teológust, aki eszméit elfogadtatta a szellemi kalandokra vágyó főúrral. Az eddig megismert „gerendista” rituálék alapján Bogáti Fazekas Miklósnak, Gerendi udvari papjának tulajdonítjuk az elméleti alapvetést. A költő-teológus 1582 tavaszán bukkant fel először Gerenden, itt írta a *De Lege* című elveszett munkáját, amely címéből ítélve az őszötvetségi törvényekkel foglalkozott. Az erdélyi antitrinitáriusok között ezidőtájt napirenden levő kérdéskomplexusról Bogáti álláspontját más műveiből rekonstruáltuk. Szerinte csak azok az őszötvetségi törvények maradtak érvényben, melyekre expressis verbis nem adtak új értelmezést az újszövetség történetileg, filológiailag átrostált és egymáshoz tartalmilag viszonyított, így hitelesnek és érvényesnek tekinthető szövegrészei.⁴

¹ Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. MIKÓ Imre. I. Kolozsvár, 1855. 29. — Fontes Rerum Transylvanicarum. V. Ed. A. VERESS. Veszprém, 1921. 201.

² KOHN Sámuel: A szombatosok stb. Bp., 1889. 59–68, 86–98. Szombatos énekek. RMKT XVII. V. Szerk. VARJAS Béla. Bp., 1970. DÁN Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp., 1973. 212–249. SCHEIBER Sándor megállapítása szerint: „az aggáda, haláchá és liturgia nagyobb mértékű hatása aligha található a világirodalomban másutt, mint éppen a szombatos énekekben.” RMKT XVII. V. 440.

³ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VIII. Bp. 1910. 158–160. Elemzéséhez I. PIRNÁT Antal: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. Helikon 1971. 368–369.

⁴ Bogáti teológiai álláspontjáról I. DÁN: i. m. 268–295.

A „gerendisták”-nál a szombati munkaszünetre, illetve a vasárnapi munkakötelezettségre vonatkozó gyakorlatot Bogáti elméletileg így fogalmazta meg: „*Úr napja — goromba tudatlanság innét vasárnapot költetni forralni s azt Úr napjának nevezni, kit a Szent Írásban sehol nem találunk ... (vasárnap) az első az dolgos napok közül kin ha nem dolgozol, úgy vétkezel a parancsolat ellen.*” Nb. az újszövetségben éppúgy, mint az ószövetségben a szombat az „*Úr napja*” a vasárnapról nincs állásfoglalás. Bogáti egyéni újszövetségszemléletében találjuk magyarázatát a Gerendiék körében megtartott vér és fojtott állat fogyasztási tilalmának: „*Noha Rom. 14. és 1. Cor. 8. és egyéb helyeken úgy tetszenék mintha Pál megengedte volna azt mit Act. 15 megtiltának, de nem engedte meg soha, kiről bizonyosság Act. 16/4 és 21.*”⁸ Nb. Az újszövetség általános feloldást adott az ószövetségi ételtilalmak alól, csupán az Ap.Csel. idézett helyén van kivétel a vér és fojtott állat fogyasztásáról.

A fentiekből következik, hogy Bogáti és Eössiék szombattal kapcsolatos álláspontja gyakorlatilag azonos, de elméletileg különbözik. Az étkezési tilalmakkal kapcsolatban pedig már sem elméleti sem gyakorlati azonosságról nem beszélhetünk. Eössiéknél a szombat és az étkezési törvények — nem csak a vér és fojtott, hanem az összes tisztátalannak mondott állat tilalma — azért kötelező, mert az ószövetségre adott „szabadság” az apostolok halála után érvényét veszítette. Bogáti viszont csak újszövetségi locusok alapján szemléli a problémát és azok egymáshoz való viszonya határozza meg véleményét.

A két időben egymás mellett exisztáló ultraradikális irányzat elkülönítését az a körülmény is megkönnyíti, hogy Eössi és követői Matthias Vehe-Gliriusra hivatkozva fejtik ki a „szabadság” megszűnéséről elfogadott nézeteiket. Bogáti viszont azt állítja magáról, hogy nemcsak Magyarországon, de egész Európában novum az általa kimunkált értelmezés: „*Aldott örökkön örökké az ki az fáradtnak erőt ad; az ki az sötétségűl ily nagy világosságra hozott, mely az Apostolok ideje után ez ideig nem hogy magyar nemzet között, de egész Európa országaiban nem volt.*”⁹

Mindezek ellenére az 1585 nyarat követő időszakból számos jel arra mutat, hogy Bogáti hívei, a „gerendisták” Gerendi nélkül maradtak. Ebben döntő szerepe lehetett Christian Franckennek, aki az „ariztotelianizmus” friss gondolataival gyakorolt hatást Gerendire. A vasárnapi munkakényszer elleni érveit ugyanis május 30-án a kerci parasztok azzal igazolták, hogy agyonverték Gerendi unokaöccsét. De magasabb politikai okok is közrejátszhattak. 1588-ban a megyesi országgyűlésen Gerendi már mint az egész protestáns nemesség szószólója lépett fel a jezsuiták ellen és mint ilyen bizonyára nem „gerendistaként”.⁷ Együttal pedig ez a szereplése azt is igazolja, hogy Szántó István miért varrta az ő nyakába az egész szombatos mozgalmat.

Bogáti Fazekas pedig 1585. július 13-án már Kornis Farkas homoródszentpáli birtokán tartózkodott, ahol a következő években háborítatlanul hirdette tanait. A Kornisok 1585 után követett teológiai álláspontjáról csupán Bogáti papsága nyújt közelebbi fogódzót. Valószínű, hogy a Kornisok „gerendisták” lettek, ha korábban nem voltak azok. Egy később tárgyalandó forrás azt látszik bizonyítani, hogy 1592 nyarán a Kornisok „eössisták” voltak — de időközben talán nem saját jószántából — Bogáti is elhagyta Homoródszentpált.⁸

A Vehe-Gliriusra támaszkodó és a későbbiekben Eössi útján terjedő szombatos irányzat és a Bogáti-elméletet követők elkülönülése már 1582–83-ban megkezdődhetett. Antonio Possevino 1584-ben kelt jelentésében éppen az ételtilalmak vonatkozásában két csoport körvonalazható, bár általában meglehetősen szétfolyó és tarka képet fest az erdélyi vallási állapotokról. Beszámolójából kiderül, hogy az ultraradikálisok egyik csoportja az összes mózesi étkezési parancsot megtartotta, a mérsékeltőbbek csak a vér és fojtott állat húsának fogyasztásától tartózkodtak.⁹ E két különböző csoportra Szántó István 1606 körül írt *Historia Collegiorum Societatis Jesu in Transylvania* című munkájában idézett egy beszédéből is következtethetünk. A jezsuita páter 1587. november 15-én a fejedelem előtt mondott beszédében nehezményezte, hogy Erdélyben: „*Valachis, Cingaris, Judaeis, Sabbataris, Arianis, Calvinistis et Lutherani*” szabadon tevékenykedhetnek csak a katolikusokat korlátozzák.¹⁰ A felsorolásban szereplő recepta religiokit megelőző „*Valachis*”-ről Szántó másutt elmondja: „*... missas celebrant et sanctos invocant ...*”, tehát vallásfelekezet és nem nemzetiség. Valószínűleg a „*Cingaris*” is az, bár ebben az értelemben nem tudtuk azonosítani. A „*Judaeis*” „*Sabbataris*” közül az előbbi

⁸ Bogáti Fazekas Miklós Apokalypsis-kommentárja. OSZK Duod Hung 9. 35a–36a; 51a. A kolozsvári 3. Akad. Könyvtár példányában 31a; 47b.

⁹ Matthias Vehe-Glirius Idézi Eössi RMKT XVII. V. 485. Munkáinak hatását az erdélyi szombatos ideológiára J. DÁN R.: Two Works of Vehe-Glirius and the Early Sabbatarian Ideology in Transylvania. Armari-um. I. 1974. — Apokalypsis-kommentár OSZK pld. 158a; Kolozsvári pld. 154a. A teljes szöveg filológiai és ideológiai történeti elemzésére szándékunkban áll visszatérni a közeljövőben.

⁷ PIRNÁT: i. m. 368, 384.

⁸ DÁN: i. m. 254.

⁹ Possevino, Antonio: Transylvania (1584). Ed. A. VERESS. Kolozsvár, Bp. 1913. 136., 139. Az idézett megállapításokat I. PIRNÁT: i. m. 369.

¹⁰ MTAK Kézirat Ms 30. 71. SZITTYAI Dénes által kiadásra előkészített kézirat.

nem jelentheti az erdélyi zsidókat, akik csak 1623-ban kaptak letelepedési engedélyt, az utóbbi pedig egyértelműen szombatosokat jelöl.¹¹ Kérdés, hogy a „*Judaeis*” és a „*Sabbataris*” közül melyik jelenthette a „*gerendistákat*” és melyik Eőssi hiveit. Mivel Szántó más helyeken a „*gerendistákat*” mondja „*szombatosoknak*”, úgy véljük Eőssiék lehettek a „*zsidók*.” Más kérdés az, hogy Eőssiék magukat szombatosoknak nevezték és mai szóhasználatunkban ezt a felekezetet jelöljük ezzel a kifejezéssel. Bogáti 1592 nyarán bekövetkezett halála után ugyanis nincs okunk feltételezni a „*gerendista*” irányzat létét. Követői beolvadhattak a hozzájuk ideológiailag legközelebb álló szombatosok sorai közé és nekik köszönhetjük, hogy a nagy tehetőségű költőteológus munkái helyet kaptak a szombatos kódexek lapjain.

A szombatoság fővonalát képviselő Eőssi András életéről csak néhány datálható forrás maradt fenn. 1582. május 26-án Haller Gáborral egy napon iratkozott be a pádovai egyetemre, de 1583-ban már Oroszhegyen karddal kergette ki a katolikusokat templomukból és ruháikat is elszedte.¹² Matthias Vehe-Glirusszal talán már ekkor is kapcsolatban állt, de 1587. június 24 előtt biztosan.¹³ Szombatos propaganda tevékenységének kezdetét Nagy Szabó Ferenc 1588 tájára helyezi. Valószínű, hogy e bizonytalanul meghatározott időpont előtt is szombatos volt és a neki tulajdonított szombatos énekek és prózai munkák első rétege is az 1580-as évek második felére, ha nem korábbra helyezhető. Egyetlen pontosan datálható munkájában, az 1592. április 25–július 8 közötti hetekben írt *Mózes prophetának* stb. című iratban¹⁴ ugyanis szerzőnk alig érinti a felekezet ideológiai kérdéseit. Ami arra utal, hogy azokat korábban már megfogalmazta, sőt terjesztette is. E helyen elsősorban a bibliai kijelentések igazságának bizonyítására fordítja figyelmét és az 1590-es évek elejére a szombatos ideológia ellenzéki szerepére, hegemoniájára veszélyes arisztoteliánus nézeteket támadja. A Christian Francken által propagált felfogás ugyan minden vallás létjogosultságát megkérdőjelezte, de a szombatoság számára azért jelentett külön veszélyt, mert új minőségű igazságaival ugyanannak a szellemileg mozgékonyabb rétegnek megnyerésére törekedett, mint a szombatosok. Eőssi meglehetősen egyoldalú érveléssel igyekezett ellenfeleit cáfolni. A filozófiai, logikai szempontok ellen Mózes igazmondásának a bibliaiban lefektetett bizonyítékait vonultatja fel. „*Megbizonyítottam pedig Mózes prophetának bölcsessége és tudománya istentől csuda tételnek és jelenésének általa . . . valamikor szólott vagy népnek mondott az úrnak nevében be telljesedett . . .*”¹⁵

Az irat második részében „*az papoknak három sextájukról*” szóló bírálatot ígér, de lényegében csak a *Demetriádesek*-et állítja pellengérre. A szöveg stratégiája a hivatalos unitárius egyházi felfogásnak és a fejedelmi hatalomhoz simuló vezetőik erkölcsi megsemmisítését célozza. A szombatos ideológia tételeinek tárgyalására itt sem kerül sor. Szerzőnk csak általánosságban, mint ismert dolgokra utal azokra. Mondani-alójának taktikája, hogy a tőle távol álló teológiai nézeteket egyszerűen tévedésnek minősíti. A közvetlenül támadott *Demetriádesek* teológiai és egyházpolitikai magatartását viszont az igazság tudatos elferdítésével vádolja: „*Sőt mégugyan azt merem mondani, hogy meghaladták bűn cselekvéssel azokat, mert amazok szegények tudatlan és máshoz képest egy ügyűségből, de emezek tudván és nyilvánvaló áruttatásból művelik.*” Mégpedig nem csak a biblia félremagyarázását hanem felekezetük radikálisabb papjainak elnémitását. Ez utóbbi Eőssi szerint az áruslás lényege, mert „*rájuk megdühödvén prédikálásoktól ugyan azon egy hűben levő atyafiak őket meg tilták*”.¹⁶

E sok szempontból forrásértékű eszmefuttatásnak az arisztoteliánusok ellen írt első része közvetlenül a megtámadottakhoz szól. Erre nyilvánvalóan volt precedens. A második rész viszont nem az ellenfeleknek, vagyis a *Demetriádesek*-nek van címezve, ez a meggyőzendők számára íródott. A szerző szubjektív megállapításait közli jobbára érzelmi motívumokkal átszinezve. Mégpedig olyan időszakban amikor Hunyadi Demeter „*a szellem fegyverével az istentelen szekták valamennyi torz vélekedését*” kiirtani szándékozott.¹⁷ Ha iratunk Eőssi korai írásai közül való lenne, akkor elsősorban felekezete felfogását kellene vázolnia, bibliaértelmezését tisztázni és csak azután lehetne szó támadásról. Szerzőnk azonban nem ezt teszi. Sőt, az irat egyszerű érvelési technikája, a csak bibliai hivatkozások, a közelmúlt eseményeinek citálása a *Demetriádesek* ellenében, arra engednek következtetni, hogy a nemesi, polgári közép-reteg megnyerhetőnek tartott potenciális szombatosaihoz szól. Akik előtt a felekezet főbb alapelvei nem lehettek ismeretlenek, de idegenek sem.¹⁸

¹¹ I. m. 78. — Az erdélyi zsidók kiváltságlevelét I. MZsO VIII. Szerk. SCHEIBER Sándor és GRÜNVALD Fülöp. Bp. 1965. no. 319. Dátuma: 1623. június 18.

¹² *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavia studentium*. Ed. A. Veress. Bp., 1915. 90. — Possevino I. m. 176.

¹³ Kornis György ezen a napon kelt levelében értesíti apját, hogy megismerkedett Varsóban Matthias Vehe-Glirusszal aki kéri, hogy tájékoztassák Eőssit és Erdődi Andrást hollétéről. Ker. Magv. 1912. 209–211.

¹⁴ PIRNÁT Antal: Gerendi János és Eőssi András. ItK 1970. 683.

¹⁵ RMKT XVII. V. 313. A polémia további elemzését I. PIRNÁT: I. m. 370–371.

¹⁶ RMKT XVII. V. 517.

¹⁷ Ker. Magv. 1889. 366.

¹⁸ Vö. PIRNÁT megfigyelésével Helikon 371.

A fentiekkel azonos mondanivalóval fordul az arisztotelianusokhoz a „Szent Írás panaszolkodása” című polemia. Szerzőjének személyéről, írásának időpontjáról csupán abból következtethetünk, hogy élő problémaként kezeli a „szofisták, arisztotelianusok” biblia- és vallásellenes nyilatkozatait. Másrészt szóhasználatát itt-ott egybeesik az Eössiinek tulajdonított más iratokéval. Így talán az ő tollából került ki az 1590-es évek legelején. E határozott hangvételű ceratamen tudományos módszerrel, filozófiai hivatkozásokkal, történeti példákkal bizonyítja ugyanazt amit is önmagával bizonyít: „*Ha én Szent Írás igaz nem vagyok, hát úgy Isten sincsen, mert más Isten soha nem szállott mert én kívülem nem mutathatják szavát . . . de valamint Mózes megírt engemet ez óráig mind pontról pontra úgy lőtt.*” De e mellett a mózesi történet bizonyítására idézi Berossus Babylonicust Josephus Flavius Apion elleni vitáirata nyomán. Majd a korábbiakhoz képest új gondolatként veti fel: „*A filozófusok mind atheusok voltak-e Plátó, Socrates s több.*” Az arisztotelianusok által a teológiával szembe állított filozófusok cáfolása helyett megkerülve a kérdést azt szeretné bebizonyítani, hogy a filozófia tudománya nem feltétlenül istentagadó: „*Az igaz értelmű bölcsek afféle nyáj disznó röhögését meg tudták választani a fülemile szótól. Olvassátok az Atheusok ellen való Corifeusok írását is, Lactantiust, Philippus Morneust, Joannes Bodiust, Philót . . .*”¹⁹ Ez a felhívás természetesen nem csak az ellenfeleknek, hanem a semleges olvasónak is szól, akit szerzőnk több helyen figyelmeztet, hogy csak a szombatosok értelmezik helyesen a bibliát. De tanaik részletezésére itt sem kerül sor.

Mindez már korábban, tehát az 1580-as évek közepe-vege felé papírra kellett kerülnön. Enélkül nehezen elképzelhető, hogy a felekezet hogyan szerveződhetett volna meg. Sajnos a ránk maradt szombatos énekek és prózai munkák — melyek többségét Eössi Andrásnak tulajdonítja a szakirodalom — sem belső, sem külső forrásokból nem köthetők konkrét időpontokhoz. De néhány közvetlen illetve közvetett támpont segítséget nyújt e művek relatív kronológiájának felvázolásához.

Az énekekben és az iratokban többször előfordul, hogy szerzőjük visszautal korábbi írásaira. Az ún. Eössi-énekeskönyv XII. darabja a *Az Christus haláláról* című ének az ószövetségi törvény alól adott időleges szabadsággal és annak megszűnésével kapcsolatban ezt mondja: „*Hosszú volna azt itt előszámolni/irtunk róla a ki tanulni akar*” (RMKT XVII. V. no. 80. 65—66 s.) Ez egyenes hivatkozás a Mátéfi János-kódex „*Az sido hiten valók közül kiszakadott ember ellen*” stb. című prózára.²⁰ Az idézett munka részletes elemzésben foglalkozik a szombatoság hitelveivel és azok bizonyításával. Keletkezésének körülményeiről szerzőnk elmondja: „*En ezt rövidden irtam csak egy barátom kedvéért serkentésnek okáért, hogy menjen végére mind vadnak ezek.*” A bevezetésben aztán itt is figyelmeztet: „*Mind másút mint ezekről az felül megírt dolgokról bőséges írásaink vadnak.*” A Jézus-problémáról és a szabadság kérdésről az énekeskönyv I—II. darabjai szögeznek le a szombatos alapelveket. (RMKT XVII. V. no. 69—70.) Az idézett prózai irat érinti a „*lutterek*” téves istenképzését és a törvénnyel kapcsolatos nézeteik bírálatát. Ez lényegében azonos az Árkosi-kódex 32—33a levelein található Luther-ellenes eszmefuttatással. Az eledelek törvényéről írt fejtegetés elején megjegyzi: „*Másutt mindezekről bőségesen irtunk*”. Az énekeskönyv XIV. darabjában (RMKT XVII. V. no. 82.) és az Árkosi-kódex 38—40b levelein „*Vér ételről, fagygy ételről, a magától megholt állat megévéséről, havi folyásról stb.*” című prózában részleteket is olvashatunk ezekről. Az üdvösség megtalálásának módjáról szerzőnk kijelenti: „*. . . mi az abcen kezdjük el az üdvösség tanulást és azon móddal üdvözülhetünk . . . mind ezekről bőségesen irtunk, aki tanulni akarja végére mehet.*” Ez utóbbi hivatkozás az énekeskönyv végén található „*Üdvösség utára tanító énekre*” (RMKT XVII. V. no. 84.) és az Árkosi-kódex nyitódarabjára utal. Az utóbbi egyszerű formában tőmondatokkal megírt káté, amely tartalmazza a szombatos dogmarendszer és üdvösségtan főbb elemeit. Valószínűleg a legkorábbi szombatos írásművek egyike.²¹

A retrospektív relatív kronológia kiindulópontja a XII. számú ének visszajelez az énekeskönyv II—III. darabjaira is. Az előbbiről már szó esett. Ennek erőteljes térítő hangja közeli rokonságot mutat az I. számú énekkel, amelyre hivatkozik is: „*Mert mint megmondtam más énekekben is, azért jó el Christus stb.*”²² Jelenlegi ismereteink alapján ez lenne a legutolsó láncszem abban a feltételezett időrendben, amely a művek belső utalásaiból állítható össze.²³

Az Árkosi-kódexből kapott egy további információ az *Üdvösség utára tanító énekről* azt tudja: „*Eössi András beteg ágyában monda/Sok dicsérettel az Istent álda stb.*” Eössi betegségéről

¹⁹ A vitairat teljes szövegét I. Árkosi-kódex 6—17. MTA K Mikrófilm. 249/IX 7b, 13a stb.

²⁰ Eössi szerzőségének bizonyítékait I. KOHN: i. m. 43—44. RMKT XVII. V. 530. — A visszautalás meghatározása VARJAS: i. m. 525.

²¹ A vitairatból idézett helyek RMKT XVII. V. 487., 489., 492 stb.

²² I. m. 163—171. Lényegében az egész szombatos hitrendszert érinti. VARJAS Béla megállapításait I. i. m. 524—25., 520.

²³ Az idézett I. számú ének: „*Im vallásunknak minden részéről éneket irtunk/Külön magának minden dologról rend szerint egy végbe/Lásd meg ha jó vagy, ne itél addig, az míg nem tanulál*” (118—120 s.) Véleményünk szerint nem egy korábban megírt, hanem az itt megírandó énekeskönyvre utalás.

az 1598. május 10-én Péchi Simon számára készítettett örökhatályú okirat is említést tesz: „... mivel, hogy ő sok esztendőitől fogva nyavalyás ember volt magával is jó tehetetlen, most is azonképen...”²⁴ De Kornis György 1592. november 6-án Pádovából Eőssinek küldött baráti levelében még semmi nyoma, hogy a címzett súlyos beteg lett volna. Soraiból viszont kitér, hogy Eőssi aktívan részt vett Hertel Jánosnak — Dávid Ferenc fiának — a Hunyadi Demeter 1592. július 6-án bekövetkezett halálával megüresedett unitárius püspöki székbe jelölésére megindult mozgalomban. 1592 nyarán élénk levelezésben állt a pádovai magyarokkal akik tudták, hogy Eőssi sajátos teológiai utakon jár. Kornis leveléből kiderül, hogy Eőssi személyes kapcsolatban állt Kornis Farkassal és a pádovai magyarok egyike Bogáti Miklós — a költő-teológus névrokona — felkereste Szenterszében.²⁵ Ezt megelőzően 1592 júniusában a Hunyadi Demeter által összehívott tordai zsinatra nem jelentek meg Udvarhelyszék egyházközség papjai, ami nyilvánvalóan Eőssi szervező munkájának eredménye volt.²⁶

A fentiek figyelembevételével talán nem tévedünk, ha így következtetünk: Eőssi betegséget legkorábban 1593–94-től számítjuk, tehát az *Üdvösség utára tanító éneket* és az arra hivatkozó, barátjának írt összefoglalót később kellett megfogalmaznia. Más ebben idézett munkáit korábban írta. Irodalmi munkásságának első rétege az énekeskönyv I–III. darabjai, az Árkosi-kódexből citált káté és hitvallás, az eledelek törvényei, melyek a felekezet alaptételeit rögzítik még az 1580-as évek közepe-vege táján készültek.

Ezidőtájt a felekezet már aktívan tevékenykedett. Baranyai Decsi János naplójának az a megjegyzése, hogy a recepta religiokon kívül eső vélekedéseket már 1588-ban hivatalos úton akarták elfojtani. Majd 1589. január 3-án Báthory Zsigmond testimoniumja, amelyben a fejedelem: „*Lutheranis, Calvinistis, Judaizantibus et Arianis*” eretnekek munkálkodásáról beszél, végül az 1595. április 16–május 8 között tartott gyulafehérvári országgyűlés határozata, amelyben Borsos Tamás szerint: „*végezének articulust az szegény sabbatariusok ellen...*”²⁷ igazolják a szombatosok folyamatos létét. Más kérdés az, hogy az ellenük hozott határozatokat meglehetősen liberálisan kezelték. Eőssi vallásszervező tevékenységének nem volt komolyabb következménye. Ez azonban nem csak annak köszönhető, hogy a szenterzsébeti udvarházába visszahúzódnak főúr betegsége előtt sem, de azután mégkevésbé vett részt a politikai életben, de a fejedelem és környezetének érdekeltségi körétől is távol esett az ársadalmi réteg, melyben a szombatosság terjedt. Az országgyűlési határozatok, az elítélő nyilatkozatok bizonyára egyházi sugallatra készültek, az állami hatalom nem sokat törődött végrehajtásukkal. Olyannyira, hogy az 1595 májusában megbélyegzett szombatosok Marosvásárhelyen július 15-én hódolólevelet írhattak a Báthory ellen vonuló Szinán pasának és az elfogott levelet olvasva a fejedelem nevetve vette tudomásul a „*szücs, ki szabó, ki ötvös, ki pedig egyébféle mives emberek*” árulását. Eőssi vallásszervező munkáját illetően nem mellékes az a körülmény, hogy a levél egyik aláírója az a Szabó Gáspár volt, aki Eőssitől hozta a felekezet irodalmát.²⁸ A másik aláíró Borsos Tamás Eőssi legbizalmasabb emberei közé tartozott. Úgy látszik, hogy a középneemesi, városi polgári ellenzék csatlakozott először az új valláshoz és nem volt semmi nyoma, hogy a jobbágyokra bármilyen hatással lett volna az 1580–1590-es években. Sőt, éppen Szenterszében 1599-ben a Mihály vajda által fellázított parasztok feldúlták Eőssi javait és csak 1600. október 20-át követően sikerült elérnie kártalanítás címén, hogy kizárólag „*kolozsvári hiten*” levő papot tartson a falu.²⁹

Eőssi életének utolsó és a szombatosság későbbi története szempontjából legjelentősebb cselekedete volt Péchi Simon kiválasztása, peregrináltatása majd örökbefogadása. A fiatal iskolamester, aki nevéből ítélve Pécsről — talán Válaszuti György gyülekezetéből — kerülhetett Szenterszébetre, „*őtet nem csak mint szolgál, hanem annál feljebb való hűséggel, szeretettel szolgálta, magának és jószágának, marhájának gondját viselte.*”³⁰ Eőssi tudatos egyházszerzői koncepcióját látjuk abban, hogy a tehetséges fiatalembert a török–arab kelet népes zsidó gyülekezetei felé irányította. Bizonyára jól tudta, hogy pártfogoltja a híres nyugati egyetemeken megtanulhatná a héber nyelvet, de ez a szombatosság szempontjából nem volt elegendő: „*De mint, hogy sok tudja zsidó nyelvet is / Azért ő igen kevés hasznát veszi / Mert a pogány kovász megrekeszti / Utját a világos értelemnek.*”-írja.³¹ Számára a legfontosabb cél a zsidó vallás tanításainak és gyakorlatának adoptálása volt.

²⁴ TT 1887. 808–810. RMKT XVII. V. 530.

²⁵ Kornis levelét I. Matricula et acta stb. 244–245. PIRNÁT Helikon 388.

²⁶ PIRNÁT: i. m. 388.

²⁷ MTAK Ms. 30. 144–145. — Erdély öröksége II. Bp., 1942. 104. — Borsos Tamás: Várasrhelytől a Fényes Portáig. Kiad. KOCZIÁNY László. Bukarest, 1972. 42.

²⁸ Az Eőssitől hozott iratok másolatait 1600. május 6-án égettették el. ETA I. 30–32. BORSOS: i. m. 449.

²⁹ MAGYARI Károly: Borsos Tamás mint tanú az Eőssi András állítólagos végrendelete tárgyában folytatott nyomozásban. Az Alsófehérmegyei Tört. Régészeti és TermTud. Társ. Évk. 1897. 5–6.

³⁰ TT 1889. 809.

³¹ Utazásáról KOHN: i. m. 161. RMKT XVII. V. no. 80. 323–326.

Eőssi halálának dátumát életének más eseményeitől eltérően néhány hétnyi pontossággal meghatározhatjuk. A hagyatéka ügyében folytatott 1606. augusztus 25-i vizsgálat egyik tanúja Koncz Mihály vallomása szerint: „*az szegény Eőssi András halála után formáltak vala egy testamentum levelei az szegény Eőssi uram jószágának állapotjáról, magok fejétől.*” A Haller Gábor nevére kiállított hamis örökösödési okmány célja volt, hogy a Básta környezetében levő főúr átmentse a birtokot Péchi számára „*míg kikélenek Erdélyből a németek.*” Az ötlet Borsos Tamástól származott, aki ugyanebben a perben elmondta: „*Az szegény Eőssi uram még életében ada valami leveleket kezemhez. Egyiket az andrásfalvi jószághoz valót, az többi valami consesus vala Zsigmond fejedelemé, kire kéré engemet, hogy senki több nálamnál nálánál ne tudja ember, hanem csak Isten. Mondá, hogy ha meg jó az szegény Simon add meg neki . . .*” Némi huzavona után 1604 legelején Haller Gábor bevitte a hamis iratot Bástahez érvényesítésre, de akkorra a birtok már Copa kapitányé volt.³²

E tanúvallomásokban is szereplő eredeti és hiteles örökösödési okmányt Eőssi 1598. május 10-én állíttatta ki tanúk jelenlétében. Ezt 1602. május 12-én megerősítette Báthory Zsigmond és Péchi Simon is aláírta mint fejedelmi titkár. Báthory 1602 júliusában történt lemondása után Péchi a fejedelem környezetével együtt hagyta el Erdélyt Csehország irányába.³³ Básta körülbelül ezzel egyidőben vette át a főhatalmat Erdélyben. Eőssi ekkor adta át az említett iratokat Borsosnak — tehát még életben volt. De 1602. augusztus 16-án a Szentkeresztbete is kiszálló császári biztosok, akik Básta számára hűségesküvet követeltek, már nem találták életben. Mással nem magyarázható, hogy neve hiányzik a szentkeresztbetei felsorolásakor. Az ágyhoz kötött beteg ember elmenekülni nem lett volna képes, ellenállni még kevésbé. Fiaitól elvbarátai sem tudtak kibújni e kötelezettség alól. Borsos és az ismert szombatosok Marosvásárhelyen, Koncz Mihály — a hamis végrendelet tanúja — Kissolymoson, tehát mindenki lakóhelyén esküdött fel.³⁴ Ezek szerint az erdélyi szombatoság megalapítója, egyházszervezője és első propagátora 1602 július közepe után de augusztus 16 előtt halt meg.

Érdekes egybeesés, hogy a szombatos irodalom korai rétegeiben található egyetlen temetési ének is 1602-ből maradt ránk. A Mátéfi János énekeskönyvben található felirata szerint: „*Cantio Funebrális in qua canitur, quo ritu, quaque lamentatione viri deo dilecti, sitos lamentauerint, terraeque commiserint mortuos, nuper una cum melodia á viro doctissimo, nobilissimoque genere nato, ac piarum virtutum specimine ornatissimo sacraeque religionis accurate profitentissimo nec non mandatorum tonantis observantissimo in cantionem redacta, ac publicae promulgata.*”³⁵

Vajon nem Eőssi András emlékét őrzik e sorok?

Dán Róbert

Himfy-nyomok a himnusz-költészetben

A fenti cím kissé anakronisztikus, mert természetesen nem a középkori latin himnusz-költészetben vannak Himfy-nyomok, hanem megfordítva: a Himfy-versben fedezhetők fel a himnusz-költészetből való eredet nyomai. Am munkamódszer szempontjából az volt a célra-vezetőbb, ha Kisfaludy Sándor Himfy-szakából indulok ki, s azt analizálva haladok az időben visszafelé, nem pedig szintetikus módszerrel ab ovo építem fel a Himfy-verset. Eppen ezért terminológiám is jórészt a Himfy-szakhoz kapcsolódik, s ezt az alábbi minta-példán szemléltetem, feltüntetve egyúttal a vers metrikai szerkezetét is.

Nagy Himfy	{	Kis Himfy	{	Vég-Himfy	Mint a szarvas, / kit megére	8 a
					A vadász mord / fegyvere,	7 b
					Fut, de későn, / foly már vére,	8 a
					Vérzik tőle / a csere:	7 b
					Úgy futok én / a pár szemtől,	8 c
					A seb mellyem / baljában;	7 d
					Ázik a föld / keservemtől	8 c
					Lábam minden / nyomában.	7 d
					De, hajh! mennél / tovább érek,	8 e
					Annál jobban / gyúl a méreg,	8 e
	{				S beljebb rögzik / szívembe:	7 f
					Futok, hajh! de / vesztembe.	7 f

³² MAGYARI: i. m. 6—10. Később valóban Halleré lett a birtok és csak Bocskai fejedelemsége idején kapta vissza Péchi. I. KOHN: i. m. 165.

³³ ETA I. 211—212. Bethlen Farkas: Historia de rebus Transylvanicis. IV. 165.

³⁴ A névsorokat I. Székely Oklevéltár V. Kolozsvár, 1896. 282., 316—317 stb. Haller 1603 febr. 7-én esküdött fel. uo. 280.

³⁵ RMKT XVII. V. no. 86.

A nagy Himfy-szak teljes egészében Kisfaludy leleménye, ezt azonban az általa is több ízben használt kis Himfy-szakkból fejlesztette ki, s ez utóbbinak már vannak előzményei. Az egész versszerkezetre a legjellemzőbb a vég-Himfy-szak: a kezdetben még váltakozó nyolcas és hetes soroknak páros rímű összefuttatása. A nagy Himfy-szak alapját képező kis Himfy-szak eredetére én mutattam rá *A Himfy-vers nyomában* című tanulmányomban.¹ Akkori eredményemet az alábbiakban összegezhetem.

A kis Himfy-szakknak megfelelő trocheikus lejtésű német változat már egy 1656-os szerelmes antológiától kezdődően kimutatható a német barokk lírában, s folytatódatosan egészen Kisfaludy koráig a későbbi német költészetben is. Sőt, Kisfaludyt megelőzően — nagyon sporadikusan, szétszórta — felbukkan már a magyar költészetben is. A gyér számú magyar előzmény azonban akkoriban még részben kéziratban lappangott, részben nehezen hozzáférhető helyen jelent meg, így Kisfaludy minden bizonnyal közvetlenül az általa jól ismert és kedvelt német forrásból merített. Továbbfejlesztésében a petrarcai szonettforma hatására is gondolhatunk.

Tanulmányom megjelenése óta azonban felmerültek olyan momentumok, amelyek ha nem is módosítják fenti megállapításomat, de a Himfy-vers mélyebb gyökézetére utalnak. Már *német vonalon* is az eddiginél egy teljes századdal korábbra datálható a kis Himfy-szak megjelenése, még pedig a reformáció egyházi költészetében. Kezembe került ugyanis Philipp Wackernagel összefoglaló műve: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts* (Lepzig, 1864–74). S ebből kitűnt, hogy már a XVI. század derekán felbukkan a kis Himfy-szak, különös módon azonban következetesen jambikus lejtéssel.

Veit Dietrich egyik zsoltárfordítása (LXXIX.) így hangzik:

*Herr, es seind Heiden in dein Erb
mit grossem grim gefallen,
Die haben dein Tempel verderbt
und ihn verunreint allen.
Dann wa vor dein Wort hat gewohnt
da selb ietzund nichts anders dohrt
dann lauter Deufels lehre:
ach Gott, steh auf und wehre!*

A könyv címe, amelyben ez a kilenc versszakos zsoltárfordítás — még Luther életében — megjelent: *Ein New Auserlesenen Gesangbüchlein. Getruckt zu Strasburg bey Wolff Köphl. 1545.*²

Ugyanebben az énekeskönyvben jelent meg Curad Huber négy szakaszos zsoltárfordítása, a XXXXIII. zsoltáré.

*Nun sieh, wie fein und lieblich ist
recht brüderlichen leben,
Nach Einigkeit in Jesu Christ
mit reinem herten streben;
Dan einerley gesinnet sein
verschafft einander dulden fein
und von sich messig halten,
da will die Lieb selbs walten.*³

Ugyanígyen ritmusúak még e gyűjteményben Johannes Zwicketl: „Die Siben wort Christi am creutz” és „Klag und trost des flaischs und bluts an die seel dess menschen”.⁴

A század második felében már jelentkezik a trocheikus lejtés is, Ambrosius Lobwassernál, mégpedig a 77. zsoltár fordításában a vég-Himfy-szak formájában:

*Zu Gott in dem Himel droben
Meine stimm ich hab erhoben
Und gerufft hinauff zu ihm
Und er hat erhört mein stim. . .*⁵

¹ It. 1957. évi 2. szám

² WACKERNAGEL: i. m. 3. köt. 561.

³ WACKERNAGEL: i. m. 3. köt. 944.

⁴ WACKERNAGEL: i. m. 3. köt. 612., 615.

⁵ GÁLDI László: Szenczi Molnár Albert zsoltárverse. Bp. 1958. 98.

Am Lobwasser nemcsak zsoldároka ordított, hanem himnuszokat is, mégpedig latin eredetiből; gyűjteményének címe: *Bewerte Hymni Patrum aus dem Latein ins Deutsche mit gleichen Reimen gebracht*.⁶ Ez is, de az egész XVI. századi német Kirchenlied-nek vallásos tartalma önmagán túlmutat, még pedig a középkori latin himnuszköltészet felé.

S ebben a feltevésben megerősít Andreas Heusler német verstörténete. (*Deutsche Versgeschichte*, Berlin, 1956.) Csak a legfontosabb megállapításait idézem. „Der europäische Endreim ist ein Geschenk der Kirche... Seit dem fünften Jahrhundert kennt die römisch-kirchliche Dichtung planmäßigen Reim... Mit dem Reime kam ein neuer Rhythmus. Auch der nach lateinischem Vorbild... Gewiss war kirchlicher Gesang der Anreger (d. h. der neuen deutschen Dichtkunst)”.⁷

Elérkeztünk hát végül is a középkori latin himnuszköltészethez, hogy itt keressük — és megtaláljuk — a Himfy-vers végső hajszályókerit. Módszerem ezen a téren igen egyszerű volt, de annál fáradságosabb. Végig kellett böngészni a Dreves-Blume-féle 55 kötetes középkori himnusz-gyűjteményt: *Analecta Hymnica medii aevi*, Leipzig, 1886-tól. Az azonos stófaszerkezetű himnuszokkal nincsen sok vesződés, de a rendkívül változatos, szeszélyes, bonyolult verselésű szekvenciáknál nagyon kell ügyelni, hogy az ember figyelmét el ne kerülje egy-egy — a tárgy szempontjából értékes — de szerényen megbúvó versképlet. Az eredmény kedvező volt: a kis Himfy-versszak minden lényeges eleme fölös számban fellelhető a latin himnusz-költészetben, sőt — mint látni fogjuk — a korszak vége felé már maga a kis Himfy-zsak is teljes egészében kialakult.

A Himfy-versnek a nyolcasokat hetesekkel váltogató előszakasza nem okoz problémát. A himnusz-költészetnek egyik leggyakoribb és leggyakoribb formája. Elég legyen csak a közismert *Pange lingua gloriosi* kezdetű közismert himnuszt említeni, amelynek szerzője — persze még rímelen formájában — a hagyomány szerint Szent Ambrus milánói érsek volt (333–397). Róla is neveztek el ambróziánus versnek az ereszkedő ritmusú, 4 + 4 + 4 + 3 szótagos ütemű, a későbbi gyakorlatban keresztezve rímelő sorokat. A „*Pange lingua*” utolsó két versszak mindmáig eredeti latin szöveggel énekelt népszerű templomi ének:

*Tantum ergo Sacramentum
Veneremur cernui,
Et antiquum documentum
Novo cedat ritui...*

Aki elmerült a középkori nyolcasok és hetesek tengerében, az egyáltalán nem fogja valószínűtlennek tartani a régi feltételezést, hogy a „Königsbergi (ma már kaliningrádi) töredék” írójának az utolsó soroknál fülében zsonghatott az ambróziánus versek hullámszája:

*Ez az Isten, / mint esmérjük,
kit szeplő nem / illehet;
mert ha Isten / ő nem volna,
benne bűnöt / lehetnének.*

Am mint említettem, a himfységnek fő ismérve az utószakaszban egyrészt a nyolcasok, másrészt a hetesek páros rímű összefuttatása. Nos, ez az általam vég-Himfy-zsaknak nevezett versformula is jelentkezik a himnusz-költészetben, mégpedig a XI. század végétől folyamatosan, mint önálló stófa.

Első előfordulása a XI. század végétől származó *De beata Maria Virgine* című szekvencia hetedik verszakja:

*Ut nos solvat a peccatis
Et in regno claritatis,
Quo lux lucet sedula,
Collocet per saecula.*

A XII. századból származó *De sancto Laurentio* című szekvenciában a szerző már két szomszédos versszakban él ezzel a formával:

*Furit igitur praefectus,
et paratur ardens lectus,
insultantis viscera
cratis urit aspera.*

⁶ WACKERNAGEL: I. m. 4. köt. 874.

⁷ Andreas HEUSLER: *Deutsche Versgeschichte*. Berlin, 1956. II. Bd. 9., 31. S.

*Sudat martyr in agone
spe mercedis et coronae,
quae datur fidelibus
pro Christo certantibus.*

E kettőnek külön érdekessége, hogy Rajeczky Benjamin szerint Magyarországon is ismeretek voltak.⁸

Ugyancsak egy XII. századbeli Mária-himnusznak záró szakasza:

*Sed hic puer nuper natus,
In praesepe collocatus,
Rutilo sub lumine
Vili sordet tegmine.⁹*

A XIV. század végéről van egy *De sancto Castulo* című himnuszunk, amelynek egyik „antiphoná”-ja — már valóságos ritmusélményt nyújtva — 13 egymásra következő vég-Himfyszakot tartalmaz. Csak az első versszakát idézem:

*Multa per hunc mira dedit,
Cordi suo qui prosedit,
Christus, forma omnium
Et plasmator hominum.¹⁰*

A XV. századból is van példánk: az *In Ascensione Domini* című szekvencia hetedik és nyolcadik záró szakasza:

*Auctor nostrae laudis, Christe,
Nostrae laudi sic assiste,
Ut de tua gratia
Tuaque clementia
Nostri gestus et affectus
Sint et motus et praefectus
Ad superna gaudia
Semper finis nescia.¹¹*

És ebben a században — igaz, hogy csak egyetlen versszak erejéig — megjelenik a teljes kis Himfyszak is; mégpedig a *De sancto Stephano Grandimontano* című szekvenciában:

*O electum vas honoris
Felix cultor eremi,
Pater pie Grandimontis
Roga Deum saeculi,
Ut purgatos a peccatis
Suis completis mandatis
In coelesti solio
Munerat nos gaudio.¹²*

A XV. századra tehát az ambróziánus sorokból és a vég-Himfyszakból összeállt a teljes kis Himfyszak. Ez, mint láttuk a következő században átcsapott a német költészetbe előbb jambikus lejtéssel és vallásos tartalommal, majd trocheikus formában világias tartalommal is. S innen sporadikus magyar változatokon keresztül töretlen út vezet Kisfaludy Sándorig.

Am latin nyelvű folytatása is van. Két századon keresztül bűvő patakként lappang, s akkor váratlanul előtör, még pedig a legnagyobb meglepetésre magyar földön, és éppen Győrött, ahol Kisfaludy Sándor diákoskodott.

Valóban vak véletlen folytán kezembe került az alábbi könyv: *Servitanae pietatis Exercitium ad fovendam devotionem erga SS. Matrem dolorosam Mariam, et Cultum praecipuorum Beatorum Ord. Servor. Ejusdem B. M. V. — Jaurini, Typis Gregorii Joannis Streibig, Privil.*

⁸ RAJECZKY Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi*. Bp. 1956. 218. és 278. — L. még: *Analecta* 54. köt. 337–340. és 86–89.

⁹ *Analecta* 20. köt. 121.

¹⁰ *Analecta* 25. köt. 192.

¹¹ *Analecta* 40. köt. 47.

¹² *Analecta* 18. köt. 239.

Regii & Episc. Typogr. 1739. Azaz: „Szervitánus ájtatossági gyakorlat a Fájdalmas Szűzanya Mária iránti odaadás ápolására, és ugyanazon Boldogságos Szűz Mária szolgálai rendje kiváló szentjeinek tiszteletére. — Győr, Streibig Gergely János privilegizált királyi és püspöki nyomdász betűvel, 1739.”¹³ A könyv a szervita rend ún. harmadrendje, a laikus Fájdalmas Szűzanya Társulat számára szerkesztett ájtatosság-gyűjtemény, amely Szűz Máriához és a rend szentjeihez szóló imádságokat, himnuszokat tartalmaz. A könyv 97. lapján olvasható egy négy szakaszos vers, amelynek címe: *Hymnus De S. Peregrino patientiae Prodigio.* Azaz: „Himnusz Szent Peregrinről, a békétűrés csodájáról”. Ritkasága miatt érdemes teljes egészében idéznünk:

*Peregrine felix gaude
Caelitum per atria!
In perenni Laetus plaude
Gaudiorum patria!
Post tot luctus, post moerores
Post amaros tot sudores
Inter mille gaudia
Sine sine jubila.*

*Qui mundana derisisti,
Fac! ut ista rideam,
Voluptates despexisti,
Et istas despiciam
Inter cruces delectabor,
In despectu gloriabor
Cruces sint divitiae,
Meae sint delitiae.*

*Fac terrena, quae quesivi
Corde toto fugiam,
De caelestibus (quae fugi)
Mente tota gaudeam,
Mundi gaudia vilescant,
Voluptates amarescant,
Quae putabam dulcia,
Posthac jam sint nausea.*

*Quando mors acerba premet
Tunc luctantem adjuva!
Et infernus quando fremet,
Ad juvandum propera.
Si assistas: triumphabo
Triumphando decantabo:
Tibi sit victoria!
Triumphantis gloria!*

Első hallásra is kicseng a versből a kis Himfy-szaknak — úgyszólván teljesen tiszta — ritmusa: 87878877, ababccdd. Az persze elképzelhetetlen, hogy Győrött keletkezett volna a XVIII. század derekán. Bizonyára külföldről és korábbi korból származik. Legkorábbra a XV. századba datálható. Az itáliai Forliban 1345-ben elhunyt Laziosi Peregrin szervita szerzetest ugyanis 1402-ben avatták boldoggá, s aztán csak 1726-ban szentté.¹⁴ A Dreves-féle *Analecta*-ban a himnusz nem szerepel. A vers joggal feltételezett őspéldánya egyelőre még lappang, és objektív nehézségek miatt nem sok remény van rá, hogy hamarosan előkerül. A Grandimontáni Szent István himnuszától a Laziosi Szent Peregrin himnuszáig vezető út tehát még felderítetlen. De központi témánk szempontjából ez nem is különösen érdekes.

Kérdés, hogy a Peregrin-himnuszt ismerte-e Kisfaludy Sándor, a győri papi gimnázium diákja. Nincs teljességgel kizárva, de nem nagyon valószínű. Hogy milyen volt ifjúkori lelkivilága, azt nem tudhatjuk, de a későbbi — világias, sőt enyhén antiklerikális — Kisfaludy alakjával nehezen asszociálható, hogy forgatta volna a szervitánus Fájdalmas Szűzanya Társulat imakönyvét.

¹³ Béres Béla tokaji esperesplébános magángyűjteményében.

¹⁴ *Chronicon Rerum Totius Sacri Ordinis Servorum Beatae Mariae Virginis. Michael Florentinus Florentiae, MDLXVII. 178—182.*

Kutatásaim eredményét óvatos tudományos tárgyilagossággal a következőkben összegezhetem. A Kisfaludy szerkesztette nagy Himfy-szak alapján képező kis Himfy-szak már előtte is előfordul, még pedig szórványosan hazai latin és magyar, és tömegesen német nyelvű változatban. Nagyon valószínű, hogy Kisfaludy Sándor a legbőségesebb és legkönnyebben hozzáférhető, s általa is jól ismert és kedvelt német forrásból merített.

A Himfy-vers genezist végül is vázlatosan az alábbi táblázatban foglalhatom össze.

	Latin	Német	Magyar
Korai középkor:	ambróziánus vers		
XI—XV. század:	vég-Himfy-szak		
XV. század:	kis Himfy-szak (Stephanus Grandi- montanushimnusa)		
XVI. század:		Egyházi jambikus kis Himfy-szak	
XVII. század:		Világi trocheikus kis Himfy-szak	
XVIII. század:	kis Himfy-szak (Szent Peregrin him- nusa)	Tartalmilag, forma- ilag mindkét fajta kis Himfy (Goethe, Bürger, Denis stb.)	A kis Himfy-szak magyar szórványai
XVIII—XIX. szá- zadforduló:			Kisfaludy-féle nagy Himfy-vers

Kunszery Gyula

A Poétai harmonistica európai háttere

A *Poétai harmonistica* főbb tételei mind visszavezethetők egyetlen központi állításra: „a képző szellem bennünk van, s nem egyéb mint maga a leglelkibb ember” (IX). Nyilvánvaló szakítást jelent ez a felvilágosodás virágkorában létrehozott poétikák kettős, racionalista, illetve empirista tendenciájával: az elemző, elvont, általános, fogalmi rendszerességre törekvő ész, illetve az érzeteket passzívan befogadó szenzibilitás helyébe a szintetikus, konkrét, különös, intuitív, teremtő képzelet került. A képzelet létét már Hume is felismerte, de még ő is hitt a szenzualizmus végső igazában, feltételezte, hogy az emlékképek „sokkal élénkebbek és erősebbek, mint a képzelet képei”.¹ A képzelőerő viszonylagos függetlenségét csak a XVIII. század végén ismerték fel, s akkor is csak az esztétikai gondolkodás legradikálisabb újítói: Herder, Kant és Blake állapította meg viszonylagos függetlenségét az érzékeléstől, az asszociációs elmélettől, illetve az asszociációs emlékeztétől: „Nem látunk, hanem magunk teremtünk képeket.” „A képzelőerő ugyanis (mint produktív megismerő képesség) igen hatalmas mintegy valamely másik természetnek megalkotásában abból az anyagból, amelyet neki a valóságos természet ad... ezenközben érezzük, hogy szabadok vagyunk az asszociáció törvényétől (amely ennek a képességnek empirikus használatához fűződik), és ez általunk valami egészen mássá, nevezetesen azzá dolgozható fel, ami a természetet felülmúlja.”²

A képzelet döntő szerepét Berzsenyi így indokolja: „A természetben van minden, még a phantasia világa is” (I). Szűkszavú kijelentését később értelmezéssel látja el: „a képző szellem nem egyéb lévén bennünk, mint a teremtés örökké folyó munkájának gyönyörben öltözött folytatója” (IX). Ez az értelmezés Herdernek a költészetről adott meghatározását visszahangozza: a költészet „a teremtő, elnevező istenség utánzása”.³ Nyilvánvaló, hogy mindketten a natura naturata elvet a natura naturanssal cserélik fel, s ez a változás a legkövetkeztesebb romantika megjelenéséhez vezetett. A romantikus poétika legteljesebb megvalósítói (Novalis, Keats, Nerval) ezt a cserét választották kiindulópontul elméleti megfogalmazásaik-

¹ David HUME: A Treatise on Human Nature (1740). Oxford, 1958. 9.

² Johann Gottfried von HERDER: Sämtliche Werke, hrg. B. Suphan. Berlin, 1877—1913. XV. 526; Immanuel KANT: Kritik der Urteilskraft (1790), 49. §. Vö. William BLAKE: Descriptive Catalogue (1809). II.

³ HERDER: I. m. XII. 7.

ban: „Amit a képzelet Szépségként megragad, az szükségképpen eleve igaz” — írja Keats.⁴ Ez a csere voltaképpen azt jelentette, hogy az új poétika szakított a mimészis arisztotelészi és platóni értelmezésével és annak általában Démokritoszig visszaszármaztatott értelmezését fogadta el alapelvül: nem a világ lényegének vagy érzékileg felfogható látszatának, hanem a természet tevékenységeinek az utánzására törekedett. August Wilhelm Schlegel magát a mimészis szót is kiiktatta az esztétikai gondolkodásból és a kifejezés nevet adta ennek a korábban kevésbé számon tartott harmadik értelmezésnek: „A kifejezés (Ausdruck) szó igen alkalmas annak a megjelölésére, hogy a belül levőt valami számunkra idegen erő sajtolja ki.”⁵

Berzsenyi látszólag mérséklethez int a képzelet szerepének a megítélésében: „Az értelemmel egyező képzelet látszik ugyan valamit mondani, de valójában igen keveset mond: mert minden józan ember képzelete egyez értelmével, de azért nem minden józan ember poéta. Az értelem fölüllemelkedő képzelet pedig éppen oly valami mint a képrőn fölüllemelkedő ecset, vagy éppen lelki veszély!” (XIV) Valójában azonban elismeri, hogy a képzeletnek létezik egy minőségileg más és mennyiségileg erősebb hatóerejű változata is: „Az a tehetség, mellyel a képzelet képeket módosítani, el- és összezerakni tudjuk, már nem képzelet, hanem fictió, azaz a fictió játszik a képzeleti képekkel; . . . a fictió vagy költés már oly szabad munkássága a léleknek, mely már a külvilág és képzelet képeivel meg nem elégszik, hanem azokon fölüllemelkedik, s azokat önnézetei szerint módosítani s új alakokká formálni igyekezik; . . . Ez tehát már oly létszere a poétikai léleknek, mely nyilván a teremő s képző ösztönből foly.” (XIV) E kétféle képzelet gondolata először a XVIII. század második felének skót elméletírójánál, William Duffnál és Dugald Stewartnál fordul elő.⁶ Egyedül Kant tett kísérletet arra, hogy a képzelőerő különböző fokozatait elhelyezze a megismerési módok rendszerén belül. Elképzelése szerint az érzékelés a megismerés legalacsonyabbrendű módja, erre épül a reproduktív, majd a reproductív képzelet, s a sort a megismerő ész zárja. Szót ejt azonban a képzeletnek egy szabadabb formájáról is, nyitva hagyva a kérdést, vajon ez hol helyezkedik el az említett sorban. Schelling, Jean Paul és A. W. Schlegel felfogása Kant hatását tükrözi, amennyiben mindhárom bizonytalanok a Phantasie és az Einbildungskraft viszonylagos értékének megállapításában. Berzsenyi álláspontja az övékhöz áll legközelebb: feltehetően Jean Paul olvasása készítette a magyar költőt az idézett rész írására, ő az, akire a *Poétai harmonistában* a leggyakrabban és a legelismertöbben hivatkozik.⁷

Melyek a következményei annak, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján a költők az ész és az érzékenység helyébe a képzeletet tették meg a költészet pszichofilozófiai alapjául? Mindenekelőtt a költészet és a játék kapcsolatának a hangsúlyozása. Berzsenyi a költészetet „játéknak és valóságnak harmóniás közlépéneként” határozza meg (XV). E gondolat előzményét Schillernél lehet megtalálni, ki a művészi formák keletkezését az ember veleszületett játékösztönből („Spieltrieb”) vezette le.⁸ Berzsenyi azonban nemcsak a művészet eredetét magyarázza a játékösztönnel, hanem a művészi nyelv és a játék „szerközete” között is analógiát lát: véleménye szerint mindkettőben korlátozott szabadságot jelentő sztohasztikus szabályok érvényesülnek, amelyek a folyamat egészét meghatározzák, de nem szabják meg annak minden egyes lépését.

A valóságnak és a játéknak a dialektikája szorosan összefügg azzal az új lételmélettel, melyet a XVIII. század végén hoztak létre. A reneszánsztól a klasszikus felvilágosodásig az ember a külvilág megismerésében látta fő célját. A kései XVIII. század gondolkodói és költői felfedezték a szubjektum és a külvilág, az én és a nem-én, a megismerés és az alkotás szoros összefüggését. Goethe a külvilágban mindig önmagát látta s önmagában a külvilágot, Fichte pedig teljes gondolati rendszert épített erre a felismerésre. Berzsenyi görcsösen ragaszkodott a kint és bent goethei egyensúlyához — poétikájának kulcsszava, a harmónia, többek között ezt jelöli —, ösztönösen átérzve a végletek: a külvilágban szétforgácsolódás, illetve az önmagába süppedés veszélyét, mellyel a romantika legnagyobb költői küzdöttek. „Az ember — írja Berzsenyi — . . . oly része és kifolyása a természetnek, melynek minden létszerei, életvonalai és törvényei a világgal összefolytak elannyira, hogy az ember, ez a rég s jól úgy nevezett kis világ, mintegy láthatja magában a világot, a világban pedig az embert” (Intézet). Kant még a fenségesre korlátozta e létértelmezés költői megvalósítását: „az igazi fenségest csak az ítéletet alkotónak a lelkében kell keresnünk”.⁹ Berzsenyi állítása már sokkal általánosabb, közvetlen kortársainál: Rungénál, A. W. Schlegelnél és Coleridgenél lehetünk rokon gondolatra: „Nem igaz-e, hogy a műalkotás csak abban a pillanatban jön létre, mikor a világ-

⁴ John KEATS: Letter to Benjamin Bailey, 22/11/1817.

⁵ August Wilhelm SCHLEGEL: Vorlesungen über schöne Literatur und Kunst (1801—04). Deutsche Literaturdenkmale des 18. und 19. Jahrhunderts. Stuttgart 1883. XVII. 91.

⁶ William DUFF: Essay on Original Genius (1767); Dugald STEWART: Elements of the Philosophy of the Human Mind (1792).

⁷ Vö. Jean Paul RICHTER: Sämtliche Werke, hrg. E. Berend. Weimar, 1935. XI. 22., 25., 37.

⁸ Friedrich SCHILLER: Über die ästhetische Erziehung des Menschen (1795), 14. levél.

⁹ KANT: I. m. 26.§.

egyetemmel egyesülve érezzük magunkat.” „Minden dolog minden dologgal összefügg; ezért minden dolog minden dolgot jelent; a világegyetem minden része az egészet visszatükrözi.” „Ahhoz, hogy a tárggyal azonosuljunk, tárggyá kell válnunk. A tárgyból így módon alany lesz.” „A külsőt belsővé, a belsőt külsővé, a természetet gondolatá, a gondolatot természeté alakítani — ez a szépművészetek zsenijének a misztériuma.”¹⁰

En a világban és a világ énbennem, más szóval ezt a sokféleség és egység dialektikájaként lehet megjelölni. Berzsenyi úgy véli, hogy a szép nem más, mint „egység a különfélekben” (II). Coleridge éppen fordítva közelítette meg ezt a kérdést, az ő megfogalmazásában a szép „sokféleség az egységben”.¹¹ Berzsenyi bővebb kifejtéséből félreérthetetlenül kitűnik, hogy ugyanarra gondol, mint angol kortársa: „a szép annyi mint határozott szabadságú élet, azaz tehát, a határozottságnak és szabadságnak harmóniás közéléte” (V). Az egyszólamúságból hiányzik az élet lényegének vélt összhangzat, a tarkaság viszont nem alkalmas koncentrált érzelmek kifejezésére; a műalkotás feladata az, hogy „a léleknek ezen emeltségét, s ezen emeltségből folyó szabadságát” (XI) fejezze ki. „Íly alkotó részek összefolyásának — koncentrátiójának — rend és rangszeres egyesületét nevezém én szerközetnek; ami tehát tulajdonképpen annyi mint forma, oly legközönbőbb létforma, mely a poétai szépnek csak legfőbb karaktereit mutatja ugyan, de a melyekből a poétai szem az egészet megismerheti” (Intézet).

A XVIII–XIX. század fordulójának esztétikusai a jelképben találták meg azt a stílisis eszközt, mely a leginkább alkalmas e harmónia, a konkrét egyetemes kifejezésére. Berzsenyi szavaival „a világ és lélek ezen karakterének symbolás ömleményei az ének, tánc és poésis” (V). Tekintettel arra, hogy az irodalomtudományban jelenleg a jelképnek többféle értelmezése ismert, a félreértések elkerülése miatt meg kell határozoznunk, hogy e jelentések közül melyik vagy melyek érvényesíthető(k) a *Poétai harmonistica* helyes olvasásakor. A jelkép tágabb értelmezését Peirce fogalmazta meg a legszabatosabban: „A szimbólum olyan jel, mely az általa jelölt tárgyra olyan törvény segítségével utal, mely rendszerint általános eszméket társít egymással és működésével azt a követelményt vonja maga után, hogy a szimbólumot a tárgyra tett utalásként értelmezzék. A szimbólum tehát általános típus vagy törvény, azaz törvényjel. Mint ilyen, hasonmás révén révényesül. Nemcsak önmagában általános, hanem az a tárgy is általános természetű, amelyre utal. Az általános mindig az általa meghatározott esetek révén létezik. A szimbólum által meghatározottnak tehát szükségképpen fennálló esetei vannak, bár »fennállón« itt azon a talán elképzelt világmindenségen belül fennállót kell értenünk, melyre a szimbólum utal. Ezek az esetek közvetve — társítás vagy valamilyen más törvény révén — a szimbólumra hatással vannak, s így a szimbólum indexet (olyan jel, mely oly módon utal az általa jelölt tárgyra, hogy az a tárgy rá valóban hatást gyakorol) is feltételez, jóllehet sajátos indexet. Az viszont semmiképpen nem lehetséges, hogy az eseteknek ez a korántsem döntő hatása szabja meg a szimbólum jelentéssel bíró jellegét.”¹² A jelképnek két szinten is van jogosultsága az esztétikában: a műalkotás egésze is értelmezhető jelképként és a műalkotás alkotóelemei is lehetnek jelképek. Az első szintről ír A. W. Schlegel, amikor azt mondja a költészetéről, hogy az „nem más, mint a szimbolizálás örök módja: vagy külső burkot keresünk valamely szellemi dologhoz, vagy valamely külsőt rajzolunk a láthatatlan belsőre.”¹³

A tágabb értelemben vett jelképen belül allegóriát és szűkebb értelemben vett jelképet különböztethetünk meg. Az allegória — A. W. Schlegel szavaival — „fogalom megszemélyesítője”, míg a szűkebb értelemben vett jelképnek „a fogalomtól független valósága van”.¹⁴ A Schlegel-fivérek tanítványa, Coleridge, így bővíti ki az allegória meghatározását: „Az allegória nem más, mint elvont fogalmak lefordítása képnyelvre, ez a képnyelv pedig az érzékelhető tárgyak elvonatkoztatása.”¹⁵ Az allegória általánosít, míg a szűkebb értelemben vett jelkép egy adott konkrét inkarnáció segítségével vonatkoztat el: „az igazi jelképben — írja Goethe — a különös helyettesíti az általánost”.¹⁶ Az allegorikus költő általános eszmével indít, s azután néz annak különös megfelelői után, a szimbolikus viszont az általánosat a különösben látja; az előbbi először önmagában tekinti a jelenséget, s csak később hasonlítja valami más-hoz, az utóbbi kezdeti fogva két dolgot lát szétválaszthatatlan egységben; az egyik asszociatív analógiát teremt a természeti tárgy és az emberi érzelm között, afféle moralizált tájat ír le, a másik a kinn és benn világot egymásba tükrözteti. Az allegóriában a kész és viszonylag

¹⁰ Philipp Otto RUNGE: Hinterlassene Schriften, hrg. Daniel Runge, Hamburg, 1840. I. 5–6; A. W. SCHLEGEL: I. m. I. 292; Samuel Taylor COLERIDGE: Miscellaneous Criticism, ed. T. M. Raysor, London 1936. 29–30.; Uő: On Poetry or on Art (1818), in Biographia Literaria, ed. J. Shawcross, London, 1907. II. 258.

¹¹ S. T. COLERIDGE: On the Principles of General Criticism (1814), in Biographia Literaria. II. 232.

¹² Charles S. PEIRCE: Collected Papers. Cambridge, Mass., 1931–35. 249. §.

¹³ A. W. SCHLEGEL: I. m. XVII. 91–95.

¹⁴ A. W. SCHLEGEL: Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur (1809–11), Heidelberg, 1817. I. 153–154.

¹⁵ COLERIDGE: Statesman's Manual, in Political Tracts of Wordsworth, Coleridge, Shelley, ed. R. J. White, 24–5.

¹⁶ Johann Wolfgang von GOETHE: Kunst und Altertum (1826). V. 3.

független, epiforikus jelentés, a denotáció uralkodik, a szimbólum viszont a keletkező, az egy-szeri szövegtől és befogadótól függő diaforikus jelentéssel, konnotációval telített. Az első explicit, a második implicit; az allegória analógia, hasonlóság vagy az asszociációs elmélet alapján felállított emocionális összefüggés segítségével hoz létre viszonyt két dolog között, a jelkép hasonlója és hasonlítottja feszültségben áll egymással. Míg az allegória metonimikus és színtagmatikus jellegű, azaz a szavakat tényleges szomszédjaikhoz fűzi meghatározott szabályok szerinti kapcsolat, addig a jelkép metaforikus és paradigmátikus: a szavakat a kontextusban csak virtualisan adott más szavakhoz fűzi viszony. Ez okozza, hogy az allegorikus költő alig, a szimbolikus igen nagy mértékben deformálja a logikai szintaxist. Az allegória három tényezőt tételez fel: magán a jelen kívül annak tárgyát és használatját, a jelkép ellenben konkrétan adott értelmezést is magában foglal. Az allegória vagy az empirikus intuíción vagy az intellektusra kíván hatni, tehát vagy diszító vagy strukturális szerepű, a jelkép texturális jellegénél fogva elsősorban érzelem kiváltására alkalmas. Az allegória megszerkesztett, a szimbólum szerves forma.

A klasszicizmus az összefüggő allegorikus rendszert kedvelte, fennlen hirdette „a figurák nélküli költészet szépségét”.¹⁷ Még Hamann is az allegorikus kifejezőmódot tartotta a legmagasabbrendűnek, s Winckelmann is lényegében így vélekedett, amikor az eszményítés fontosságát hangoztatta. Rousseau a *Rózsaregenyt* és a *Robinsont* vette mintául Az új Héloïse allegorikus kertjének a megjelenítésekor. A francia forradalom alatt azért romboltak le gótikus székesegyházakat, mert a korabeli társadalom allegóriáját látták a műalkotásban. Blake volt az első, ki — A tigris írása idején — megpróbált túlhaladni az allegorikus nyelven, de rövid kitérő után gyakorlatban és elméletben egyaránt visszatért a hagyományhoz. Schiller megérezte ugyan a didaxis kísértését az allegóriában, ebben a szellemben írta, hogy „a filozófiai tárgy elvetendő a költészetben”,¹⁸ s ezért jutott arra a következtetésre, hogy a költészetben „minden nem egyéb a valóságos jelképénél”,¹⁹ de felfogása korántsem volt egyértelmű: a színpadot moralizáló allegorizálásra tartotta alkalmasnak,²⁰ a görög tragédiához pedig azért becülte, mert azok úgymond „inkább eszményi álarok, mint egyének”.²¹ Kettejük közül elméletben Goethe volt a következetesebb: ő adta a jelkép első egyértelműen pozitív értékelését,²² s Sulzert is keményen megbírálta, amiért nem tudott elszakadni az allegorikus irodalom nagyszerűségét hirdető racionalista-didaktikus szemlélettől.²³ A teljes igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy Goethe kritikai nézeteiben és szépirói munkásságában is minduntalan feltűnik az allegória kísértése. Friedrich Schlegel volt az, aki egy ideig Goethénél is következetesebben állást foglalt az allegória ellen: még az általa olyannyira kedvelt *Isteni színjáték* egyes részeit is elmarasztalta didaktikusságáért.²⁴ Későbbi éveiben azonban sok társához hasonlóan ő is megtért a keresztény misztikához és így szükségképpen az allegorikus költészet hirdetőjévé vált. Sőt, bátyja, a kevésbé misztikus hajlamú August Wilhelm is hangoztatta a keresztény allegóriával telített didaktikus költészet létjogosultságát.²⁵

Berzsenyi sajátos helyét az adja meg ebben a fejlődésben, hogy ő világosan felismeri: az allegória elutasítása egyet jelent azzal, hogy a költészet felszabadul a keresztény allegorikus örökség nyomasztó hatása alól: „a keresztény religió lelke igen szép és igen ideális ugyan, de annak minden személyített alakai nem poésisba valók. Mert mindazok igen egyformák és határozatlan színűek s mind a poétai széppel, mind a poétai játékkal egyiránt ellenkezők” (XVI). Mi több, a magyar költő azt is érzi, hogy az allegória veszélye mindig fennáll, valahányszor teljes fogalmi rendszert ültetnek át költői nyelvre, ezért figyelmeztet arra, hogy „a költészetben nem elég az új religió és új világnézet” (XVI).

Nem kérdéses, hogy Berzsenyinnél a jelkép kultuszának szociális magyarázata is van. A nemzeti életmódból kikopott költő a múlt kulturális allegóriáiba próbál fogódzkodni, de ezek az allegóriák az ő verseinek sajátos kontextusában teljességgel deformálódnak, új jelentéssel telítődve jelképpé válnak:

„Ithakám partját elértem:
S ah, hazámra nem ismértem!”
(*Élephilosophia*)

¹⁷ DU MARSAIS: Des tropes. Paris, 1730.

¹⁸ SCHILLER: Briefe, hrg. F. Jonas. Leipzig, 1892–96. III. 170.

¹⁹ SCHILLER: Sämtliche Werke, hrg. O. Günter und G. Witkowski. Leipzig, 1909–11. XX. 253–254.

²⁰ SCHILLER: Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet (1784).

²¹ SCHILLER: Briefe, V. 168.

²² GOETHE: Über die Gegenstände der bildenden Kunst (1797); Uő: Maximen und Reflexionen. 279., 314., 1112., 1113.

²³ GOETHE: Die schönen Künste in ihrem Ursprung, aus den Frankfurter gelehrten Anzeigen 1772, in Sämtliche Werke, Jubiläums Ausgabe. XXXIII. 17–18.

²⁴ Friedrich SCHLEGEL: Sämtliche Werke. Wien, 1846. II. 7.

²⁵ A. W. SCHLEGEL: Sämtliche Werke. Leipzig, 1846–47. X. 400.; Uő: Vorlesungen über schöne Literatur und Kunst. II. 291–292.

Innen Berzsenyi költészetének önkénytelen, öntudatlan ironiája: az elvesztett társadalmi rítus szerepét a talajvesztettség, kiüresedés, elidegenedettség olyan jelképei veszik át, mint „a közelítő tél”.

Legnagyobb verse egyértelműen szakít a XVIII. századi költészet egyik alaptörvényével: nem a bevezető kép merészsége, hanem az első mondat hanglegjtése szabja meg a vers alapjelentését. A korábbi külföldi és magyar költészetben többnyire megszemélyesítéssel vizuálissá tett elvonatkoztatás nyitotta a verset, *A közelítő tél* ezzel szemben a múlt idő auditív kifejezésével kezdődik. A vizuális allegóriának és a zenei jelképnek ez a szembeállítása a *Poétai harmonisticában* is szerepel, annak legmesszebbmenő következtetései erre a helycserére vonatkoznak.

A reneszánsztól a kései XVIII. századig az esztétikusok túlnyomó többsége a festészetet tartotta a művészetek mintájának. Lessing volt az első nagyhatású elméletíró, ki felemelte szavát az *ut pictura poesis* ellen,²⁶ de az ő bírálata sem szüntette meg e tétel általános érvényét. Gessner a 70-es évek elején nevezte a költészetet „a festészet nővérének”, Diderot pedig ugyanannak az évtizednek a végén írta, hogy „költőket lehet találni a festők között és festőket a költők között”.²⁷

Már a XVIII. század második felében is voltak esztétikusok, akik kifogásolták a zene háttérbe szorítottágát. John Brown, Daniel Webb, Herder, James Beattie, Sulzer, Forkel és Thomas Twining művei tartalmaznak ilyen irányú gondolatokat.²⁸ Közülük Berzsenyi egyedül Herderre hivatkozik. A *Poétai harmonisticában* azért méltatja mindenek fölött a görög kultúrát, azért írja, hogy „a görög ideál úgy kell tekintenünk, mint az emberiség örök és legfőbb ideálát” (XI), mert Herdernél azt olvasta, hogy a költészet a görögöknél állt legközelebb a zenéhez.²⁹ Berzsenyi azonban sokkal messzebb megy a zene központi szerepének a hangsúlyozásában, mint Herder vagy kortársai. „Azt állíták — írja —, hogy a görög muzsika legkisebb változtatásával, mulhatatlan változni és romlani kell az egész görög alkotmánynak. Ezen állítmányt Montesquieu az emberiség nagy könyvében paradoxianának nevezi ugyan, de valójában nem az” (XIII). Wackenroder, Tieck és Hoffmann gondolkodott ilyen szellemben.³⁰ Nem valószínű, hogy Berzsenyi bármelyiküket is olvasta volna, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a magyar költő a német romantikusokéhoz hasonló gondolatra jutott. Azért tartja példamutatónak a görögök művészetét, mert ők „a lélekképzet egész munkáját a muzsikára és poésisra alapíták” (XIII), felismerve, hogy a költői és zenei mű alkotója és befogadója egy aránt „valami lelkiből és szebb életnek érzője és ösztöne vagy homályos látója” (XIII). A muzsika és ének, ezek az istent érző emelt lélek beszédei” (IX), s „a muzsika és poésis oly rokon természetek, hogy több tekintetben nevezhetjük a poésist lelki muzsikának” (Intézet).

Az *ut musica poesis* hirdetésével Berzsenyi abba a fejlődési vonalba illeszkedik, mely a XVIII. század utolsó harmadában kezdődött s a romantikán keresztül a szimbolizmus irányába mutatott. A magyar költő emberi érzelmeket kifejező, érzékelhető formák alkotásában látja a művészet feladatát, az érzelmet a legtagabb értelemben véve, tehát bármit érzelmenek nevez, amit érezni lehet, a fizikai érzékelőtől a legösszetettebb émociókig. Mivel szerinte a zene az a művészeti ág, mely e célt legteljesebben megvalósítja, a zenéből indul ki, amikor az esztétikai hatás mibenlétét fürkészi. E gondolat végső előzményének Charles Avison álláspontja tekinthető, ki a zene lényegét a kifejezésben látta, „abban az erőben, mely felizgatja a lélek legkellemesebb szenvedélyeit”.³¹ Feltehetően az ő megállapítása indította Beattie-t arra a következtetésre, hogy „a zenét le kellene venni az utánzó művészetek jegyzékéről”.³² Sir William Jones azután a költészetre is kiterjesztette ezt a tételt, elvetve „Arisztotelész állítását, mely szerint minden költészet utánzás ... a költészet eredetileg nem más volt, mint az emberi szenvedélyek erős, heves kifejezése ... az eredeti és nemzeti költészetet a heves szenvedélyek nyelveként határozhatjuk meg”.³³ Önként adódott az utánzó és kifejező művészetek szembe-

²⁶ Gotthold Ephraim LESSING: Laokoon (1766).

²⁷ Salomon GESSNER: Brief an Herrn Füsslin über die Landschaftsmalerey, in Schriften. Zürich, 1772. V. 3. és köv.; Denis DIDEROT: Pensées détachées sur la peinture (1776–81), in Neoclassicism and Romanticism. Englewood Cliffs, 1970. I. 65.

²⁸ John BROWN: Dissertation on the Rise, Union, and Power, the Progressions, Separations, and Corruptions of Poetry and Music (1763); Daniel WEBB: Observations on the Correspondences between Poetry and Music (1769); HERDER: Kritische Wälder, Riga, 1769; James BEATTIE: Essays on Poetry and Music as they Affect the Mind (1770); Johann Nicolaus FÖRKE: Allgemeine Geschichte der Musik. Leipzig, 1788., 1801. „Vorwort”; Johann Georg SULZER: Allgemeine Theorie der schönen Künste (1771–74); Thomas TWINING: Aristotle's Treatise on Poetry Translated ... and Two Dissertations, on Poetical, and Musical, Imitation (1789).

²⁹ HERDER: Sämtliche Werke. XXIV. 369.

³⁰ Wilhelm Heinrich WACKENRODER: Phantasien über die Kunst (1799); Ludwig TIECK: Die verkehrte Welt (1799); Ernst Theodor Amadeus HOFFMANN: Ritter Glück (1809).

³¹ Charles AVISON: Essay on Musical Expression (1753), 2nd ed. London, 1775. 3.

³² BEATTIE: I. m. 119.

³³ Sir William JONES: Essay on the Arts Called Imitative (1772), in Works. London, 1807. VIII. 361–364., 371.

állítása: „A költőnek érzelmeiket kell kifejeznie”; a vizuális művészetek utánoznak, „de az ékesszólás, a költészet, a zene és a tánc nyilvánvalóan az élénk érzelmeiben gyökereznek és ezen érzelmeik megszólaltatására érzett vágyban”; a zene „az érzelmeik mágikus nyelve”, a költészet pedig „a lélek zenéje”³⁴

Nyilvánvaló, hogy a költői minőségileg más, mint a köznyelv. „A költészetnek intuíciókra van szüksége, a nyelv csak fogalmakat kínál.”³⁵ Az is világos, hogy a zene példát szolgáltat a nem fogalmi nyelv teremtésére. „A hatást a dallam és a harmónia kelti, nem pedig valami, amit ezek jelentenek vagy sejtetnek. A dallam és a harmónia igazában semmit sem jelent vagy sejtet” — írja Adam Smith.³⁶ „A zenész művészete lényegét önmagából meríti — az utánzásnak még a leghalványabb gyanúja sem érheti” — így Novalis.³⁷

Mi a viszonya az irodalomnak a zenéhez, hogyan közelítheti meg a költészet a zenét, mi a művészet ontológiai státusza: a XIX. század elején ezek a kérdések foglalkoztatják az európai irodalom legjobbjait. Friedrich Schlegel, Wackenroder, Hazlitt és mások a költészet és a zene azonosságát hirdették, de nem jutottak tovább általánosságoknál.³⁸ Brentano, s rá majd fél századdal De Quincey konkrét s kivihetőbb utat választott: adott zenei formákkal (szimfónia, fuga) analóg szimbolikus szerkezetet próbált létrehozni.³⁹ Az ő kísérletük azonban csupán elszigetelt kezdemény maradt a XIX. század első felében.

Ebben az időszakban A. W. Schlegel képviselte az elméletileg leghelyesebb álláspontot, világosan látva, hogy a költészet a fogalmi és a zenei nyelv között helyezkedik el: „A zenész az érzelmeinek olyan nyelvét birtokolja, mely független a külső tárgyaktól; a verbális nyelvben viszont az érzelme kifejezése mindig függ az érzelem és az eszme kapcsolatától.”⁴⁰ Berzsenyi véleménye az övéhez áll a legközelebb, de jelentékeny eltéréssel. A magyar költő nem az utánzó és kifejező művészetek egymástól élesen elkülönülő csoportját különbözteti meg, hanem a művészeteket és azokon belül az irodalom különböző formáit egyrészt a fogalmiság és a zene, másrészt a natura naturata és a natura naturans, a kifejtett és immanens jelentés közötti átmeneteknek tekinti: „a csupa természetes stílus csak a festő és szobrozóművészekre alkalmazható, azokra is pedig csak föltételesen, ... a poésisnak próza osztálya nincs, azoknak csupa természetes stílusát a poésisra alkalmaztatni semmiképpen nem lehet. Mert ámbár a költészetnek is lehetnek prózaibb és poétaibb osztályai; — de itt a prózaibb sem csupa próza ... Mely tekintetben nemcsak a költészettől válik el azon két művészet; de szintűgy elválik az énektől, táncból és muzsikától is, melyeknél szintűgy nem lelünk próza osztályokat” (XVII).

Berzsenyi tehát két szélső pólus között jelöli ki az irodalom helyét. Megegyezik elődeivel és kortársaival abban, hogy a hangszerezen zenét tekint a költészet egyik pólusnak, melyet — mai szemmel látjuk, hogy tévesen — az abszolút teremtéssel azonosít. A másik pólust viszont — legtöbb elődjével és kortárával ellentétben — nem a vizuális művészetekkel, hanem a valósággal azonosítja, helyesen látva, hogy a valóság maradéktalan visszaadása (a „csupa természetes stílus”) nem lenne művészet. Döntően igaza van akkor, amikor a költői nyelv dialektikáját meghatározza: szerinte a költő egyszerre felhasználja és teremti a nyelvét. Ennek a ma is érvényes megállapításnak a jelentőségét alig halványítja az a tévedése, hogy csak kevéssé van tudatában a köznévyel konvenció jellegének: „Hogy minden beszéd fő célja és díszje az értelmesség azt itt fejtegetnem szükségtelen ... jegyezzük meg itt, hogy a poétai értelmességet a prózaitól meg kell választani ... a költész lélek ... képzi egyrészt, a nyelvet minden lehető módon; más részről pedig szintűgy minden lehető módon azon van, hogy annak természetességét meg ne rontsa ... Minden valódi poétai nyelv csak valamely nemesebb természetes nyelv; mely független ugyan a prózanyelv szorosabb törvényeitől, valamint a görög költésznyelv az atticusmától; de korántsem annyira, hogy saját természetéből legsajátabb szépségeit szabadabban fejthesse.” (XVIII)

A művészi formák sokféleségének, árnyalatainak az elismerése nem gátolja meg Berzsenyt abban, hogy kora legjelentősebb esztétikusaihoz hasonlóan ne a zenét tekintse a legmagasabbrendű művészetnek. Elképzelése szerint minden művészet a zene példáját igyekszik követni, más-más módon és mértékben. Mivel az irodalom műnemei közül a líra áll legközelebb a

³⁴ HERDER: Über die neuere deutsche Literatur (1767) in Sämtliche Werke. I. 394—395.; SULZER: Im. Leipzig, 1792. III. 487.; HERDER: Kritische Wälder, in Sämtliche Werke. IV. 118., 166.

³⁵ SCHILLER: Sämtliche Werke. XVII. 653.

³⁶ Adam SMITH: Of the Nature of that Imitation Which Takes Place in what are Called the Imitative Arts (1795), in Essays, Philosophical and Literary. London, n. d. 431.

³⁷ Friedrich von Hardenberg, NOVALIS: Romantische Welt, in Die Fragmente, hrg. O. Mann. Leipzig, 1939. 297—298.

³⁸ Fr. SCHLEGEL: Prosaische Jugendschriften, hrg. J. Minor Wien, 1882. II. 257—258.; WACKENRODER: I. m., in Deutsche Nationalliteratur. CXLV. 71.; William HAZLITT: On Poetry in General (1818) és Review of Coleridge's Biographia Literaria, in Complete Works, ed. P. P. Howe V. 12., XVI. 136.

³⁹ Clemens von BRENTANO: Gustav Wasa (1800); Thomas de Quincey: The English Mail Coach (1849).

⁴⁰ A. W. SCHLEGEL: Vorlesungen über philosophische Kunstlehre (1798). Leipzig, 1911. 136.

zeneiséghez, a líra a leglényegesebb irodalmi kifejezőmód: „a lyrai lélekömlet a poésisnak lelke és legfőbb hangja” (XIX). A XIX. században kevés olyan magyar költő akadt, ki elméletben és gyakorlatban egyaránt ennyire következetesen líraközpontú szemléletet vallott volna. Szakítást jelentett ez a klasszicizmus és a felvilágosodás műfajszemléletével, mely a lírai verseket „a felületes szellem termékeinek”, „foszlányoknak” nevezte,⁴¹ s megfelelt annak a fejlődésnek, mely Joseph Wartonnal és Sulzerral vette kezdetét.⁴²

Berzsenyi európai kortársai közül sokan a történetiségtől független líraközpontúságot hirdettek. A magyar költő történeti tudatát bizonyítja, hogy ő nem általában, hanem a saját korában tartotta szükségesnek a koncentrált líraiság kiemelését. Emocionális elszürkülést tapasztalt környezetében és ennek ellenszerét látta a koncentrált hatású lírában: „A görög mihelyt csak hallá a poétai nyelvet, már megzendülni érte lelkében az egész Helikont; mert valamint az aesthetikai nevelés, úgy az életnek minden formái igen fogékonyra képezék azt a szépzetret; minket ellenben a kedvetlen prózai élet és nevelés oly hidegekké fagyial, hogy csak a lyrai... reflexió kap meg valamennyire.” (XX)

A *Poétai harmonistika* tele van ellentmondásokkal és megtorpanásokkal, de a kor legnagyobb esztétikai és poétikai elméletiről között is alig akad olyan, kinek műveiről nem lehetne ugyanezt elmondani. A teremtő képzet, a játék és valóság, a költői szubjektum és a külvilág dialektikája, a jelkép és a zeneiség azonban olyan kérdések, amelyek a felvilágosodás utolsó szakaszában egész Európában a poétikai gondolkodás homlokterébe kerültek és hozzájárultak ahhoz, hogy a felvilágosodás a poétikában éppúgy önmagát megszüntetve s egyúttal megőrizve vezetett a romantikába, mint más területeken. A *Poétai harmonistika* a korszerű kérdések korszerű tárgyalásával azt bizonyítja, hogy Berzsenyi nemcsak költőként, hanem poétikai gondolkodóként is európai szintű értéket hozott létre, s nemcsak költői gyakorlatában, hanem

— Kölcséhez hasonlóan — elméletirőként is lezárja a magyar felvilágosodást és egyúttal megnyitja romantikánkat.

Szegedy-Maszák Mihály

Arany János és A falu jegyzője

Arany János *Az elveszett alkotmány* c. satirikus költeménye megírásának időpontjával irodalomtörténetírásunk az 1845. évet tartja számon. A költő szalontai jegyzősége idején, 1845 júliusában fogott bele és a mű októberre el is készült: 25-én már a Kisfaludy Társaságnál volt. A satirikus hangulatra az 1845. évi bihari tisztújítás visszaélései készítettek a költőt, aki a Kisfaludy Társaság 1842. évi szatíra pályázatának pályamunkáit barátja, Szilágyi István révén jól ismerte. A köztük levő meleg baráti kapcsolatot kétségtelenül teszi, hogy Szilágyi szatírájának Hátrafalvy Bendegúz nevű hőse volt Rák Bende előképe. Elsősorban azonban Arany életének tapasztalati ismeretei, s nem az irodalmi előképek szolgáltak a mű alapjául.¹

Arany művének időben legközelebbi rokona Eötvös József *A falu jegyzője* c. regénye, amely Arany műve előtt 1845 márciusától novemberéig folytatásokban nyolc füzetben jelent meg. Eötvös regénye éppen úgy felvonultatja a megyei nemesség korszerűtlen figuráit, mint Arany költői szatírája. Mindkét mű ugyanazt a társadalmi valóságot és politikai rothadást tükrözi és ostromozza, — de más alapállásból. Arany a szatíra eszközeként a népi látásmódot, a folklorizálódó valóság elemeit veszi igénybe, Eötvös azonban erkölcsi normákkal méregetve ítéli el az uralkodó osztály jelentős típusait. Nem vitás, hogy Eötvös filantropikus szemlélete a visszaélések elkövetőire is átsugárzik: nemcsak a kiszolgáltatott nép, hanem az uralkodó osztály vétkecs embereinek sora is a sors tehetetlen bábujaként sodródik az események epikai forgatagában.²

Arany többször is hangoztatta, hogy nem külső indítékok hatására, hanem a maga kedvére fogott bele művébe. Pontosán tudjuk, hogy *A falu jegyzője* csak 1847 januárjában jutott el Nagyszalontára, a kaszinó könyvtárába. Ebből eddig azt a véleményt kockáztatták meg, hogy Arany a regényt előbb nem ismerte. Ergo: nem is hathatott rá. Az *Életképek* 1845. március 15-i számában azonban Vas Andor tollából Eötvös műve első füzetéről terjedelmes recenzió jelent meg, amely ügyesen érzékeltette a regény várható kritikai tendenciáját. Ebből a recenzióból, amelyet Arany feltétlenül elolvasott, hiszen az *Életképek* előfizetője volt, néhány olyan mondatot közlünk, amelyek mélyebben rezegtek a szalontai nótárius lelkében, mint

⁴¹ René RAPIN: *Réflexions sur la Poétique d'Aristote*. Paris, 1674; Sir William Temple: *Of Poetry* (1690), in *Critical Essays of the 17th Century*, ed. Spingarn. III. 99.

⁴² Joseph WARTON: *Essay on the Writings and Genius of Pope*. London, 1756., 1782. I. iv és köv., II. 481.; SULZER: I. m. III. 538—539., 299.

¹ ARANY János: *Összes művei*. Kritikai kiadás. II. 222.

² SÖTÉR István: *Eötvös József*. Bp. 1953. 162.

más olvasmányai. Ezek közeli kapcsolatban voltak mindennapi élete költői tevékenységre készítendő élményeivel is. Eötvös társadalomrajzának jellegzetességeit ugyanis Vas Andor így érzékeltette:

„A jelen regény a Tisza partján, egyikén amaz ismeretes halmoknak, kezdődik, melyek az alföldi síkságot elborítják. Először is a falu jegyzőjével találkozunk, ki barátja, a helybeli lelkész társaságában vonult ide Tiszarét helységéből, hogy ott benn az adózó népen végzett executionak s a bírói eljárás szomorú kísérleteinek ne legyen tanúja. A jegyzőben — neve Tengelyi Jónás — megállapodott komoly jellemű férfit tanulunk ismerni... Humorteljesen s a mosolygó satyra élesen csipkelődő élével vannak füstve azon jelenetek, melyekben Tengelyi Jónás ifjú s férfikori csalódásait átélte... Szép ellentétben áll a komoly, sőt komor jegyzővel vidám, nyíltlelkű barátja, az optimista lelkész, ki által amaz annál inkább kiemelve van azon oldalról, míg másról... a megyei tisztviselők életét, bánás- és cselekvésmódját élesebben kitüntetni alig kívánhatnánk, mint itt a szolgabíróban, esküttjében- és a pandúrokban van. Ez okból kellett szerzőnek regénye színhelyét a képzeletből választania... Örömmel várjuk a Falu jegyzője folytatását: úgy melegen fogunk üdvözölni írónk közül mindenkit, aki írói munkássága tértül a köztünk fejlődő élet főtését választja, s kinek — mint az itt tisztelt szerzőnek — olly kitünőleg jeles tehetsége van, vegyíteni édest a hasznossal.”³

Hogy a recenzió és a végén elhangzó felhívás nem maradt hatás nélkül Aranyra, a salontai jegyzőre, filológiai szempontból nem *Az elveszett alkotmány* igazolja, melynek gondolati csirái már ekkor gazdagon sarjadhattak lelkében, hanem az *Egy egyszerű beszélyke* c. útirajz, amely 1846. március 28-án jelent meg az *Életképek*-ben. Feltehető, hogy 1846 januárjában készült, maga az útirajz azonban a leírt események időpontját 1845. szeptember 2-ben jelöli meg. A kis művet méltatói elbeszélésként és nem útirajzként kezelték, ezért sikerületlen irodalmi alkotásnak tartották.⁴ Nem figyelték meg, hogy Arany az *Életképek*ben megjelent útirajzok mintájára próbálkozott meg leleplező jellegű elbeszélés írásával, — amilyenre *A falu jegyzője* felbuzdíthatta. Feltétlenül hatott rá még Vajda Péter *Úti philosophia* c. elmélkedése az alföldi utak kelleméről, Bangó Péter *Nemzeti naplopók* c. humorisztikus fintorkája és Kain Abel (Pákh Albert) tollából az *Utazás Debrecenbe* c. cikksorozat szatirikus hangvétele.⁵

A riportszerű és címével kissé félrevezető „beszélyke” meséje sem olyan egyszerű falusi történet, amilyennek címe ígéri. Az író részben útiélményként, első személyben mondja el a falu papjától megtudott „szenzációs” eseményeket, részben maga is tanúja a történetet befejező tűzvésznek. Ha az utazást olyan epikai keretnek tekintjük, amely a borzalmas események sűrített fokozásával próbálja az érdeklődést felszítani a mindennapi élet látszólagos szürkésége iránt, nem látjuk olyan ügyetlenül szétfolyónak a beszélyke felépítését, mint a művészi szerkesztést számonkérő kritikuskok. Arany a falusi élet egyszerű jeleneteiben társadalmi ellentétek hivatalnoki pontosságú leírását adja: közel áll anéprajzi tényleírás részleteket precízen meghatározó hangvételéhez. Arany hősei mind nagyon jó és tiszta lelkű emberek, mint a lelkész: valami ismeretlen fátum kergeti őket a kétségbeesésbe, — és nem az aljas bűnök piszkos világába. Ilonka, a szép szolgálóleány szerelmi kábultságában jut várandós állapotba. Kedvese, Mokány Ferke börtönbe kerül hat ökor eltulajdonításáért, pedig ezzel akarta elősegíteni házasságát Ilonkával. Gézengúz Mátyás, a csúf toronyőr lelki nagyságról tesz tanúbizonyságot, amikor összekel a megesett leánnyal, s vélt kijátszása miatt zúlik el. Gézengúz szerelmét Ilonka vissza akarja szerezni, de nem az igazság feltárásával, hanem varázstallal, amely gyilkossá teszi. Gyermeke is meghal, ő maga öngyilkos lesz, Mokány Ferke megőrül. A tiszta lelkű pap igyekezete, hogy környezetében a tudatlanság miatt elburjánzó „bűnöket” eloszlassa, — reménytelen vállalkozás, családi boldogsága is majdnem áldozata lesz emberszeretetének. Horváth János szerint prózáilag száraz, feszes hivatali nyelvezete „a kitalált történetnek mintegy okiratszerű hitelesítését reméli.”⁶

Pedig a történet valószínűleg nem kitalált történet: csupán túlzottan sűríti a képtelennek látszó elemeket. Nem lehet vitás, hogy Arany falusi élményanyagára a korabeli, szertelenül romantikus felfogás ekkor károsan hatott, s a beszélyke ezért nem sikerült. Arany mindennapi élete rendkívüli eseményeinek rendezési és színezési kísérletével azonban lemerne az írói törekvéseknek a társadalom haladásához való helyes viszonyát és ezt a kritikai szellemet valószínűleg meg *Az elveszett alkotmány*ban. Később nem törődött *A falu jegyzője* recenziója hatása alatt írt útirajzával, mert maga is sikerületlen kísérletnek tartotta.

Dömötör Sándor

³ *Életképek* 1845. március 15. 347—348.

⁴ Arany: *ÖM.* X. 575.

⁵ Az *Életképek* 1845. évi I. felében.

⁶ HORVÁTH János: *Tanulmányok.* Bp. 1956. 392—395.

Madách életműve kivételes fényességű állócsillag, Bérczyé csak szerény pásztortűz. Első pillantásra hasonlóságot láthatunk közöttük, hiszen mindkettőre jellemző az egykőnyvűség — egyikük elsősorban *Az ember tragédiája*, másikuk kiváltképp a magyar *Anyegin* szerzője — ám a mélyebben vizsgálódó előtt itt is a különbség emelkedik ki: Madách főművében gyökeresen eredeti, míg Bérczy akkor lett igazán önmagává, akkor igazán úrrá nyelven, verselésen, hangulatszínezésen, amikor látszatra mindössze Puskin tolmácsául szegődött. A maga szerényebb, szekundér tehetségét felismerve Bérczy szívesen vállalkozott elhunyt nagy barátja életpályájának megrajzolására, hozzá akart fogni munkáinak kiadásához is, de korai halála az utóbbiban megakadályozta. A meghiúsult sajtó alá rendezésnek megvan a maga előtörténete. Jól tudta a Madách familia, mily féltve őrizte kéziratait Imre, olyanra bízta azokat, akinek képességeiben s a költőhöz való mély ragaszkodásában nem lehetett kételkedni. A kiadásterv s a Madách-émlékbeszéd háttérének megértéséhez ezért kell röviden áttekintnünk kettejük egész kapcsolatát.¹

Harsányi Zsolt egykor divatos, sok családi dokumentumra épített regényes életrajzának (*Ember küzdj!* ... Bp. 1932) V. fejezetében így beszéli el a tehetséges felől kétségesskedő tizenhat esztendő Imre töprengését: „Bérczy Károly gyarmati fiú, onnan ismeri kisgyerekkorából, nála két évvel idősebb, a vármegyei főorvos fia. A váci piaristáknál tanult ő is, de nem magántanuló gyanánt, hanem mint nyilvános diák. Onnan a pesti piaristákhoz küldte az apja. Most már jogász, az egyetemen találkozott és nyájas szót is váltottak egymással. Bérczy igen jól ír, a Rajzolatokban meg a Regélőben ki is nyomtatja verseit a szerkesztő. Az ő ítéletére lehet adni. Holnap felkeresi.”

Valóban mindkét fiatalember Nógrád megyei, családjuk a tekintélyesebb nemességhez tartozik. Bérczy-(Stand) János főorvos ugyan nem kapta meg a magyar nemességet, német „von” rangjának honosításába nem egyezvén bele Metternich kancellár, ez azonban sem magának, sem fiainak nem volt hátrányára pályájukon.² Nem tartották őket egyszerű honorarióknak. Így a rangra sokat adó Madáchné, Imre édesanyja, jó szemmel nézhette gyermekkori barátkozásukat, amelyről egyébként semmi közelebbit sem tudunk. A költői tanácskérést maga Bérczy is belefoglalja emlékbeszédébe, s előadása — egy főmozzanatot kivéve — mindenben megegyezik Harsányiéval. Az eltérő részlet Madách első nyomdafestéket látott költeményének (*Az anya gyermeke sirján*) kiadástörténete. Bérczy hajdani találkozásuk végeredményét önnön szigorú kritikájának és Madách még keményebb önkritikájának hirtelen összecsengésében jelöli meg: „A versek nyelve és technikája ellen tettem kifogást. Tűzbe velők! szót ő, már akkor ép úgy [!] gondolkozva, mint husz [!] és néhány év múlva ...”³ Harsányi Zsolt szerint a tanácsadó egy költeménnyel kivételt tett: megígérte, hogy *Az anya gyermeke sirján* c. elégiát maga viszi el Garay János *Regélő* c. dívatlapjához. E föltevés elfogadható, mivel a vers 1839-ben csakugyan megjelent a *Regélő* irodalmi mellékletének számító *Honművészen*, a sikeres közvetítésre pedig az ifjú poéta akkori környezetéből Bérczy volt a legalkalmasabb. Többi barátja — Lónyay Menyhért, Andrássy Gyula és Manó — ugyanolyan járattalanok az irodalmi berkekben, mint maga Madách.

Ha a közlés csakugyan Bérczy érdeme, dicsérrünk kell szerencsés választását. A költő pesti lírai termésének jórésze nem pusztán epigon ízű és formailag dadogó, hanem elmosódott, lágy, kisigényű is, valódi almanach-poézis. E biedermeier egyhangúságból kiválik *Az anya gyermeke sirján*, amelyet egy frissen publikált dolgozat ekként méltat: „Madách nyelvi szenvedélyessége lázadó romantikus alapállásból táplálkozik. A bánatában felgerjedt anya már-már az Istennel perel. A sorssal szembenéző s abba belenyugodni nem tudó [...] ember belső konfliktusa itt jelenik meg Madáchnál először.”⁴

A bűvópatak most eltűnik. A két ifjú egyazon évben, 1842-ben szerzi meg az ügyvédi oklevelet, további pályájuk mégis egészen más körbe vezeti őket, olyannyira, hogy érintkezésüknek két évtizeden át nem is leljük teljesen cáfolhatatlan nyomát. Madáchra 6000 holdas örökség meg fényes megyei pálya vár, mit is keresne Pest-Budán? Birtokai, anyja akarata, tiszteletbeli aljegyzősége, végül házassága mind Nógrádhoz köti, pár hétnél többet majd csak az Újépület foglyaként tölt a fővárosban (1853). Szegényebb barátjának megélhetés után kell néznie. Bérczy 1842-ben a Helytartótanács tisztviselője lesz, ott is hivatalnokosodik egész a forradalomig. Bachék alatt hazafias érzése távol tartja az efféle funkcióktól, elhatalmasodó szívbaja miatt az újságírásba, lapszerkesztésbe is aránylag lazán kapcsolódik be, míg csak

¹ Az emlékbeszéd: KISTÉU III. köt. 197—224., legismertebb kiadás: M. I. Összes művei. Kiadta GYULAI Pál. Bp. 1880. I. kötetben (XIII—XXXVII.), a sajtó alá rendezés terve: XXIV.

² PAULOVICS István: Bérczy Károly élete és jellemzése. Bp. 1903. 4—5.

³ BÉRCZY: Emlékbeszéd. XXI.

⁴ SCHÉDA Mária: *A Lantvirágok* és a magyar biedermeier költészet. Itk 1973. 422.

1857-ben meg nem indítja az első hazai rendszeres sportlapot (*Lapok a lovászat és vadászat köréből*), amely haláláig (1867) az ő szerkesztése alatt marad. Noha az utókor már pusztán műfordítóként tartja számon, kortársai az ötvenes évek első felében a másodvonalbeli próza derekas képviselőjének ismerték, két novellaskötete: *Élet és ábránd* (1852) *Világ folyása* (1854) alapján. Esztétikus-kritikusnak sem jelentéktelen, ezt bizonyítja Arany *Kisebb költeményeiről* készült 1856-os cikksorozata⁶, összehasonlítása a francia és angol regényköltésről (*Külföldi regényirodalom* 1858.). Megérdemli, hogy 1859 végén a M. Tudományos Akadémiába is beválasszák.

Míg Bérczy a szellemi élet központjában él, s írói munkásságáról tudnak a kortársak, Madách a legnagyobb félrevonultságban alkot az istenhátamögötti Alsósztrégován; jellemző, a szintén Nógrád megyei Nagy Ivánnak — noha levelezett vele — a leghalványabb értesülése se volt 1861 október végéig *Az ember tragédiája* létrejöttéről. Október 21-i levelében szemrehányóan fedi meg ezért „tisztelet barátját”: „Az még is »ménykü« dolog, hogy te oly halk, jobban mondván nesztelen ugrással az Olymp tetejére juss; mert hát Toldytól kelljen azt nekem meg tudni [...] hogy [...] »az ember tragoediája«-nak [!] atyja Te légy?»⁷

Szinte teljesen bizonyos, hogy főműve elkészültét Bérczyvel se tudatta az önbizalomnak nagyon is híjával levő sztrégovai földesúr. Ettől azonban még érintkezhetek egymással! E föltételezést két érveléssel lehetne cáfolni: egyrészt levelezésük jelenlegi ismereteink alapján 1861. október 29-én indul, másrészt Madách könyvtárában Bérczynek egyetlen könyve sem található.⁸ Amde sem a leveletár, sem a könyvtár nem mondható teljesnek, sértetlennek: Balogh Jenő, a nagy költő távoli rokona helyesen mutat rá arra, hogy e családi bibliotékában nyomát se leljük egyetlen Petőfi- vagy Heine-kötetnek, holott ők ketten tartósan ihlették-irányították Madách művészetét.⁹ Amellett Madách sokat érintkezett a környékbeli nemesi értelmiség olyan tagjaival, akik ismeretségben álltak Bérczyvel, ezért ajándékozás vagy vétel útján szert tehettek az ő műveire, a munkáit közzétévő lapokra. Közös jóismerősük Veres Pálné Beniczky Hermin, a Nőképző Egylet későbbi alapítója, egy vanyarci (Nógrád m.) földbirtokos felesége. A gyéren fennmaradt Madách–Szontágh levélváltásban is feltűnik egy árulkodó adat; Szontágh 1855-ben megemlíti barátjához írt soraiban: „... s e véleményben van Bérczy is, kivel nem rég Pesten beszéltem.”¹⁰ Az ilyen, minden bevezetés nélküli utalás azt tanúsítja, mindketten számon tartották Bérczy Károlyt!

Irodalmi ízlésük, szellemi tájékozódásuk az ötvenes évek vége felé már meglehetősen elütött egymástól. Madách legkedvesebb olvasmányai a világirodalom klasszikusain kívül a filozófusok, természettudósok, politikai gondolkodók, a kortárs regényirodalom egyre kevésbé foglalkoztatja. Balzac, Dickens, Thackeray, Jókai vagy Kemény nem áll ott a könyvespolcán, hatásuk, ösztönzésük csak kivételesen érezhető írásain. A nagyméretű prózai epika idegenkedéssel tölti el, azt „korunk csodálatos műfogalmainak monstruózus gyermeke”-ként gúnyolja Kisfaludy társasági székfoglalójában.¹¹ Ellenben Bérczyben szikrányi filozófus-hajlam sincs, hanem rajong az angol regényért, s ő az első számottevő írónk, aki elemzi a Turgeyev-hősök érzelmvilágát (vö. *Az irodalmi humorról*. 1860 c. tanulmányában a *Mumu* bemutatóját).

Éppen ezért tájékoztathatta is Madáchot az egykorú angol élet és művelődés legfrissebb jelenségeiről. Már Sőtér Istvánnak is föltűnt¹², hogy a falanszter-szinben „Dajkáink a magasb egyenletekről, A mértanról beszélnek gyermekeinknek”, éppúgy mint a ceketowni népiskolában Gradgrind úr, aki hangoztatja: „Az életben csupán tényekre van szükség”; „Azt a szót, hogy képzelődés, ki kell irtanotok a világból.” Gradgrind Dickens teremtménye a *Nehéz időkben*, s a *Nehéz idők* magyarul is megjelent az önkényuralom idején, még hozzá Bérczy könyvszemléjétől kisérve: „E regény Angliában nagy hatású volt, mert a vastag materialismust támadta meg, mely ... minden költői vonást előléssel fenyeget.”¹³ Érdemes az évszámokra figyelni: az idézett Bérczy tanulmány 1858-as, a *Tragédiához* 1859. február 17-én fogott hozzá a nagy költő.

A *Tragédia* ismertté válása utáni időből való az a három levél, amelyet Bérczy sztrégovai barátjához intézett. Kevés szó csik bennük a költői remeklésről, Bérczy inkább azon fáradozik, hogy eleget téve barátja sürgetésének, elhelyezze a napi sajtóban Madáchnak a nemzetiégi kérdésről megírt, ám az országgyűlés feloszlása miatt elmondatlan maradt beszédét.

⁶ Vö. VOINOVICH Géza: Arany János életrajza 1849–1860. Bp. 1931. 343.

⁷ Madách Ö. M. S. a. r. HALÁSZ Gábor. Bp. 1942. 2. köt. 1110. továbbiakban: Ö. M.

⁸ Vö. SZÜCSI József cikkét MKSz 1915. 5–28.

⁹ BALOGH Károly: Madách az ember és a költő. Bp. (1934.) 88.

¹⁰ Madách Ö. M. 2. k. 1131.

¹¹ Madách Ö. M. 2. k. 577.

¹² SÖTÉR István: Madách Imre. = Romantika és realizmus. Bp. 1955. 235.

¹³ Irodalmi szemle. BpSz 1858. 126. (2. k.)

1862 és 1863 Madách életének talán legboldogabb szakasza: betegsége még nem fordult végzetesre, irodalmunk legjobbjai élükön Arannyal dicsérik és értelmezik a *Tragédiát*, sor kerül 62-ben a Kisfaludy társasági, 63-ban pedig az akadémiai tagságra. Új művét, a 61-ben készült *Mózes*t ugyan nem koszorúzza meg a Karácsonyi-díj bíráló bizottsága, ám akkori bizakodó hangulatában e kudarc láthatólag nem érinti mélyebben. A bizottság nagy tekintélyekből áll: Arany, Kemény, Jókai egyaránt helyet kap benne, s közös határozatuk formába öntöje, a jegyző — a sors különös szeszélye folytán — maga Bérczy Károly.¹³

Töretlen barátságuk tanúbizonyságát kell látnunk Madách akadémiai székfoglalójának lefolyásában is. A már nagybeteg mester nem vállalkozhatott a terhes felolvasásra, hanem Bérczyvel helyettesítette magát 1864. április 18-án. Bérczy ez idő tájt Puskin megszállottja, éjt nappá téve oroszul tanul, s rövidesen hozzáfog az *Anyegin* II. énekének eredetiből való tolmácsolásához, hogy 1865 őszén jusson el a verses regény végéhez. Pihenésre alig jut idő, meg kell tartania az emlékbeszédet elhunyt barátja fölött a Kisfaludy Társaságban. *Madách Imre emlékezete* el is hangzik 1866. febr. 6-án, csupán az a különös, hogy a ránk maradt kézirat nem autográf,¹⁴ hanem Bérczyné Fridvalszky Nina kézírása. Lehet, hogy ezt is Bérczy erejének megfogyatkozása okozta, mert szívbjaja egyre jobban gyötörte, s végül ki is ütötte kezéből a tollat. Élete utolsó látogatói közé tartozott 1867. dec. 11-én Szontágh Pál, mintha csak Madách emlékét fölleveníteni jött volna a haldoklóhoz.¹⁵

A Madách-emlékbeszéd, jóllehet az utolsó negyedszázadban alig szólt róla irodalomtörténetírásunk, maradandó emlékekkel volt a maga idejében, megérdemelten került a Gyulai gondozásában kiadott *Összes művek* élére két alkalommal is (1880, 1894.). Nem műelemzések sora, még kevésbé Madách gondolatvilágának bölcselő feltárása és értékelése, hanem tömör életrajz, a legkorábbi pályakép. Legfőbb célja az oeuvre emberi hátterének földerítése. Sok olyat mond el e téren, amelyet a későbbi biográfusok: Palágyi, Voinovich, s kivált Bérczy unokája (Madách leszármazott vejének fia), Balogh Károly szintén átvettek, vagy tovább mélyítettek. Rámutat Madách magányos és kontemplatív életére, szigorú önbírálatára, plasztikus képet ad mohó olvasásáról, szüntelen anyaggyűjtéséről, azt sem mellőzi el, hogy „gondolkodó [...] és elvonó tehetséget” jobban kivélte, mint a képzelő erőét.” Elkerüli sok biográfia buktatóját, annak tárgyalását, hogy a költő házasságának felbomlásában özv. Madáchné avagy maga Fráter Erzsí volt-e a bűnös. Igaz, ez nagy hiányhoz vezet, hisz a feleségről alig is tesz említést, ám az élő személyek iránt akkor különös szigorral fenntartott tapintat hallgatást parancsolt.

Arany nagy tekintélyének súlyától nem tud szabadulni, a *Tragédia* pesszimizmusának kérdését teljesen az ő szemével nézi. A történelmi színek Bérczy felfogásában is ördögi káprázatok, „melyeket a rossz szellem az első ember előtt megrontása, kétségbeesése [...] végett tár fel.”¹⁶ Másutt határozottabban kibontakozik finom ízlése, önálló ítélete: a *Mózes*t most nem kárhoztatja oly határozottan, szinte kiméletlenül, mint titkári jelentésében. Ezúttal is hangoztatja ugyan a műfaj eltévesztését („dramatizált eposzt inkább, mint drámát írt”), amellet azonban kiemeli „sokoldalú jelességét”. A *Tragédia* előtt keletkezett színművek között mai szemmel meghökkentően szigorú válogatásra készült, hiszen a tervezett edícióból a *Csak tréfa* éppúgy kimaradt volna, mint a *Civilizátor*,¹⁷ ám helyzete s az akkori ízlés elgondolását eléggé megmagyarázza. Az előbbi a tapintatos Bérczy már azért is félretehette, mert a szülőföldjét jól ismerve hamar fölfedezte benne az egy nemzedékkel korábbi nógrádi szenzációkat és szalonbéli cselszövéseket, amelyeket még korai lett volna szellőztetni. (Hasonló értelemben szól a darabról életrajzában *A 19 éves misanthrop* c. fejezetében Palágyi Menyhért.) Az arisztophaneszi komédia nyilván vaskos kétértelműségei miatt nem kerülhetett kinyomtatásra. Bérczynnek s körének érthető módon nem a lehető filológiai teljesség volt a célja, hanem a közvélemény meggyőzése arról, hogy Madách a magyar költészet klasszikusa. E cél elérését véleményük szerint akadályozta volna az idejétmúlt, naiv romantikusság vagy a nyersen pajzánkodó modor felmutatása. S ha sokalljuk Bérczy óvatosságát, mit szóljunk a Gyulaiéhoz, aki a *civilizátornak* megkegyelmezett ugyan, de a *Csak tréfát* *Commodussal* s egyéb kísérletekkel együtt mellőzte még 1894-ben is „mint nagyon csekély becsűeket”.¹⁸

Ismeretes, mennyire kevés mozzanatot lehet csupán kimutatni, ami megvilágítja a *Tragédia* forrásvidékét és magát a megírás folyamatát. Bérczy emlékbeszédéből láthatjuk, hogy a költőnek Fráter Erzsí tettei nyomán támadt nőgyűlöletét később édesanyja iránti rajongása és tisztelete kezdte mérsékelni („Maga mondá nekem egy ízben féltérásan: Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő.” i. m. XXXII). Idevág a Szontágh

¹³ Szépirodalmi Figyelő 1862. ápr. 10. 354–355.

¹⁴ KULCSÁR Ildikó: Bérczy Károly hagyatéka Salgótarjánban. Palócföld 1971. I. sz.

¹⁵ PAULOVICS: I. m. 76.

¹⁶ I. m. XXXIII.

¹⁷ I. m. XXIV. és XXXVI.

¹⁸ I. m. VI.

Pálhoz intézett 1857-i verses levél magától Madáchtól származó későbbi „lábjegyzete”, amelyre szintén Bérczy hívta fel a figyelmet. E sorokban először azon töpreng a szerző, volt-e joga a költeménybe zárt végtelen pesszimizmust kiárasztani barátjára, aztán így folytatja: „E mérég igazság, ha tragédia is, s az emberi természet soha sem tagadta meg magát, és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló fereg marad, s még gyarlóbb Évával oldalán!” (i. m. XXXI) Az emlékezésed nyomán „Íme, ez odavetett néhány sor reflexiójában fogamzott meg az *Ember tragédiája*-nak embriója” (uo.). Mai irodalomtörténetírásunk helytállónak tartja Bérczy felismerését, amelyet pl. Horváth Károly összefoglaló dolgozatában is föllehetünk.¹⁹

1854., azaz második elbeszéléskötetének megjelenése után Bérczy fokozatosan megvált a szépprózától, ezután egyre inkább a műfordításnak és lapszerkesztésnek, vadászati szakirodalomnak szentelte idejét. Valaha ezt lehangoló fordulatként tartottam számon,²⁰ ma azonban egy árnyalattal másképp gondolkodom. Kár volt a novellista Bérczyért, ámde a veszteséget sokban kárpótolta volna az utókort az, ha jut még ideje az első Madách-edíció gondozására. E feladatot nemcsak özvegy Madáchné Majthényi Anna fölkérése háritotta rá²¹, vállalta ő ezt a lángésznek és barátinak adózva, a nemzedéki meg a szülőhely azonosságából fakadó közösség okán is. A magyar *Anyegin* s a *Gyógyult seb* (1863) című kisregénye mellett ez lehetett volna pályája harmadik emlékezetes tette. Keserű kimondani, hogy a lehetőség nem vált valósággá.

Nagy Miklós

¹⁹ HORVÁTH Károly: Madách Imre II. ItK 1958. 465.

²⁰ A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk.: SÓTÉR István. Bp. (1965) 328.

²¹ E fölkérés emlékét őrizi a családi hagyomány, amelyről özv. Balogh Károlyné volt szívés tájékoztatni Kerényi Ferenc útján. Végül megemlítem azt a gyanúmat, hogy a *Tragédia* londoni színének létrejöttében a már említetten kívül is lehetett része Bérczynek. Sajnos levéllel, naplóval ezt nem lehet alátámasztani, de feltűnő mennyire jól ismeri nagy költőnk a szabadverseny s a gyorsan iparosodó metropolisz — akkor még jellegzetesen angol — légkörét. Hogarth-metszetek s Lukács Móricnak *Néhány szó a socializmusról* c. cikke, amelyekre a korábbi kutatás (pl. Tolnai Vilmos) hivatkozott, nem elegendők ez otthonosság magyarázatára, olyan kalauz kellett itt, aki megismertette vele az angol esszé s regény társadalombíráló elemeit. Erre baráti köréből senki sem volt oly alkalmas, mint Bérczy Károly.

Horváth János

JANUS PANNONIUS ISMERETLEN VERSEI A SEVILLAI-KÓDEXBEN

I.

A sevillai Colombina Könyvtárból a szerencsés véletlen folytán előkerült Janus Pannonius-kódex¹ az eddig ismert legfontosabb Janus-kódexek egyike.

A Janus-kódexek között a Sevillai-kódex jelentőségének lemerését a kódexbe belerajzolt püspöki címer teszi lehetővé, ami azután a kódex létrejöttének körülményeire is némi fényt derít. A kódex f. 106. versóján ugyanis a lap közepén, díszes virágindák között egy püspöksüvegvel ellátott pajzs alakú címer található, amelyet balról jobbra tartó két keskeny szalag három mezőre oszt. A szalagok által közrefogott középső mezőben egy hatágú csillag látható. Bár a címer-mezők színezése a mikrofilm másolaton nem állapítható meg, mégis aligha lehet vitás, hogy ez a címer az ősrégi főúri családból származó Thuz Osvát zágrábi püspök címerével azonos.² Az azonosságot Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek c. munkájának a függelékében közölt — a régi magyar bibliofilek címereit tartalmazó — címerek vizsgálata során sikerült kétséget kizáró módon megállapítanom.³ Így tehát a Sevillai Janus-kódex annak a Thuz Osvát zágrábi püspöknek a számára készült, akit Mátyás király 1466-ban emelt a zágrábi püspöki székre. Az addigi székesfehérvári pap azonban nem mutatkozott valami hálásnak Mátyás iránt, mert amikor Vitéz János és Janus Pannonius 1471-ben a király ellen összeesküvést szervezett, Thuz püspök is csatlakozott az összeesküvőkhöz. Amikor azután Mátyás az összeesküvők fölé kerekedett, s ennek következtében Janusnak menekülnie kellett, Thuz Osvát zágrábi püspök nyújtott neki menedéket, befogadva Janust a Zágráb melletti birtokára, Medve várába, ahol Janus — mint ismeretes — betegségtől elgyötörve rövidesen meghalt.⁴

Thuz Osvát zágrábi püspök volt tehát az utolsó jelentékeny ember, aki Janus Pannonius-sal érintkezett. Az irodalom és a művészetek iránt élenként érdeklődő püspök⁵ nyilván Janus utolsó kézirati hagyatéka alapján, és talán Janus utolsó kérésének engedelmességgel összegyűjtötte Janusnak *akkor* ismert verseit, s különböző itáliai kéziratok alapján egy egységes kódexbe foglaltatta össze azokat; ennek a törekvésnek eredményeként állt elő a Sevillai-kódex. A kódexben helyet kapott egyes költemények kéziratai valószínűleg még a korábban Itáliában készült másolatokra mennek vissza, erre mutatnak a kódexben található szövegvariánsok. Janus életének utolsó szakaszából (1470–1472) való versek szövegei (l. alább!) azonban a Thuz Osvát kezébe került eredeti Janus-kéziratokról kerülhettek a kódex lapjaira. Erre enged következtetni az a tény, hogy a kódexben Janusnak hihetőleg valóban a legutolsó — eddig ismeretlen — verseit találjuk, s néhány olyan — részben szintén ismeretlen, ill. kiadatlan — verset, amelyek Janus kéziratai között szerepelhettek, mint Janust a legközelebből érintő versek. Ilyennek látszik pl. a Titus Vespasianus Strozától származó, Guarino halálára írt Epitaphiuma (f. 116. v.), vagy Garázda Péternek, Janus rokonának egy rövid verse (f. 117. r.), amelyekről alább részletesebben szólunk.

¹ A kódex előkerülésének körülményeiről a kódex első ismertetője, HORVÁTH Mária tájékoztat, akitől a kódex tartalmi ismertetését is bírjuk: Híradás egy Janus Pannonius-kódexről. FK 1971. 123–130. továbbá M. HORVÁTH: Vorbericht über einen Janus Pannonius-kodex in Sevilla. Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. 1972. 95–106. A kódexben található, eddig ismeretlen Janus-versek kiadásának a gondját Horváth Mária — aki elsőnek hívta fel a figyelmet a kódexben található, eddig ismeretlen Janus-versekre is — nekem engedte át, amiért itt is köszönetet mondok.

² A szóban forgó kódexlap fényképmásolatát a kódex első ismertetője, Horváth Mária is közli Vorbericht über einen Janus Pannonius Kodex in Sevilla címen megjelent ismertetésében. [Acta Linguist., Acad. Scient. Hung. Tom. 22. (1972.) 96–97. között].

³ HOFFMANN Edith: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. A függelék címermellékletét, ahol Thuz Osvát címere a 11. számot viseli, magam is közlöm.

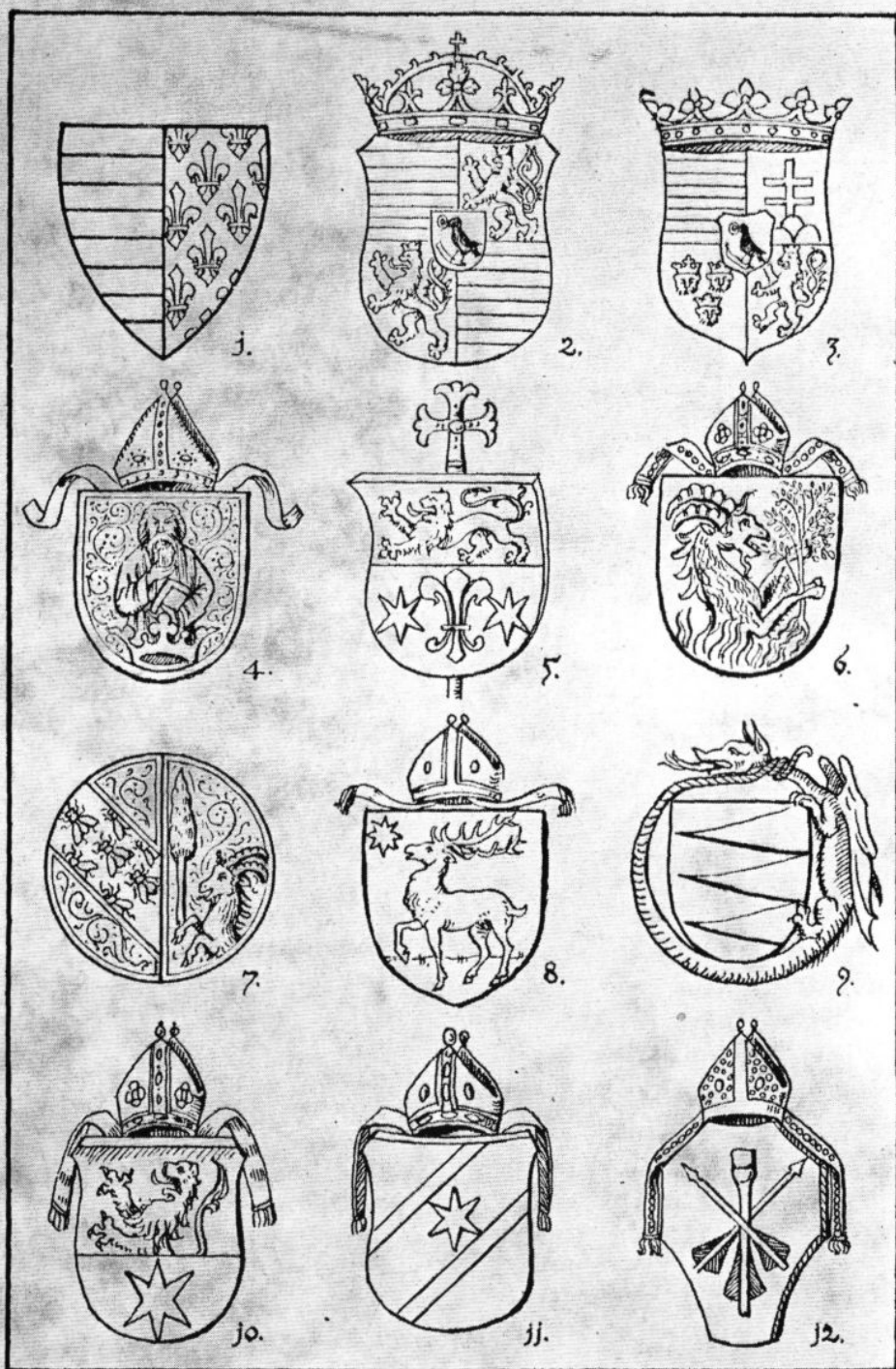
⁴ HOFFMANN Edith: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. 119. — továbbá: FRANKÓI Vilmos: Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp. 1879. 175–176. — Vö. NAGY Iván: Magyarország családai. Pest, 1865. 210. — BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története. I. Nagyvárad, 1883. 321. — B. A. KERCSÉLICH: Historiarum Cathedralis ecclesiae Zagrabienensis I. Zagreb, 1773. 181–204.

⁵ A Thuz Osvát rendelkezése vagy közreműködése folytán készült díszes kódexekről részletesen beszámol HOFFMANN Edith; i. m. 119–121.; Hoffmann a szóban forgó Sevillai-kódexről természetesen mitsem tud.

mundi noui strepti seq-omen habes
 Iunge lura sacros iunge ad tua frena leones
 Hoc tibi Mathia dat cybele ipsa derisus
 Seu te per terras vastas forte iuuabit
 Non rader illorum sub pede lesa seges
 Sine uoles pelago neptun rure rithi
 Planta tenui summa non madescit aqua
 Tu tam in celum potius, sed serus abito
 Monere has etiam talia monstra uias. Finis

Blasio militari Janus struictans 1998.
 Cum te castra tenet pietis fulgentia signis
 Hec tarpida rauens exapii ante tubas.
 Nos Blasii gestifera correpti fibre iacemus,
 Desidis & leti tuste timemus utre.
 Nil igitur quod est quod longe bella gerunt
 Si pnta in media uiue pace negat.
 In Turcas utinam teum simul doma tulissim
 Non foret in tanto nunc mea uita metu.
 hic nec opiman gelidos tremor occupat artus
 Illic quod ueniat cecinit ante malum.

Thuz Osvát zágrábi püspök címere, 11. szám. (Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. közlése szerint.)

H encice mri quando preclaras voles
C antare laudes presulis:
H e queso longis excitis prohennys
I uncto camenas puthio:
C occo rubenti tu modo summi
P rescribe nomen nap nls
I rreuocatus ultro miserum homi
N o aduolabit carmen
H ec cepta solus promouebit deus *Solus*
V erum ipse rector celitum
F ulmen reponet te simul plectro leui
T entabit arguere sedis
N am cuius vultu dicitur *fluit*
A ut esse cura dicitur
Q uantam irreprehenabilem truit parens
M entis beatus deus
F abys: metellis: etiam ex celis rabus
C utrys: canellis: *Sanctus*
M elioris illos: seculi finem
V irtute fecit preditos

N os leui rauum strepitum cicuta
 Q uod rudis carbo putride ve crece
 A motet: puluis piper unde vt thus
 I ure tegatur
 A t vetustorum pater orgiorum
 E ditus multa Rhodopeus verba
 B elluas: nec non clauis
 C armine mouet
 M ouit & dant mala regna citis
 O mne penuriam genus ac vacaret
 H ec prius cuiusdam reuocata puer
 F ilia renouat
 O rba quin vultu perempti
 G arulas nullo
 D um natus
 F lebiles manu
 E rgo mulci veteris
 I pse non vincat
 I psa non equet
 P rima ceteris
 T u tamen tantam teneris
 I ndolem prefers: fore te poetas

Mivel ilyenformán a sevillei Janus-kódex létrejöttében Thuz Osvát püspöknek mindenképpen szerepe lehetett, arra is lehetne természetesen gondolni, hogy Janus műveinek ez az összegyűjtése Thuz Osvát részéről Mátyás király ama rendelkezésének következménye és eredménye volna, amely rendelkezésre Várday Péter kalocsai érsek hivatkozik a Keszthelyi Mihály esztergomi kanonokhoz 1496-ban intézett levelében. Várday ebben a levélben arról számol be, hogy Janus *epigrammáit* egykor *Mátyás király parancsára összegyűjtötte* ugyan, de az eredeti gyűjtemény időközben elveszett. Mivel azonban — a levél szövege szerint — e gyűjteménynek másolati példánya akkor, 1496-ban Keszthelyi Mihály esztergomi kanonok birtokában megvolt, Várday arra kéri Keszthelyit, küldje el hozzá a kódexet lemásolásra, vagy másoltassa le számára.⁶ Lehet, hogy Thuz Osvát is — akinek Mátyás király megbocsátotta elpártolását — ugyanennek a királyi parancsnak tett eleget, amelynek engedelmeskedve Várday Péter kalocsai érsek is összegyűjtötte Janus *epigrammáit*. Thuz Osvát mindenesetre Janus úgynevezett epigrammáit szinte teljesen figyelmen kívül hagyva — Janus epikus műveit és — úgy látszik — Janus legutolsó műveit gyűjtötte vagy gyűjtötte össze — részben a birtokában levő Janus-kéziratok alapján, a ma Sevillei-kódexnek nevezett gyűjteményben. Bizonyos azonban, hogy a kódex egy-két cím nélküli epigrammán kívül Janusnak egyetlen olyan versét sem tartalmazza, amely Mátyás hírnevét szolgálta volna. Ez a körülmény tehát ellentmond annak, hogy Thuz Osvát Mátyás királyi intencióinak tett volna eleget Janus Pannonius költeményeinek a Sevillei-kódexben történt összegyűjtésével. Mátyás utasítása azonban a kódex anyagának összegyűjtésében mégsem zárható ki teljesen. A Mátyás királlyal foglalkozó epigrammák kimaradása lehet ugyan egy Mátyás-ellenes tudatos magatartás következménye is, de lehet az is, hogy a kódexből azért hiányoznak a Mátyás királyra vonatkozó epigrammatikus jellegű költemények, mivel ezeknek összegyűjtésével Mátyás király Várday Pétert bírta meg, a többi költemény — az epikus művek és az elégiák — összegyűjtését viszont Thuz Osvát zágrábi püspök feladatává tette. Ennek értelmében ma valószínűnek látszik, hogy a Várday-féle, egykor meglévő Janus-epigrammák gyűjteménye és a Thuz Osvát gondoskodása folytán létrejött Sevillei-kódex között a gyűjtemények létrejöttének koncepcióját illetően tagadhatatlanul bizonyos párhuzam és megfontolás áll fenn. A kérdés végleges tisztázását csak az teszi nehezzé, hogy Janus epigrammáinak Várday Péter által — Mátyás parancsára — elkészített gyűjteménye, ennek tartalma ma nem ismeretes. Az a vélemény ugyanis, hogy Janus epigrammáinak a bécsi 3247-es kódexben található gyűjteménye a Várday Péter kalocsai érsek által Mátyás király parancsára készített epigramma-gyűjteménnyel azonos volna, vagy annak alapján készült volna — ahogy Huszti és Juhász László, sőt Kardos Tibor is gondolta⁷ —, nem látszik valószínűnek. Ennek a feltevésnek ellene mond az a körülmény, hogy a Bécsi-kódexben olyan epigrammák is vannak — nem kis számban —, amelyek kifejezetten Mátyás-ellenesek, a király ellen a legdurvább támadást tartalmazzák.⁸ Az ugyanis szinte elképzelhetetlen, hogy Várday Péter kalocsai érsek a Mátyás parancsára elkészített Janus-féle epigramma-gyűjteménybe azokat az epigrammákat is felvette volna, amelyek félreérthetetlenül Mátyás király ellen szóltak, és személye és politikája ellen a legkíméletlenebb támadást intézték.⁹ Mindezek a kérdések — nem utolsósorban Janus Pannonius művei szöveggyűjteményezésének problémája szempontjából — alapvető fontosságúak és további vizsgálatokat igényelnek. Az azonban az eddig elmondottakból is — gondolom — vitán felül áll, hogy a Sevillei-kódexnek Janus szövegtörténete szempontjából is alapvető jelentősége van.

Bár a kódex összeállítóját, „szerkesztőjét” nem ismerjük, mégis — úgy tűnik — a kódex tudatos szerkesztői szempontok szerint jött létre. Ugyanis nem a csipkelődő, szellemes epigrammáiról Janust akarja bemutatni, hanem a komoly, politikus költőt, sőt néha komor témákat (betegséget, anyja halálát) megénekelő Janust. E tekintetben a Sevillei-kódex összevethető a Velencei,¹⁰ ill. a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában¹¹ található, még XV. századi kódexekkel, amelyek azonban tartalmilag sokkal szegényebbek a Sevillei-kódexnél. Aránylag nagy terjedelme ellenére jóformán kizárólag itáliai vonatkozású verseket, pl. *De pacanda*

* ABEL: Anal. 29.: ... intelleximus, Epigrammata illius, quae Nos alias iussu Regis Matthiae in unum collegisse meminimus, apud Paternitatem Vestram transcripta; quae nos certe avidissimo cuperemus videre animo, cum ob. illius praestantissimi Viri memoriam, tum vero... Noster liber, quem in pergamenum transcribi feceramus, sub adversitatibus nostrae tempore amissus est: Rogamus Paternitatem Vestram, si carere libello ipso, parvo tempore poteritis, facite, ut illum habeamus, cito enim transcribi faciamus; vel si eo vos quoque interdum pro solatio indigitis, facite Vos transcribi tantum, sed emendate, et nos labore duplici transcribendi videlicet et remittendi levabitur...

⁷ Ladislaus JUHÁSZ: Quaestiones criticae de epigrammatibus Jani Pannonii. Roma, 1929. 10.

⁸ Vö. HORVÁTH J.: Janus Pannonius műfajai és irodalmi mintái, MTA I. OK 28. (1973.) 328–330. = Jean HORVÁTH: Les genres littéraires et les modèles de Janus Pannonius. Acta Litteraria Acad. 1972. 253–308.

⁹ Vö. HORVÁTH J.: l. m. 328–330.

¹⁰ ABEL: Anal. 212.

¹¹ Cod. Lat. Med. Aev. 357.

Italiát, a Guarino-panegyricust, a Gonzaga-panegyricust, és a költő életével szorosabban kapcsolódó verseket, a túlnyomórészt már itthon írt komor hangulatú elégiákat foglalja magában a kötet. Még a Mátvás királyhoz intézett versek közül is csak azokat tartalmazza, amelyeknek itáliai vonatkozásai vannak, ti. a firenzei szénátus által 1470-ben Mátvásnak ajándéba küldött oroszlanokról szóló négy epigrammát (kiad. Teleki: Epigr. I. 295–298.).

A kódex „komoly” tartalmát nagymértékben emeli az a körülmény, hogy tartalmazza Janusnak Plutarkhoszból készült fordításait, — de itt is kivételt képez a Mátvás királynak dedikált *De dictis regum et imperatorum* Plutarkhoszból készült fordítása (Ábel: Anal. 31–84).

Ezzel szemben Démoszthenész eddig ismert egy beszédének (*Oratio Demosthenis contra regem Philippum*; kiad. Teleki: Opusc. 46–53.) fordítása mellett tartalmazza (Pszeudo-) Démoszthenész *Epitaphios*-ának egy eddig ismeretlen fordítását is Janustól, továbbá a Janustól származó eddig ismert Homérosz-fordításon kívül (*Diomedis et Glauci congressus*: Teleki: I. 231–238. Hom.: II. VI. 119.), az *Ilias* II. 299–330. (*Vaticinium Calchantis de excidio Troiae*) egy eddig ismeretlen — Janustól származó fordítását,¹² és tizenegy, eddig ismeretlen Janus-verset a költő életének különböző szakaszaiból. Ezekre alább sorban visszatérek a kódexben való előfordulásuk sorrendjében.

A kódexnek, mint Horváth Mária ismertetéséből kiderül,¹³ van egy anorganikus része is. A fol. 96. rectón ui. más kéz írásában kezdődik egy szakasz *Alcinii* (helyesen: Alcimi) *versus* felirattal, amelyet egy Corn. Gallusnak tulajdonított vers követ, majd következnek a Vergiliusnak tulajdonított különféle versek, amelyek eddig is ismertek voltak, és ki vannak adva a *Baehrens Poetae Latini Minores* IV. kötetében, továbbá a Riese-féle *Anthologia Latina* II. kötetében. Ez a rész a kódexben a fol. 104. versön végződik. Sajnos a kódexet magát nem láttuk, s így a mikrofilmről, ill. a fényképmásolatból nem állapítható meg teljes biztonsággal, vajon ez a 9 lap egykor nem önálló részként szerepelt-e, s esetleg csak a kódexnek 1715-ben történt bekezdésekor került az eredetileg egységes Janus-kódex két része közé. Ilyesmire lehet következtetni, mert ezt a részt megelőzően a fol. 95. versőjén végződik az eddig ismert Homérosz-fordítás Janustól, majd a fenti, idegen verseket tartalmazó rész után a fol. 105. rectón, tehát új lapon, fölül egy tulipán díszítésű nagy iniciáléval, amelybe egy nagy F-betű van belekombinálva, Janus egy eddig ismeretlen Homérosz-fordítása következik: *Ferte animis et adhuc durate in tempus* (Homérosz. *Ilias* II. 299–330.) kezdőszóval. A kódex e két Homérosz fordítását tehát elválasztja a közbeékelte inorganikus rész. Hogy a két részt valóban utólag választották szét a közbeékelte idegen versekkel, annak az is bizonyítéka, hogy a két Homérosz-fordítás azonos kéz írása, míg a közbeékelte rész írása feltűnően elüt ezekétől. Továbbá a Homérosz-fordítás „Ferte” szavának F iniciáléja ugyanolyan indás tulipánforma virágdíszítést mutat a fol. 105. rectóján, mint amilyen iniciálé díszítéseket találunk a 71. versön, a 80. és a 89. rectókon, továbbá amilyen díszítőelemeket tartalmaz a 106. versőjén a pajzs alakú címer, rajta felül egy püspöksüveg indás-tulipános virágdíszszel, melyet Horváth M. fakszimilében közöl. Mindezekből a közbeékelte lapokon semmi sincsen.

Feltűnő még a kódexben, hogy a fol. 16. rectón a Guarino panegyricus praefatiója előtt, valamint a fol. 17. rectón a Panegyricus előtt a kódex írója Janust Johannes Pannonius Vitezi(us)-nak nevezi.¹⁴ Ez a híradás nem támaszkodhat valamiféle kézirati hagyományra, de arra mutat, hogy a címzés és ezzel együtt a Guarino-panegyricus szövege oly itáliai környezetből származik, amely legalábbis tudott Janus Pannonius és Vitéz János rokoni kapcsolatairól. Ez vezetett azután a — téves — névazonosításhoz. Ilyesmire enged következtetni a fenti címzésben az a szokatlan megtiszteltetés is, amelyben Guarino fia, Baptista Guarino részesül: a címzésből úgy tűnik, mintha a fiú, Baptista Guarino fontosabb volna a híres apánál. Ebből, és a Guarino-panegyricus szövegvariánsaiból arra lehet esetleg következtetni, hogy a Guarino-panegyricusnak ez a szövege a többször átdolgozott mű végső formáját tartalmazza, amelyet Janus Guarino halála után Guarino Baptistának, a fiúnak küldött el. Guarino Baptista ezt egy 1469-ben írt levelében köszöni meg (Vö. Anal. p. 212.). Ez lehet tehát a Guarino-panegyricus utolsó átdolgozása Janus részéről.

A kódex története szempontjából figyelmet érdemlő körülmény, hogy a kódex utolsó lapjának spanyol bejegyzése szerint a kódexet Columbus Kristóf fia, Fernando Colon 1531-ben Bázisban megvásárolta és „minden felebarátjának a használatára és épülésére hagyta”¹⁵. Fernando Colonnak a kódex iránti érdeklődését felkelthette talán — az Amerikát felfedező apjára, Columbus Kristófra való tekintettel¹⁶ — a földrajzi kérdésekben Strabon és Plinius

¹² Horváth Mária ezt prózai szövegnek nézte, FK 1971. 127.; Acta Linguist. 1972. 100.

¹³ FK 1971. 126–127.; Acta Linguist. 1972. 100.

¹⁴ Vö. HORVÁTH Mária, FK 1971. 129., Acta Linguist. 1972. 104.; Cod. f. 16 r.: Jo. Pannonij Vitezij (1) in Panegyricum sequentem Praefatio; Cod. f. 17 r.: Panegyricus Jo. Pannonij Vitezij (1) in Laudem Baptistae Guarini patris, Veronensis preceptoris sui.

¹⁵ Vö. HORVÁTH M.: Vorbericht i. m. 106.

¹⁶ Vö. SZÉKELY György: A Sevillai Janus Pannonius-kódexhez. Száz 1973. 711.

alapján jól tájékozott Janus, aki enemű tudását főként a velencei Marcellusról írt panegyricusában (különösen a 386–446. sorokban) jól értékesítette. Huszti József a Janus Pannoniusról írt monográfiájában azonban a jegyzetek között több helyütt utal arra, hogy a művészeteket és a tudományt pártoló Anjou René nápolyi királyjelölt¹⁷ — akinek politikai érdekeit próbálta érvényesíteni Janus a III. Frigyes császárhoz 1452-ben intézett *Pro pacanda Italia* című panegyricusában, s akinek dicsőítésére röviddel utóbb megírta a csonkán ránkmaradt René-panegyricust¹⁸ is — szoros kapcsolatot tartott fenn Colombus Kristóffal.¹⁹ Így szinte egészen természetes, hogy Colombus fia, Fernando, amikor könyvyűjtő útján Bázelen egy Janus-kódexre bukkant, megvette azt „minden felebarátjának használatára és épülésére”. Ezzel atyja és Anjou René egykori kapcsolatainak emlékét ápolta Janus költészetén keresztül is.

A sevillai Janus-kódex szövegvariánsainak végső értékelése a kritikai kiadás feladata lesz. A kódex eddig ismeretlen Janus-verseit a kódexben található sorrendben közlöm alább egy-egy tében, s a versek után adom a Pszeudo-Démoszthenész beszéd eddig ismeretlen Janus-fordítását. Mivel a szövegközlést nem akarnám tárgyi jegyzeteimmel megszakítani, a szükséges megjegyzéseimet itt teszem meg. A szövegközlés után az újonnan előkerült művek formahű fordítása következik.

A Sevillai-kódex eddig ismeretlen Janus-versei és Pszeudo-Démoszthenész-fordítása

1. f. 48. verso *Janus ad Nicolaum Scholam*.

Nyilvánvalóan Janus egy diákkori verse egyik tanulótársához, még Guarino iskolájában. Úgy látszik, igénytelensége ellenére is értékes adalékokat szolgáltat Janus ifjúkori költészetének jobb megismeréséhez, mert eszerint Janus tanulmányozhatta Ausoniusnak, a neves Burdigalai rétornak (310–392.) elsősorban nyilván az epigrammáit, de Ausoniusnál példát találhatott a cento-technika elsajátítására is, amivel — talán éppen Ausonius nyomán — egy-két fiatakkori versében (mint pl. Epigr. I. 322–323.) Janus is próbálkozott. Mindenesetre Janus olvasmányai és esetleges mintái között Ausonius nem tartotta nyilván a Janus-filológia.

Ami Nicolaus Schola személyét illeti, ez fia lehetett annak a Di Ognibene Scolának, Conversino da Ravenna egykori tanítványának,²⁰ akivel Guarino baráti kapcsolatban állt, s bár ez 1406-ban a páduai egyetemen katedrát nyert, a velenceiek elűzték innen, mivel politikailag Verona mellett foglalt állást a velenceiek aspirációival szemben. Mindenesetre 1412-ből több, Guarinóhoz intézett levele maradt ránk Guarino válaszaival együtt, amely válaszlevelekben Guarino nagy tisztelettel viseltetik vele szemben.²¹ Di Ognibene Scola azonban 1429-ben meghalt,²² s így fia, Niccolo Guarino iskolájában nyerhette magasabb kiképzését, mint idősebb kor- és tanulótársa Janusnak. Ez a helyzet egyébként Janus fenti verséből is nagyjából kikövetkeztethető.

2. f. 48. verso. *Johannes rogat magistrum Gregorium, ut inceptam cuiusdam fontis descriptionem perficiat*.²³

Ami a vers címzettjét, Magister Gregoriust illeti, eléggé nehéz probléma elé állít bennünket. Arról ugyanis, hogy Janus a Guarino iskolájában eltöltött tanulóévei alatt Guarinón kívül még más magisterrel is kapcsolatban állott volna, eddigi ismereteink alapján nem tudunk. Hogy Janus milyen forrásnak vagy kútnak a „leírását” sürgeti, amit azután Gregorius nem tudott vagy nem akart befejezni, azt sem tudjuk. Hogy azonban valamely forrás vagy kút „leírása” (describere) a humanizmus korában költői téma lehetett, azt éppen Janusnak 1458-ban írt ún. elégiája, Feronia nimfa forrásáról készült költői leírása bizonyítja. Mivel a forrás leírásáról (describere) van szó, aligha gondolhatunk bizonyos (mesterséges) kutak, „források” tiszteletére készített verses *feliratokra*, amilyet pl. a Mátyás király híres visegrádi palotájában épített „csodakút” dicsőítésére írt Angelo Poliziano²⁴, hanem minden valószínű-

¹⁷ HUSZTI József: Janus Pannonius. Pécs 1931. 88.; 334.

¹⁸ HUSZTI: I. m. 89.

¹⁹ HUSZTI: I. m. 335. A kérdésre vonatkozóan idézi Francesco COLANGELO: Vita di Giovanni Pontano. Napoli, 1826. 26–27. művét.

²⁰ Vö. R. SABBADINI: La scuola e gli studi di Guarino Veronese. Catania, 1896. 5–6.

²¹ Vö. R. SABBADINI: Epistolario di Guarino Veronese. I. 1915. 27–32. No. 12–15.

²² Vö. R. SABBADINI: Epistolario III. 19.

²³ HORVÁTH M.: Híradás... FK 1971. 125. = Vorbericht... Acta Linguist. 1972. (22) 98 a nehezen olvasható címet kissé másképpen olvassa.

²⁴ Poliziano felirata Mátyás király kútjára:

In fontem Ungari regis

Usque Flumentina vectum est hoc marmor ab urbe,

Mathiae ut regi largior unda fluat.

In eundem

Tusca manus, Tuscum marmor, rex Ungarus auctor,

Aureus hoc Ister surgere fonte velit.

A feliratok megtalálhatók JUHÁSZ László: Adalékok az 1437–1490 évekből. Budapest, 1931. 15.

ség szerint egy olyan epikus jellegű leírásra, amelyre Janus is példát adott a Feronia forrásának leírásában (Tel. Eleg. I. 1.).

A Gregorius magisterhez szóló Janus-vers itt alkalmazott nyelvi és tartalmi-képi megoldásával Janus más verseiben is találkozunk. Pl. mindjárt a kezdő sor megfogalmazása található Janusnak abban az epigrammájában (Tel. Epigr. II. 12.), amelyben Janus — egy társa nevében — lakomára hívja az öreg Guarinót: *Te precor, o nostri decus et nova gloria secli...* Sabbadini ennek a versnek a keletkezését, a lakomára való meghívást 1450-re datálja.²⁵ — A mű befejezésére, ill. befejezetlenségére használt kép: *a nyílt tengeren való vesztegelés, ill. a révbe érkezés képes kifejezése antik toposz, amelyet Janus az Eranemosban (Szelek versenye) is felhasznál, Eran. 6–7. sor:*

...et pelago titubantem dirige cymbam

Nam licet angusto natet acuore lembus,...

Az Eranemost Huszti — nem joggal — Janus korai, iskolás gyakorlatának tekinti, amelyet Janus Ferrarában, 1450–51 táján írhatott.²⁶ Aligha tévedünk tehát, ha ezek alapján Janus e fenti rövidke versét körülbelül szintén ebből az időből datáljuk.

3.—4. A Sevillai-kódex 54. versőjén alul egy verscímet találunk évszámmal ellátva: *Ad Henricum poetam Germanum 1470*. Maga a vers azonban csak a következő, 55. r. lapon kezdődik: *Henrice nostri quando...* szavakkal,²⁷ és az 55. v. lap közepe táján végződik. Az 55. v. közepén nehezen olvashatóan egy másik vers kezdődik: *Ad eundem ode* címmel, egy sapphikus formában írt 11 stórfából álló költemény, több, más kéztől származó marginális jegyzettel, amelyek részben a szöveget javítják, részben a versformára vonatkoznak.

Ez a két költemény a Sevillai-kódexnek talán legnagyobb meglepetése; mert bár mindkettő egy Henrik nevű német költőhöz van intézve, mégis az első vers Vitéz János panegyrikus hangú dicsőítését tartalmazza; a másik meg Janus Pannonius életének e végső szakaszát világítja meg hitelt érdemlően. Mintha mindkét versből kiérezhetnénk a kitörni készülő vihar — az összeesküvés — előszelét. Formai szempontból is meglepetés e két költemény. Az első vers ugyanis leginkább a horatiusi epodosokból ismert forma: a jambikus trimeter kombinálása a jambikus dimeterrel; a másik vers formája pedig az ünnepélyes sapphikus forma. Janus költői gyakorlatában mindkét forma eddig ismeretlen volt.²⁸ Mindamellett a Sevillai-kódex e két versének hitelességéhez kétség nem férhet.

A két vers létrejöttének körülményeiről annyi biztosan megállapítható, hogy a címzett, Henrik, német származású és még ifjú poeta.²⁹ A legvalószínűbb, hogy Janus Bécsben ismer-

²⁵ R. SABBADINI: Epistolario II. 553.

²⁶ HUSZTI József: Janus Pannonius. Pécs, 1931. p. 75–76.

²⁷ Horváth Máriának a kódex 54–56b lapjairól adott ismertetésében (Hiradás... FK 1971. 125. = Vorbericht... Acta Linguist. 1972. (22) 98.) ezt és a következő verset nem említi, azzal a megjegyzéssel: „Nehezen áttekinthető.” A kódex e lapjai valóban rendkívül rongáltak; penészfoltok, sőt féregragás nehezíti meg a szöveg olvasását. Lásd a fakazimile mellékleteket.

²⁸ A Teleki-féle kiadásban Epigr. II. 24. *In Epiphaniam sapphikus formában* van írva, de ennek Janustól való származását már TELEKI kétségbe vonta (Tel. Jani Pannonii... Poemata. I. Utrecht. 1784. 659.: „Ceterum totum hoc carmen non Jani, sed barbari nescio cuius rudem foetum esse sentiet, qui modo naso voluerit uti.”). A vers hitelességét JUHÁSZ László is kétségbe vonja: FK 1968. ...; Tibor KÁRDOS: Janus Pannonius et le moyen âge. (Annal. Univ. Scient. Budapestensis, Sect. Phil. Moderna, redigit O. SÜPEK. Bp. 1973. 108.; 122.)

²⁹ A „Henricus poeta Germanus” személyét nem sikerült azonosítani. Janus még ifjú költőnek mondja: *Ad eundem ode* 29–32. sor:

Tu tamen tantam teneris in annis
Indolem prefers, fore te poetam
Ut rear summum, modo in alta cepto
Limite pergas.

Ebből kiindulva ez a Henricus Germanus jóval fiatalabb lehetett 1470-ben Janusnál, hiszen Janus a fenti helyen így buzdítja a szóban forgó Henricust: „Csak menj a megkezdett úton, s akkor — úgy hiszem — a legnagyobb költő válik belőled.” Ez a kijelentés egy valamennyire is „befutott” költő számára nem valami nagy elismerés! És természetesen az is kérdéses marad, hogy Henricus később bevalótolta-e egyáltalán Janus hozzá fűzött reményeit. E megfontolásokat figyelembe véve, az adott kronológiai határok között az ismeretebb Heinrich nevű latinul író költők közül esetleg számba jöhetne Heinrich Boger hamburgi kanonok (1445–1508), aki Georg ELLINGER szerint (Italien u. der deutsche Humanismus in der neulateinischen Lyrik. Berlin–Leipzig, 1929. I. 360.) háromszor is járt Itáliában, s később I. Miksa császár költővé is koronázta. A halála után 1505-ben *Atherologium* (Kalász-szedés) címen megjelent verses kötete semmiféle fogódzót nem ad a Janussal való esetleges ifjúkori találkozására vonatkozóan.

Aligha jöhet számításba egy másik Henricus, a születési helyéről (Northelm) Aquilonipolensisnek is nevezett *Henricus Fischer* (1455–1527), aki 1470-ben mindössze 15 éves gyerek volt, s mint költő félig humanista szellemű, félig még a középkort idéző verseivel (vö. G. ELLINGER: i. m. 362–63) később sem aratott valami nagy sikert.

Talán még leginkább lehetne gyanúba venni a nyugati frank Mellerstadtából származó *Heinrich Stierckert*, aki kanonjogot és retorikát tanult; 1454-ben írták be a lipcei egyetemre (cf. WATTEMBACH: Peter Luder der erste humanistische Lehrer in Heidelberg, Erfurt, Leipzig, Basel. Zschrift für die Gesch. des Oberrheins XXII. Karlsruhe. 1869. 1285), jogi tanulmányait Perugiában fejezte be. Aeneas Sylviusall állott élénk levelezésben, aki arra ösztönözte, hogy szerelmi tapasztalatait szerelmi novellákban értékestse (vö. VOIGT:

kedett meg vele 1470-ben, amikor Janus Mátyás király és Vitéz János kíséretében részt vett a III. Frigyes császárral folytatott tárgyalásokon. Itt Bécsben kapta meg Mátyás a firenzeiek oroszlánajándék-küldeményét, amelyről Janus egyszerre 4 epigrammát is írt még azon frissen³⁰ (Tel. Epigr. I. 295–98.). (Ezek a Sevillai-kódexben is f. 105. v. — 106. v. megvannak, de jellemző módon — címzés nélkül és más rendben, mint Telekinél!) Itt eshetett szó azután a tárgyalási szünetekben Vitéz János építkezéseiről, amelyekről — úgy látszik — külföldön többen beszéltek az egykorúak — és a legnagyobb elragadtatás hangján³¹ —, mint a hazaiak. Maga Janus két rövid, feliratszerű epigrammában említi ugyan az építkezéseket,³² de ezek nagyszerűségéről, művészi kivitelezéséről egyetlen jelzője sincs.

Ezt a hálás, leíró témát választotta költeménye tárgyául Henricus poeta, összekötve ezt az épített Vitéz János dicsőítésével, ahogy a szóbanforgó vers 25–26. sorából kiderül:

Quare superbas parce mirari domos,
Sacer colit quas pontifex.

Henricus poeta leíró, Vitézt magasztaló verse tudomásunk szerint nem készült el. Ellenben a Sevillai-kódex megtartotta számunkra ezt a Janus-verset, amely Henricus poeta tárgyválasztása ürügyén Vitéz Jánosnak olyan költői szárnyalású magasztalását tartalmazza, amely még Janus költészetében is ritkaság. A költemény azzal a hatásos — egyébként Vergiliustól kölcsönzött — mozzanattal kezdődik, hogy a költőnek nem szükséges a Múzsák segítségét kérnie, ha Vitéz érdemeit akarja megénekelni: elég Vitéz nevét említeni, és a Múzsák egész kara, sőt maga Apolló és a főisten, Jupiter is — felszólítás nélkül belefog az érsek dicsőítésébe. A Vergiliusból ismert retorikus mozzanatot Janus itt hatásosan továbbfejleszti³³ azzal, hogy még az antikvitás kiváló jellemei között sem talál *egyetlen* olyan államférfit, aki jobban megérdemelte volna feddhetetlen jellemével az istenek pártfogását; mert azok „becsületesebb” korban éltek, Vitéz viszont a jelenkor „szennyes” világában is meg tudta őrizni szellemének mocsoktalan tisztaságát, emberi nagyságát. Olyan ő, mint a bibliai líliom a túske-bozót között.³⁴

Ezután — az újplatonikus elgondolásokra jellemző fordulattal, amely szerint a kiváló államférfiak szellemei a Tejút fénylő csillagai között a legragyogóbb csillagokként helyezkednek el³⁵ — felszólítja a Földet, tartsa körében az emberiségnek ezt a díszét, de felszólítja az eget is: ne irigyelje a Földtől ezt a férfiút, aki számunkra csillag: egyetlenegy.

A neoplatonizmus kozmikus összefüggéseket sejtető rendszerén túl — el kell ismernünk — Vitéznek, az államférfinak a dicsőítése ebben a költeményben himnikus magaslatokat érint, ahova Janusnak viszont, nagy tehetsége ellenére, csak ritkán sikerül felemelkednie. A költeményben megnyilatkozó őszinte csodálat, sőt magasztalás Vitéz államférfiúi nagysága iránt nyilván összefügg Vitéznek a bécsi tárgyalásokon 1470-ben elért diplomáciai sikereivel. Janus e sikereket nyilván teljes mértékben Vitéznek tulajdonítja, mert a tárgyalásokon részt vevő Mátyás király még csak említést sem nyer a költeményben, mintha nem is létezne. Hogy ez nem önkényes megmagyarázás a fenti versbe, arra felhozhatnánk Janus egy korábbi epigrammáját (Epigr. I. 15.), amelynek elsődleges célja szintén Vitéz János érdemeinek a kiemelése volt. Vitéz érdemeit Janus *akkor* azonban még csak úgy tudta méltatni, hogy abból

Die Wiederbelebung d. Klass. Altertums II. 299.). Ez a Stercker 1483-ban halt meg. Janusnál néhány évvel fiatalabb lehetett, s így Janus 1470-ben előlegezhette számára a jövőendő „summus poeta” megtiszteltetést, amit azonban Stercker nem váltott be.

³⁰ HUSZTI J.: Janus Pannonius. Pécs 1931. 271–272.

³¹ Vö. Vespasiano da Bisticci: Vite di uomini illustri (ABEL J.: *Analecta*. Bp. 1880. 222.): Aveva questo arcivescovo di Strigonia una fortezza, ch'era delle belle cose del mondo, fornita benissimo d'ogni cosa da difendere, ed aveva fatta murare gran parte lui, ed acconciare bellissime stanze, infra le quali aveva fatta fare una degnissima libreria, e aveva in questa fortezza tutte le sue sustanze.

³² Epigr. I. 15. De munitionibus ab archiepiscopo Strigoniensi constructis. — és: Epigr. I. 359. De tectis per Jo. archiepiscopum Strigontensem instauratis.

³³ Vergilius Eccl. VI. 11–12. Quintilius Varus dicsőítésére használja ezt a fogást:

„... nec Phoebo gratior ulla est,
Quam sibi quae Vari praescripsit pagina nomen.”

A fordulatot Janus más vonatkozásban is értékesítette, vö. Epigr. I. 239.:

„Quare tu minio suum rubenti
Summo margine nomen adnotasti.”

³⁴ Janusnál a Bibliára való utalás korábbi költészetében szinte ismeretlen. Itt szó szerint beépíti versébe a Cant. II. 2. hasonlatát:

„Sicut lilium inter spinas.”

³⁵ Vö. Cicero Somnium Scipionis c. 11–12. — Köztudomásúlag Cicerónak ez a műve Platon „Állam”-ának nyomán De re publica (Az államról) címen írt művének VI. könyvéként maradt ránk, tehát a legtipikusabban „újplatonikus” mű! Az újplatonizmus és Janus kapcsolatára vö. HUSZTI: i. m. 256–58., továbbá HUSZTI J.: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. *Minerva*, 1924–25.

Mátyás király személyét sem akarta kirekeszteni, s így — fonák módon — Vitéz „dicsőítéséből” Mátyás király dicsősége derült ki.

Érdemes ezt a Janus-verset — kétarcúsága miatt is — ebben az összefüggésben idézni (Epigr. I. 15.): De munitionibus ab archiepiscopo Strigoniensi constructis:

Pannonici dum sceptrum tenet felicia regni
Matthias clarum stirps imitata patrem,
Condidit hoc pastor Joannes nobile septum...

A vers felépítése jelzi, hogy itt még Mátyás király személyét nem lehet „mellőzni”, noha az erődítési munkák elvégzésének dicsősége Vitézt, az érseket illeti. 1470-ben — bár még minden csendes, a viharfelhők még nem láthatók —, a helyzet azonban Janus szemében már megváltozott: az államférfi, az egyetlen csillag már Vitéz János!

4. A Sevillai-kódex következő verse (f. 55. v. közepe- 56. v. közepe) *Ad eundem ode* címen az előbbi versnek szerves folytatása tárgyi-tematikai szempontból. Ugyanahhoz a Henricus poétához van intézve, mint az előbbi — amelyben, mint láttuk, Henricusról alig esett szó, de annál több Vitéz Jánosról, felülmúlhatatlan érdemeiről, államférfiúi-emberi kiválóságáról. Ebben a versben Janus visszakanyarodik a Rajnamenti Henricus poétához, hogy néhány közhelyeszerű elismerő szó után — most már sapphikus formában — a költészet csodás varázsserejéről szöjjön, felidézve az antikvitás Orpheus-mitoszát — Ovidius után. Idézi azt az Orpheust, aki dalának varázsserejével és Euridike iránti szerelmével *csaknem* legyőzte a halált és az emberi — véges — sorsot jelképező Párkák kérlelhetetlenségét. Janus szerint ez a költészet, amely az emberi sors véges határaival is szembeszáll! Az ének, a költészet varázsserejének ezt a kiteljesedését kívánja-jósolja Janus Henricusnak, az ifjú poétának, tehát azt, amit neki megvalósítani, elérni nem sikerült és most már nem is sikerülhet: mert őt „egy háborgó ország nyomorult sorsa szomorú gondokkal fonja körül, s Apolló sem engedi, hogy énekre, versekre gondoljon.” Háborgó ország? Ez már az eljövendő vihar előszele 1470 elején!

A két költemény tehát tartalmilag-tematikailag valahogy egységet képez, de a jambikus-epódikus forma a költeménypár első részében, s az ünnepélyes sapphikus forma a második részben, a tartalmi egységet megzavarja, kétfelé osztja. A költeménypár első verse lényegében Vitéz Jánosnak, az államférfinak a dicsőítése; a második tagja pedig a költészet varázsának a dicsőítése, amelytől Janus nosztalgikus fájdalommal búcsút vesz, mert őt a zavargó ország gondjai foglalják le egészen. A német Henricus poeta ebben a helyzetben csak apropó, lényegtelen alkalom, hogy Janus mindezeket elmondhassa.

Ami e két költemény — hogy úgy mondjuk — technikai kivitelezését, a kölcsönzött és felhasználott egyes motívumokat illeti, fentebb utaltunk már Vergilius VI. *Bukolikájának* 11–12. sorára, amely szerint a megéneklendő hős személyének neve a címlapon eleve biztosítja a mű sikerét. Ezt a gondolatot, amely mondhatni, Janus ars poetikájának alapelve, általánosított megfogalmazásban már korábban is megtaláljuk az Epigr. I. 95-ben. Itt Janus a Guarinóról írt panegyricusát küldi veronai olvasóinak, barátainak, azzal a megjegyzéssel, hogy ha a költemény maga esetleg nem tetszenék, a költemény *tárgya* — Guarino — mindenképpen tiszteletet (és figyelmet) érdemel:

Materiae debetur honos, si carmina temnis,
Quae sonat hunc (sc. Guarinum), abs te pagina digna legi est.

Janus tehát a Vitéz Jánosról szóló vagy megírandó költeményt is — ars poetikája értelmében — eleve sikerültnek, szépnek tartja, mert maga a megéneklendő tárgy, ill. személy ezt eleve biztosítja. — Bizonyos, hogy a költemény tárgyának helyes megválasztása fontos követelmény a mű sikere szempontjából, de azért ez még nem elegendő a maradandó mű esztétikai sikeréhez.

Az *Ódában* (4. sz.) Janus azt a fordulatot, hogy „a költő ajkát Hippokrené forrásának a vize öntözte”, több latin költőnél (Ovid. *Amor.* III. 9. 25–26.; Propert. III. 2. 51. stb.) megtalálhatta; továbbá, hogy versei csak annyit érnek, hogy a papírba, amelyre írta őket, borsot és tömjént csomagoljanak — Horatius *Leveleiből* kölcsönözte (Ep. II. 1. 269–270.), amely helyet aztán Martialis is felhasználta. Az Orpheus költészetéről és Euridike szerelméről mondottakat tartalmilag Ovidius *Metamorphosésében* (Metam. XI. 92–93.) találta, továbbá szintén Ovidiusra vezet vissza az a hely, hogy az életfonalat fonó Párkák — szokásuk ellenére — felbontják a fonalat és újra fonják azt (Ovid. *Fasti* VI. 757.). Szintén Ovidius meséli, hogy Orpheus lantja — a költő megölése után — siralmas hangokat adott, amint úszott a vizen (Ovid. *Metam.* XI. 51.); a költeményben említett Musaeus mitikus költő, a monda szerint Orpheus tanítványa, akinek a nevéhez az antikvitás egy sereg költeményt fűzött. A Múzsák helikoni barlangjáról több antik költő, közöttük Horatius, Claudianus stb. szól, akiket itt Janus követ.

Ennyi minta és paralel hely felhasználása ellenére Janus ezekben a versekben eredetit alkotott.

Nyelvi és metrikai szempontból a verssorok olyan könnyedén folynak, mintha Janus leggyakrabban használt formái közé tartoznának.

Nyelvi szempontból érdekes problémát vet fel az Óda 37–38. sora:

viden ut Citheron
grande responset.

E nyelvi fordulat klasszikus mintája Horatius Carm. I. 9. 1–4.:

Vides ut alta stet nive candidum
Soracte nec iam sustineant onus
Silvae laborantes geluque
Flumina constiterint acuto.

Vagyis a függő kérdő mellékmondatban hasonló kontextusban a klasszikus latin grammatika coniunctivusban álló állítmányt kíván. Am ezzel szemben Janusnak a *Pro pacanda Italia* c. versében, Telekinél a bécsi 3247. sz. kódexe szerinti kiadásában végig indicativus áll a grammatikai szempontból azonos helyen: *Pro pac. Italia 187–189*:

.....viden' ut coniurat in arma
Omne genus? viden' ut saevum mare, terra minatur
Infelixque suos nutrix formidat alumnos.

Ehhez Teleki a kritikai apparátusban p. 226. felsorolja az alábbi variánsokat: Vulg. v. 288. *minetur*; v. 289. *formidet*. Ez annyit jelent, hogy a Bécsi Kódex szövegében indicativus áll, amit — nyilván a kiadók — a grammatikailag „helyes” *coni-ra* javítottak ki. Ámde Ábel Jenő a müncheni Cod. Lat. 5395-ből a fenti helyhez kijegyzett szövegvariánsokhoz (Anal. p. 23.) az alábbi megjegyzést fűzi: v. 287. *coniuret*; v. 288. *viden ut* hiányzik; *sceevum*; *minetur* helyett Teleki *coniecturája minatur*; v. 289. *infelix quia*; *formidat*(!). A fenti helyhez tehát a Müncheni Kódex szövegvariánsai legalább is ellentmondanak egymásnak. — A Sevillai-kódexben mindenesetre a megfelelő helyen a grammatikai szempontból helyes v. 288. *minetur* áll. Ennek alapján az Óda 38. sorának a kézirati *responset* alakját *responset-re* javítottam, mivel az Eranemosban is az alábbi fordulat található: Eran. 47–48.:

.....viden ut mihi nubila frontem
Atra premant, rorentque sinus pennaeeque madescant
.....nimboque gravetur.

A Sevillai-kódex 69 v.–70 v.-n találjuk: Titus Vespasianus Strozának, Janus költőtársának versét: *In Mundum Sartorem Veronensem pinguissimum per Titum Strozam*. Bár ez nem Janus verse, ama szoros kapcsolat miatt, ami Janus és Strozza között fennállott (lásd a költői verseny elégiáit Teleki: Eleg. II. 5–II. 10.), közlöm Strozza maró gorombaságú versét — mivel a nálunk hozzáférhető Strozza-kiadások vallomása szerint³⁶ ez is kiadatlan, s maró hangja Janus epigrammaiban sem ismeretlen.

f. 69/b.–70.

In Mundum Sartorem Veronensem pinguissimum per Titum Strozam

Munde, vir et sartor totius pessime mundi,
Qui nomen foedis moribus impar habes,
Que tibi damna precer? quibus in te versibus utar
Ob ruditer factam, perfide, diploidem?
f. 70. 5 Si sic cuncta paras, si sic et cetera sarcis:
Es merito dignus, quem mala multa premant.
Dignus es ample, leves quem culcitra iacet in auras,
Qui furcam collo per fora tota geras.
Nunc tibi, ne possis iniustos querere census,
10 Lumina per proprias effodiantur acus!
Detruncata cadat funesto dextera ferro,
Sanguine letifero viscera mixta fluant!
Et qui per duplices venter tibi prominet ulnas,
Rumpatur vitio ponderis ipse sui!

³⁶ Strozae poetae (pater et filius) poemata 1510.

5. A kódex 70 r. lapján következik egy eddig ismeretlen Janus vers: *Janus Martino Philettico Salutem* címmel. A költemény címzettje eddig sem volt ismeretlen a Janus-irodalomban. Janus ellene írja az Epigr. I. 125. maró hangú epigrammáját, *In Philiticum* címmel. Neve több változatban fordul elő: Martinus Philetticus, Phileticus; olaszosan Martino da Filettino. Janus iskolatársa volt Guarino iskolájában.³⁷ Később nagyon szorgalmas íróvá lett. „Iskolamesteri tevékenységén kívül dialógusokat, szónoklatokat, költeményeket írt, görögökből fordított és antik írókat fordított” — mondja róla Huszti.³⁸ A most előkerült epigramma több szempontból kiegészíti azt a képet, amit Janus az Epigr. I. 125-ben „rajzolt” róla. Az Epigr. I. 125. szerint Filettino szeretett volna dicsekedni — még Guarino iskolájában — szüleinek nemes származásával, talán éppen Janus előtt, s talán Janus „barbár” vagy alacsony származását emlegetve-ócsárolva. De Janus sem maradt adós. Az Epigr. I. 125-ben a hengegő Filettinót móresre tanítva azt mondja: „mindnyájan tudjuk, mily nemes származásúak voltak szüleid: Az anyád könyökébe törülte az orrát”; az apád pedig „csak ünnepnap köpött a földre!”³⁹ Az epigramma teljes megértéséhez szükséges tudnunk, hogy a Suetonius-féle *Vita Horati*-ban találhatjuk azt a nem éppen hízelgő megállapítást Horatius apjának a származására vonatkozólag, hogy Horatius apja: „könyökébe törülte az arcát”, ami itt azt akarja jelenteni, hogy Horatius apja egykor rabszolga volt, mert ez a mozdulat a nehéz rabszolgamunka jellemző mozdulata.⁴⁰ Ezt a helyet alkalmazza Janus Filettino anyjára, ami ez epigrammában annyit jelenthet, hogy Filettino anyja a cselédek között is a legnehezebb, legalantasabb munkát végezte. Filettino apjának alacsony származására viszont — Janus szerint — az mutat rá, „hogy csak ünnepnap köpött a földre”. Ez — úgy látszik — magyar eredetű szólás-mondás az alacsony — szolgai — származás jelölésére, amelynek eredetére Geréb László Janus verseinek a fordításához adott megjegyzése világít rá. Eszerint a Felsőcsernátonyi Bod Péter: *Szent Hilarius, vagy szívet vidámitó, elmét élesítő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok*... Szeged, 1760. c. művében ugyanezt a „jellemzést” találjuk: „kik azok az emberek, akik csak ünnepnapokon pöknek a földre? Az ásó, cséplő, kapáló munkás emberek, egyéb napokon a markukba pöknek, csak ünnepnapokon a földre.”⁴¹

Huszti szerint a fenti epigrammából „nem lehet a két humanista állandóbb feszült viszonyára következtetni”.⁴² A Sevillai-kódex eddig ismeretlen verse azonban arra mutat, hogy a csipkelődés a két Guarino-tanítvány között más alkalmakkal is folytatódott, s jellemző, hogy Janus a konviktusi életben gyakran előforduló, de jelentéktelen összekoccanást, ill. gyanúsítást — mely szerint Janus megetté volna Filettino fűgét — Janus ebben az epigrammában szintén a „nemes származásra” való hivatkozással — tehát egy újabb csipéssel — hárítja el, mondván: „Nemes férfiakhoz nem illik az evésben (hogy ti. kinek-kinek a hasa mennyit tud befogadni) versenyre kelni és győzni.”

Ebben az epigrammában egyébként figyelemre méltó, hogy Janus a versengésre, a viadalra való kihívást a törököknél szokásos és a magyaroknál is ismeretes⁴³ „lándzsa küldéssel” érzékelteti. Ez ismét egy specifikusan magyar szín Janus versében.

Így a Sevillai-kódex új epigrammája teljesebbé teszi ismereteinket a Guarino-iskolában együtt élő tanulók életéről, és kisebb-nagyobb — de Janus magatartására mindenképp jellemző — összetűzéséről. Feltétlenül jellemző azonban, hogy az ifjú Janusban a „nemes származással” való büszkélkedés már ekkor milyen ellenérzést váltott ki.

A származással való büszkélkedés értelmetlen és nevetséges voltát emeli ki Janus — többek között — abban a levelében is, amelyet Homérosz-fordításának kíséretében s annak mintegy előszavaként intézett Galeotto Marzióhoz. Ezt a fordítást Janus sokkal később, már Magyarországon, magas egyházi és világi hivatalok nyűgei között készítette,⁴⁴ s fordítása az

³⁷ HUSZTI: i. m. 140.

³⁸ HUSZTI: i. h. Vö. még: R. SABBADINI: Vita di Guarino. 158. — Ua.: Epistolario di Guarino III. 474.; továbbá B. PECCI: Contributo per la storia degli umanisti del Lazio. (Arch. della r. soc. rom. storia patria XIII. 1890. 468—526.)

³⁹ Tel. Epigr. I. 125.:

Ne nimium turneas, Philitice; novimus omnes,
Qua tibi sit geminus nobilitate parens.
Altera nam cubito nares emungit, at alter
Non sput in terram, sit nisi festa dies.

⁴⁰ Az más kérdés, hogy ez Horatius apjára sem volt igaz, hanem a valóban rabszolgától született Bion (i. e. III. sz.) görög szatíraíró életrajzából kölcsönözte és alkalmazta Horatius apjára Suetonius.

⁴¹ Vö. KARDOS Tibor: Janus Pannónius versei. Bp. 1972. 260.

⁴² HUSZTI: i. h.

⁴³ Vö. TAKÁTS Sándor: Török—magyar bajviadalok.

⁴⁴ Vö. TELEKI: II. 75. (Epist. ad Galeottum): (a fordítást) eo libentius feci, ut hoc uno compendio tam Graecas litteras, quam versificandi usum, longo tandem postliminio repeterem; quarum duarum rerum ab ineunte, ut nosti, pueritia semper fueram studiosus, sed iam pridem ambas aequae intermiseram, cum aliis occupationibus districtus, tum quod in hac nostra barbaria nec librorum copia dabatur, nec qui excitare studium posset, usquam applaudebat auditor.

Ilias VI. énekének ama nevezetes sorait tartalmazza, amelyekben Diomedesnek és Glaucosnak a csatamezőn való találkozásáról és fegyvereiknek kicseréléséről van szó (Il. VI. 119–236.). Glaucos ahelyett, hogy nemzetségével dicsekedne, szerényen a hulló falevélhez hasonlítja az embert: Janus fordításában (Teleki I. p. 233.):

Quid genus exquiris, sate sanguine Tydeos alti?
 Quale genus foliis, tale et mortalibus aegris.
 Nam folia haec rapiens sternit notus; illa comantes
 Producent silvae frondosi tempore veris.
 Haud aliter suboles viget nunc haec, nunc illa virorum.

Ehhez a homéroszi helyhez Janus az alábbi megjegyzéseket fűzte a Galeottóhoz intézett levélben (Teleki II. 76.): „(Ebben az Ilias-részletben) semmi nem annyira nevezetes, mint az ember nemesi származásának az a jellemző kigúnyolása, amikor az (emberi) családja kizöldül, de pusztulásra ítélt új hajtása igen találó módon a növények hulló lombjához van hasonlítva, úgyhogy a halandók joggal felhagyhatnak *barbár gőgjükben* őseik dicsőségével kérkedni, ha meggondolják, hogy származásuk mennyire hasonló a tavasz közepén fakadó s az ősze elején lehulló falevelekhez.”⁴⁵

Mindezek a dokumentumok arra mutatnak, hogy Janus – úgy látszik – már otthoni környezetéből vitte magával az ellenszenvet mindazokkal szemben, akik született nemességükkel, nemzetségük régiségével kérkedtek. Ez a magatartása akkor is megmaradt a fenti megnyilatkozás szerint, amikor ő maga már magas országos tisztségekbe emelkedett. De mutatja azt is, hogy a maga családja sem dicsekedhetett, legfeljebb csak szerény, köznemesi eredettel, vagy talán még azzal sem. A most előkerült epigramma a származására büszke Phileticusszal kapcsolatban újabb dokumentum Janus „népi” gyökereihez, de mindenesetre előítéletektől mentes ember- és társadalomszemléletére.

6. Janus Homérosz-fordításai

Ezek a gondolatok egyébként átvezetnek bennünket a Sevillai-kódex egy újabb meglepetéséhez. A kódex f. 105. rectóján ugyanis díszes iniciálával (cím nélkül) kezdődik egy szöveg „*Ferte animis et adhuc durate in tempus, amici*” kezdettel, amit Horváth Mária (a szöveg nehezen olvashatósága és kuszáltsága miatt – a lap ugyanis erősen penészfoltos –) prózai szövegnek nézett.⁴⁶ A szövegről azonban a pontosabb vizsgálat kiderítette, hogy Janus eddig ismeretlen Homérosz-fordításáról van szó. Homérosz Iliásza II. 299–330. sorának latin fordítását találjuk itt, amelynek *Vaticinium Calchantis vatis de excidio Troiae* címet adhatnánk.

Fentebb már említettem, hogy e Homérosz-fordítás előtt a f. 96. r.–f. 104.-v. lapokon a kódexbe egy beékel, idegen anyag található, más kéz írásával, továbbá, hogy ez a beékel anyag Janus Homérosz-fordításának két részletét elválasztja egymástól. Az eddig ismert homéroszi részletet (*Diomedis et Glauci congressus*-Hom. II. VI. 129. kiadva: Teleki, I. p. 231–238.) a Sevillai-kódexben is megtaláljuk a f. 93. v.–95. v.-n. Hosszú ideig vita tárgyát képezte, mikor készítette Janus a Diomedes és Glaucus-jelenet (Hom.: II. VI. 119–199.) fordítását. Huszti József a Janusról írt monográfiájában úgy vélekedik, hogy „valószínűleg nem sokkal a követség (ti. Janus 1465-ben tett római követjárása) után keletkezett a Galeottónak ajánlott fordításrészlet Homérosz Iliászából”.⁴⁷

Husztinak ezt a nézetét a Sevillai-kódex 95. versóján a Diomedes és Glaucus történet végén található dátum nem igazolja. Eszerint a Homérosz-részlet fordítása a Galeottóhoz intézett levéllel együtt⁴⁸ 1460. június idusán készült.⁴⁹ Így a vitában Juhász Lászlónak lett igaza, annak ellenére, hogy nézetének igazolására semmit nem tudott felhozni⁵⁰ azon kívül, hogy

⁴⁵ TELEKI: II. 76.: Verum, mea quidem sententia, iam nihil aeque praeclarum, quam moralissima illa humanae nobilitatis sugillatio, ubi peritura terreni stemmatis caducis silvarum frondibus aptissime comparatur, ut iam merito desinant mortales *barbarico fastu* maiorum gloriam lacticare, cum prosapiam suam medio vere nascentibus, et primo autumno defluxuris arborum foliis quam simillimam esse cogitaverint.

⁴⁶ HORVÁTH M.: Híradás... FK 1971. 127. = Vorbericht... Acta Linguist. 1972. (22) 100.

⁴⁷ HUSZTI: I. m. 250.

⁴⁸ Kiadta TELEKI id. kiad. II. 74–77.

⁴⁹ Vö. HORVÁTH M.: Híradás... FK 1971. 126. = Vorbericht... i. m. p. 99.

⁵⁰ Ladislaus JUHÁSZ: De Jano Pannonio interprete Graecorum. Szegedini, 1928. 20.: Verisimile est eodem tempore iam episcopum (sc. Janum) plus centum versibus ex Iliadis sexto libro Latine interpretatum esse. Quam interpretationem Galeotto Martio amico dedicat... – Juhász okoskodásának kiindulópontja az, hogy Janus 1467-ben a Mátyás királynak dedikált *De dictis regum et imperatorum* című Plutarkhosz fordítása előszavában azt mondja, hogy már hét éve nem foglalkozott a görög irodalommal. (Vö. ÁBEL J.: Anal. 31.: septenarii iam intermissione graecarum litterarum et alioquin tenuem notitiam funditus amissem, tamen convertere destinavi... – Hogy azonban ezt a nyilatkozatot szó szerint kell-e értenünk, az kérdéses, mivel Janus több, 1460–67 között írt levelében a göröggyel való intenzív foglalkozásáról, sőt kész fordításokról is megemlékezik. Janus tehát itt ellentmond önmagának is: Az 1462-ben Galeottóhoz intézett levelében – amely tele van latinra fordított verses Homérosz-idézetekkel – Galeottótól Homérosz-kommentárokat kér (Opusc. II. 91.); az 1465 után ugyancsak Galeottóhoz írt levelében pedig azt mondja indulatosan: Nemo iam vestrum a me carmen expectet; nemo solum orationem desideret; nemo translationes, quas institueram et iam habebam in manibus, requirat... (Opusc. II. 99.).

a Plutarkhosz-fordításokat tartalmazó Lipcsei Kódex (Cod. Lips. Senat. Aep. I. 98.) ezt a Homérosz-fordítást is tartalmazza. A Sevillai-kódexben feltüntetett 1460-as dátum mindenestre súlyosan esik latba, és hitelét aligha lehet kétségbe vonni.

E kérdéssel kissé részletesebben kellett foglalkoznunk a kódexben található másik Homérosz-fordításra való tekintettel is. Ez a Homérosz-részlet a közbeékelte idegen részek után következik a kódex 105. versőjén díszes iniciáléval, de cím nélkül, s Homérosz Iliásának II. 299–330. részletét tartalmazza. A fordítás eléggé szövegű, bár néhány helyen a metrikai kényszer miatt kissé erőltetett. Pl. a 307. sor második felében *ὄθεν ἔθεν ἀγλαὸν ὄδω*, e fél sort úgy adja vissza: *caput unde liquentibus undis*, ahol a *caput* nyilván „forrás” jelentésben áll. Alább meg nem tud helyet szorítani az *octo* szónak, s így a *nyolc* verébfióka helyett csak *verébfiakat* mond, *melyeket az anyamadról kilencedikként melenget*. Ezek bizony zöckenők a fordításban, és még több is van belőlük, metrikai is.

Ezek alapján e Homérosz-fordítást is Janus korai kísérletének kell tartanunk.

7. A f. 105. versőn egy hatsoros, cím nélküli vers olvasható, amely szellemességével valóban Janusra vall. Ugyanis miközben egy vödör víz tükrében vizsgálja egy téli estén az égbolt csillagait egy közelebből nem ismert Máté, hirtelen tűz támad, s a víz tükrén úgy látszik, mintha az ég borult volna lángba. Janus ehhez a jelenséghez két megállapítást fűz: 1. Az istenek nem engedik kifizésként titkaikat; 2. a költők találták ki Phaeton meséjét, aki a mítosz szerint a Nap szekerét hajtva lángba borította a világot.

Hogy a csillagvizsgálóról elmondott tüzestényleg megtörtént-e vagy sem, adatok hiányában nem dönthető el. De meg is történhetett, mégpedig Vitéz János környezetében, akár váradi püspök korában, akár esztergomi érsekké történt kinevezése (1465.) után. Vitéz János ugyanis nemcsak érdeklődött a csillagászat kérdései iránt,⁵¹ hanem már nagyváradi püspök korában kapcsolatot teremtett a kor neves csillagászaival, Ilkusch Mártonnal és Joh. Regiomontanussal, aki elkészítette Vitéz számára a nevezetes csillagászati művet *Tabulae directionum projectionumque Varadienses* címmel.⁵² Ez a mű arra mutat, hogy megírására a megbízást Vitéz még nagyváradi püspök korában adta Regiomontanusnak, és a mű úgy van felépítve, hogy az első „directio”, azaz az első délkör Nagyváradon halad keresztül, és ehhez igazodik az egész csillagászati rendszer! Egyébként mind Ilkusch Márton, mind Regiomontanus a Vitéztől felállított és megszervezett pozsonyi egyetemen, majd pedig a Mátyás király által szervezett budai egyetemen is tanított.⁵³

Ilyen körülmények között a Janus fenti epigrammájában említett tűz, amely a vödör víz tükrében lángbaborította az égboltot egy ilyen csillagászati megfigyelés alkalmával — nagyon is megeshetett. Janusnak az esethez fűzött gunyoros megjegyzése szintén nem előzmény nélküli és a Phaeton mítosszal kapcsolatos. A mítosz itáliai változata szerint Phaeton katasztrófális égi kocsikázásának Jupiter vetett véget azzal, hogy villámával halálra sújtotta. A szerencsétlen ifjú állítólag a felső-itáliai Pó vidékén zuhant a földre, ahol nővérei, a nimfák keservesen megsejritták. A nimfa nővérek — folytatja a mítosz — keservükben nyárfákká (pópulus) változtak, könnyeik meg gyantává, ill. borostyánkővé váltak.⁵⁴

A mítoszt Ovidiuson kívül többen is feldolgozták, s Janus valószínűleg kikel magából e költői hazudozások ellen az Epigr. I. 187-ben:

Populus non producere electrum: a nyárfák nem teremnek borostyánkővet:

Költők, annyira átlátszón mire jó hazudozni?

Phoebus gyűlöli ezt, és a valót szereti.

Am ti, ahányan vagytok, kórusban kiabáltok:

„Zöldel a Pó partján egy üde nyárfaliget,

Olvadt érc-szerű mézgát izzadnak ki a fák ott,

S gyöngyszemmé merevül sorra a sok kicsi csepp.”

Íme a Pó! Meg a Nap-nővérek berke, a híres!

Hát a borostyánkő? Láttatok-e, latrok, ilyet?

(Csorba Győző fordítása)

Janus a költészetben is az igazságot szereti!

8. A Sevillai-kódex 105. versőjén — néhány üresen hagyott sor után két darab 2–2 soros epigramma következik cím nélkül Mátyás király egyik hadjáratával kapcsolatos technikai

⁵¹ FRAKNÓI Vilmos: Vitéz János élete. Bp.; Továbbá: ÁBEL Jenő: Egyetemeink a középkorban. Bp., 1881. 66. — SZATHMÁRY László: Az asztrológia, alkimia és misztika Mátyás király udvarában. Mátyás király emlékkönyv. szerk. LUKINICH I. Bp. é. n. 413–452.

⁵² A *Tabulae directionum* Vitézhez intézett ajánlásából, Regiomontanustól (ÁBEL: Anal. 170.): ... mihi imprimis id mandati dedisti, ut tabulas quasdam directionum componerem, quae et usu faciles et indicibus utiles essent ... Vale, praesulum decus.

⁵³ ÁBEL J.: Egyetemeink a középkorban. Bp. 1881. 41.

⁵⁴ Vö. Ovid.: *Metam.* II. 170–340. (Phaethontíades)

bravúrról: széles utat épített ki ott, ahol eddig a gyalogos ember is alig közlekedhetett. A két disztichon közül az első eddig is ismeretes volt (kiadva: Teleki, Epigr. I. 380.), a másik két sor azonban csak a Sevillai-kódexből ismert. Kérdés, mikor írhatta ezeket Janus? A két epigramma nyilván Mátyás király 1467. évi erdélyi hadjáratával kapcsolatos. E hadjárat elbeszélések Bonfini is kiemeli, hogy Erdély Magyarország felől a magas hegyek és a szűk hágók következtében szinte hozzáférhetetlen: „a vidék az ellenség számára hozzáférhetetlen, ha a tartomány (ti. Erdély) lakói a hegyzorosokat őrzik, mindenfelől őrseget helyezve el rajtuk . . . , mert az egész tartományt összefüggő hegylánc veszi körül! Az igen szűk, könnyen eltorlaszolható átjárók a kocsikat egyenként is alig engedik át”.⁵⁵ Bonfini prózai szövege itt szinte érintkezik Janus két epigrammájának szövegével!

A hadjáratot, amelyben eszerint Janus is részt vett, Mátyás győzelemmel fejezte be. Janus több epigrammájában is beszámol az erdélyi lázadásról (Epigr. I. 57.), majd az erdélyi és moldvai győzelemről (Ep. I. 8.), sőt a harcban zsákmányolt hadizászlókról is (Epigr. I. 10.), amelyeket Mátyás a budavári Boldogasszony templomában helyezett el.

9. A kódex sorrendjében a 107. v. lapon a kódex második nagy meglepetése következik: (Pseudo-) Demoszthenész Epitaphiosának latin fordítása. Ezt azonban a szövegközlés egysége miatt a versek után veszem tárgyalás alá. Így tehát a következő eddig ismeretlen vers a 115. r. lapon *Fratri Timotheo Janus Salutem* címmel, 18 sor terjedelemben következik, amelynek címzettje nem azonosítható, mivel Janus ezt az (ál-?) nevet nagyon sok epigrammájában szerepelteti. — Formája szerint költői levél, amelyben egy szerzetes barátoknak arról számol be, hogy nem tudott megbirkózni azzal a feladattal, amit a barát rábízott; hogy ti. mondja meg Janus, vajon a papok, akik a népek a vallás törvényeit hirdetik, önmaguk elég jártasak-e a szent tudományban s követik-e a vallás parancsait. Janus nyilván nem akar e kérdésekre egyenesen válaszolni, mert akkor nyilván nemet kellene mondania. Janus ezért „udvariasan kitér a nehéz válasz elől”. Am ismervén Janus szokimondását az a gyanú támad bennünk, hogy egyáltalán nem neki feladott kérdésről van itt szó, amire neki kellene feleletet adnia, hanem ellenkezőleg: ő maga veti fel ezeket a kérdéseket, s a kérdések egyúttal válaszok is, kb. ilyen formában: a néppel foglalkozó alsó papság, amely „hirdeti a népek az ígét” (*Praeco venerande* — tulajdonképpen kikáltó!), tanulatlan is, meg élete sem példamutató. Ha azonban ezt így egyenesen mondaná el, nem volna benne semmi epigrammatikus él és szellem. Így azonban talán egyik legszellemesebb epigrammája Janusnak a számos, többször goromba antiklerikális epigramma között. Így természetesen a címben említett Timotheus is eleve fiktív név, ill. „beszélő” név: gör. *τιμω* + *θεος* = istentisztező. A vers éppen nehezen érthetősége miatt eléggé súlyos szövegromlást mutat, amit talán konjektúránknak sikerült bizonyos mértékig helyrehozni. A vers 14. sorában így is nagyon szokatlan a *facit-nak convenit, par est* értelemben való használata ugyanúgy, ahogyan a 17. sorban a *valere* igének *fortis esse* értelmében való használata. Viszont igen hangulatosan használja fel a Vergiliustól (Verg.: Aen. I. 224.) kölcsönzött *velivola* („vitorlaszárný”) jelzőt a *ratis* „hajó, tutaj” mellett.

10. A kódex 116. r. lapján található *Johannes ad Bartholomeum Melcium Mediolanensem* című költeménynek igen érdekes a történelmi-irodalmi háttére. — A vers maga a humanista irodalomban nagyon gyakori enkomiasztikus, dicsőítő vers, amely szerint a költőtárs akár Apollóval is kiállná a versenyt, vagy legalábbis — ahogy itt Janus versében — a költőtárs egy második Homérosz vagy Hésziodosz. A milánói Bartholomaeus Melcius e túlzó dicséreteket egy, a milánói herceg, Francesco Sforza (1450–1466) haditetteit megénekelő költeménye miatt kapta Janustól. A Janus-versből kitűnik, hogy Janus nem is olvasta a szóban forgó művet, hanem csak úgy hallott róla, viszont tény, hogy a „sárkányszülte” (a Sforzák címerében is ez a sárkány szerepel) Sforzák valódi, csak a „renaissance” korban lehetséges, ragyogó pályafutása Janust magát is szinte kezdettől fogva érdekelte, mint költői téma. Már a szinte gyermekfejjel Titus Vespasianus Strozával, az akkor már neves költővel lefolytatott költői versenyében, mint hálás témát ajánlja Strozának — a szerelmi témák helyett — Francesco Sforza, az egykori zsoldosvezér, de 1450-től már Milano uralkodója — történetének költői feldolgozását.⁵⁶

Az 1452 elején írt és III. Frigyes császárhoz intézett *Pro pacanda Italia* c. művében szintén kiemeli Francesco Sforzának, a velenceiek ellen hadat viselő vezérnek a személyét.⁵⁷

⁵⁵ BONFINI: Rer. Hungaricarum Decades. Dec. IV. lib. I. 151–154.: „locum esse hostibus inaccessibilem, si provinciales montium fauces impositis ubique presidii asservarent; nam . . . provincia . . . continuis lugis universa cingitur. Aditus angustissimi et qui facile obstrui queant, curus vix singillatim admittunt.”

⁵⁶ Janus, Eleg.: II. 8., 188. — Vö. HUSZTI J.: i. m. 77.

⁵⁷ Pro pacanda Italia 290. sorától:

Hinc Genuense solum popularibus aestuat armis,
Seditiosa suos pavet inde Bononia cives.
Hinc Florentinas muris in stare phalanges
Sena tremat, Venetos hinc terret Sfortius heros.

A Velence és Milánó között folyó háborúskodások említése során a szintén korai keletkezésű Marcellus-panegyricusban szintén megkülönböztetett hangon szól Francesco Sforzáról.⁵⁸ Sőt az 1464-ben írt I. 8. elégiában már Mátyás király szájába adott nyilatkozattal dicsőíti Francesco Sforzát, akkor már Milánó „renaissance”-fejedelmét:⁵⁹

Est qui te placida, Ferrara, pace gubernat,
Est qui te forti, Mantua, Marte regit.
Multi praeterea clari virtute, sed omnes
Supra, Sfortiades nobile nomen habet.

A Guarino-panegyricusban — ennek nyilván az 1469-ben elkészült átdolgozásában — a Guarinót magasztaló kortársak között megemlíti Janus Francesco Filelfót is, akinek legnagyobb érdemét abban látja:⁶⁰

Hódol Vittorino előtte s büszke Filelfo,
Aki minap zengé meg a Sforzák hősi csatáit.

(Hegedűs István ford.)

A Sforzák udvari költője, Filelfo 1463-ban adta ki az eredetileg 24 énekre tervezett *Sfortias* első nyolc könyvét,⁶¹ amelyet az akkor (1464.) Páduában tanító Galeotto Marzio két invectivájában kíméletlenül megkritizált.⁶²

Mindez csak fokozta Janus érdeklődését is a milánói Sforzák iránt, s amikor valami módon értesült arról, hogy Bartholomaeus Melcius is írt egy a Sforzákat dicsőítő verset, a még kétségtelenül fiatal poétát mértéktelen dicséretekkel halmozza el.

A Melciusok fontos szerepet vittek Milánó politikai és kulturális életében, s a Sforzák hű embereinek bizonyultak. Bartholomaeus Galeazzo Maria Sforzának (1444–1476) ajánlotta az apáról, Francesco Sforzáról (1401–1466) írt (kiadatlan) költeményét, amelyet nyilván 1466 után, tehát leginkább Galeazzo Maria Sforza uralomra kerülése első időszakában írhattott.⁶³

Mindezen adatok alapján Janus a fenti verset 1466 után írhatta. Ami a költeményt illeti, sajnos a 13. sor gyógyíthatatlanul megromlott. Az utolsó négy sort lényegében Hésziódosz *Theogoniájának* bevezetéséből kölcsönözte Janus. A 14. sor viszont szinte szó szerinti megismétlése a Teleki kiadás Epigr. II. 20. verse 10. sorának:
A kiadatlan vers 14. sora:

Hippocreneo labra rigasse lacu;

Epigr. II. 20. 10.:

Nec sunt Aonio labra rigata lacu.

Egyébként éppen a Teleki kiadás fenti verse, Epigr. II. 20. *Cuidam ardua suadenti* címmel a Sevillai-kódexben is megvan (f. 116. v.) *Responsio Johannis ad quendam nimis ardua sibi suadentem* címmel, amelyről Horváth M. a kódexről írt ismertetésében — elnézésből — azt gondolta, hogy még kiadatlan.⁶⁴

⁵⁸ Paneg. Marcelli, 635–639.:

Nec minor Adriacos tutandi cura Quirites
Exacuit regni. Socio sibi foedere patrem
Jungunt Eugenium, nec non te, Sfortia proles,
Cui servit Picenus ager, coniurat in unum
Arnus, et extremi Genuae discordis alumni.

⁵⁹ Eleg. I. 8., 145–149.

⁶⁰ Guarino paneg. v. 795–796.:

Te Victorinus veneratur, et ipse Phileffus,
Sfortia qui laxis cecinit modo praelia nervis.

⁶¹ G. VOIGT: Die Wiederbelebung des Klassischen Altertums Berlin. 1893. I. 525.

⁶² Az invectivákat kiadta L. JUHÁSZ: Galeottus Martius: Invectivae in Franciscum Philelphum. (Bibliotheca Script. Medii Recentisque Aevorum) Leipzig, 1932.

⁶³ Melcius az ajánlásban „semper Auguste noster”-nek nevezi Galeazzo Maria-t, ami arra mutat, hogy már ő Milano ura, az uralmat megszerző apa, Francesco Sforza halála után. (Ezt az adatot Melcius művének faksimiléjéből vettem, amely az alábbi műben található: Storia di Milano. Fondazione Treccani degli Alfieri per la storia di Milano. Milano, 1955. Volume 7. parte IV. 560.; ahol Melcius művének első lapja faksimilében van közzéve a következő felirattal: Pagina iniziale del poema del Melzi. (Parigi, Biblioteca Nazionale, cod. lat. 8386. c. I. — A Melzi családra vonatkozó adatokat Vermes Stefániának köszönöm.)

⁶⁴ HORVÁTH M.: Híradás... (FK 1971. 128) — Vorbericht... (Acta Linguist. Acad. Scient. Hung. Tom. 22. 1972. p. 102.) — Ezt a verset először Sambucus adta ki az 1569. évi kiadásában (p. 126.) — nem

A kódex 116. versóján áll Janus költőtársának és az egykori Guarino-tanítványának, Titus Vespasianus Strozzi-nak Guarinóra írt sirverse. Minthogy csak XVI. századi kiadványokban található, itt közlöm:

Epitaphion Guarini per Titum

Hic veneranda tegit magni lapis ossa Guarini.
Utraque lingua suo mereat orba patre.
Hoc Verona decus terris dedit, abstulit etas
Longior: Ad superos mens pia fecit iter.

A kódex 117. r. lapján ismét egy nem Janustól származó vers következik, *Garázda Pétertől*, Janus rokonától, akitől eddig egyetlen vers sem volt ismeretes. A kódex lapja — sajnos — nagyon penészes és a sorok vége letöredezett. A vers címzettje, Énekes Miklós, máshonnan nem ismeretes.

Petrus Garazda

Nicolai Cantoris <laudes>

Candida cresce domus, dominumque <tueri memento,>
Sospite quo nobis numina leta <fiunt.>
Sic tibi perpetuo liceat splendescere v<irt>u(s),
Sub pedibus sic sint cetera tecta tuis,
5 Sic tua vitales aspirent culmina venti,
Fulmine sic nunquam decutiare Jovis.

A kódexnek ugyanezen a lapján (117. r.) következik *Epitaphion Georgii Bako per Johannem episcopum Quinqueecclesiarum* címen, egy 8 soros vers, amely a Teleki-féle kiadásban is megvan, de más címen;⁶⁵ *Epitaphium Georgii More* (Tel. Epigr. I. 372.). A szöveg azonos Teleki szövegével; a *More-Bako* névvariáns oka egyelőre ismeretlen.

11. A kódex 117. r. lapján van a kötet utolsó, 4 soros epigrammája *Rome* (Rómában) címmel. Ez a rövid vers egyike a társadalomkritikus Janus legsikerültebb epigrammáinak.

Ismeretes, hogy Janus itáliai tanulmányainak a befejeztével, 1458-ban, mielőtt végleg hazatért volna, körutazást tett Itáliában, s ennek során Rómába is ellátogatott. Ennek a látogatásnak az emléke az Epigr. I. 324. A romok láttán megihletődött borongással idézi vissza Janus ebben a versében a régi Rómát. (Közben néhány nyelvi fordulatot és lírai motívumot Horatius Carm. I. 27-ből is felhasznál a vers második felében.) Elérzékenyült szemlélődése közben „könnyes szemmel” — *udo lumine* — azon mereng, milyen is lehetett az egykori antik Róma.

tudni, milyen kéziratból. — Kiadásában a verscím mellé az 1469-es évszám került (amit kritikai jegyzetben TELEKI is hoz: Jani P. opera I. p. 636.). Ezt a verset, amelyben Janus a „nagy vezérek fényes tetteinek” megéneklése elől tér ki, aligha írhatta Janus 1469-ben, azaz túljutva költői pályafutásának delelőjén. A felszólítás elől ugyanis az 1469-ben 36 éves költő bizonyára nem tért volna ki ezzel a megokolással: (Tel. Epigr. II. 20. vs. 15–16.):

Postmodo maturis fuero cum doctior annis,
Si potero, monitus forte subibo tuos.

Ellenben a már kiadott szöveg pontosabb vizsgálata és a Sevillai-kódex nyújtotta szövegvariánsok mérlegelése alapján nagyon valószínű, hogy Janus még azt tervezgette, hogy maga is a „sarkányszülte” Sforzák tetteit énekei meg. A szövegösszehasonlítások ezt eléggé valószínűsítik.
Pl.: TELEKI, Epigr. II. 20., 5.:

Ac me sanguineas hortaris dicere pugnas
Et tot magnanimum splendida gesta ducum.

Ehhez vö. Janus: Eleg. II. 8. 188. költeményben a Sforzákra vonatkozó sört:

Et potes anguigerum concelebrare ducem.

És végül a Sevillai-kódex megfelelő sorait:

Ac me sanguineas hortaris dicere pugnas
Et tot magnorum splendida gesta ducum.

Mindenesetre Frobenius 1522-i bázeli kiadásában (vö. TELEKI, Opusc. 413.) szintén *sanguineas* szó áll az 5. sorban, amely szó a klasszikusoknál nem fordul elő, de nem fordul elő az *anguigenas* sem melléknévi formában (vö. Ovid.: Metam. III. 351.):

Quis furor, Anguigenae, proles Mavortia vestras
— attollit mentes?)

Úgy látszik tehát, hogy ezt a verset Janus ifjúkorában fogalmazta meg először, amikor még a „kígyószülte” Sforzák tetteinek megéneklése foglalkoztatta. Ekkor még elmondhatta:

Postmodo maturis fuero cum doctior annis.

⁶⁵ HORVÁTH M.: Híradás... FK 1971. 128. = Vorbericht... (Acta Linguist. Acad. Scient. Hung. Tom. 22. 1972. 102.) nyilván ezért mondja, hogy Telekinél nincs kiadva.

A Sevillai-kódex *Rómában* című költeménye címében is utal arra, hogy egy római útnak köszöni létrejöttét. Ez alkalommal azonban Janus, a politikus Janus már nem mereng Róma romjain, hanem *kemény hangon* megállapít — talán ezt festi alá az első sor sok keményen recsegő r hangja és a nyomatékos szókezdő betűrim:

Roma vetus veteres dum te rexere quirites...

A vers gondolatmenete, szerkezeti felépítése is éppen fordítottja a régebbi Róma-versnek: ott a jelenből fordul merengve a múltba; itt a múltból indul ki, amikor még a régi római polgárok (Quirites) irányították a Város sorsát. A becsületes és igazságos múltból kiidulva mondja ki a jelenre a kérlelhetetlen és megdöbbentő megállapítást: a romlott új nemzedék (prava iuventus) rohamlépésekben viszi a pusztulás felé a Várost!

Ezt a verset Janus az 1465. év elején tett római követségijárása alkalmával írhatta, amikor már maga is a politikus szemével és annak felelősségtudatával nézi a korrupt, romlott Várost.

Minthogy ez a vers egyúttal a Sevillai-kódex utolsó, záró verse, mint ilyen, valóban hatáson zárja az egész kötetet. A kódexben tehát — ha nem is mindenütt evidens módon — mégis érvényesül valamilyen kompozíciós elv, amelyről ismertetésünk elején szözlöttünk.

Ismertetésünknek azonban ezzel még nem értünk a végére. Az alább következő szövegközlés egyöntetűsége végett eddig a kódex kiadatlan verseiről szözlöttünk, de közben kihagytuk a kódex szintén nevezetes újdonságát, Pseudo-Démoszthenész *Epitaphiosát*. A több szempontból nevezetes Halotti Búcsúztatót.

Pseudo-Démoszthenész *Epitaphios*

A Sevillai-kódex 107. v. lapján, felül a lap közepén egy dátum áll: 1460 *Idus Iunias*. Ez az évszám nem vonatkozhat az előző lapon, alul befejeződő verses szövegre, tehát csak az utána következő szöveghez tartozhat, és azt jelenti, hogy Janus az 1460. év közepén fogott hozzá az *Epitaphios* fordításához. A szöveg kezdete: *Institutum Athenis erat...* A szövegből nem volt nehéz megállapítani, hogy ez egy Démoszthenésznek tulajdonított beszédhez szolgáló bevezető rész, amely a Démoszthenész-kiadásokban — még az antik szerkesztőktől megfogalmazva — a tulajdonképpeni beszéd létrejöttének a körülményeit foglalja össze.⁶⁶

Ez az előző beszámoló arról többek között, hogy már az antikvitás is kétségbe vonta e beszédnek Démoszthenésztől való származását, valódiságát. Ezt a gyanút a modern Démoszthenész-filológia a bizonyosság szintjére emelte.⁶⁷ Lehetne arra gondolni, hogy Janus ennek ellenére azért fordította le e nem hiteles Démoszthenész-beszédet — amelyet Démoszthenész az i. e. 338-ban Kheroneia mellett elesett athéniak felett tartott volna —, mivel úgy gondolta, hogy ez a beszéd alkalomadtán felhasználható, vagy mintául szolgálhat Janus háborúkkal veszes korában a törökkel vívandó harcok során elképzelhető nemzeti gyász kifejezésére. Ezt biztosan nem tudhatjuk. Az azonban bizonyos, hogy Janus egy másik Démoszthenész-beszédet, a Fülöp makedón király ellen tartottat, kifejezetten a fenyegető török háborúkra való tekintettel fordította latinra. „Ezt a beszédet leginkább azért fordítottam le — mondja Janus a Fülöp király ellen tartott beszéd bevezetőjében —, mivel nagyon ráillik a keresztényeknek a törökkel jelenleg fennálló helyzetére.”⁶⁸

Hogy az antikvitás szellemi értékei a mindenkori modern élet számára is hasznosíthatók, ez a felismerés, úgy látszik, a kultúra történetében először a reneszánsz korban válik tudossá, amikor először ámulnak el az antikvitás szellemi kincsei láttán. Bizonyos, hogy e felismerésnek voltak úttörői, de az aligha állhat fenn, hogy egy kézenfekvő felismerés egy adott korban csak egy emberben tudatosul. Mivel Bessarion bíboros 1465–70-ben latinra fordítva Démoszthenésznek a makedón Fülöp király ellen elmondott beszédét, hangsúlyozta fordításában, hogy a makedónok és Athén közötti politikai viszonyok teljesen megfelelnek a keresztény világ és a törökök között egyre élesedő politikai viszonyoknak, ebből még nem következik szükségképpen, hogy Janus ugyanezen beszéd lefordítására és politikai adaptálására

⁶⁶ A számomra hozzáférhető Démoszthenész-kiadások az *ΕΠΙΛΑΦΙΟΣ*-hoz ilyen *ΥΠΟΘΕΣΙΣ*-t, azaz Argumentum-ot nem tartalmaznak. Janus tehát olyan Démoszthenész-kéziratot használt, amelyben ilyen Argumentum is volt. Lehet, hogy azok a szövegeltérések, amelyeket a latin fordításai való összevetés alkalmával észrevettem és kijegyeztem — legalább részben — a Janus által használt görög szöveg eltéréseiből adódnak. A szöveg összehasonlításához W. RENNIE: *Demosthenis Orationes* Tom. III. Oxonii (1931.) és Joh. Theodor VOEMELIUS kiadását (Parisii, 1841.) használtam.

⁶⁷ Vö. W. CHRIST. — W. SCHMID — O. STÄHLIN: *Gesch. d. griech. Literatur*, München, 1908. I. 5., 558.: „Der erhaltene *ἐπιτάφιος* (60) ist unecht, eine Schulübung eines unbekannten Rhetors mit Benutzung des thukydideischen *Epitaphios*, des platonischen *Menexenos* und des *Hyperides*.”

⁶⁸ *Opuscula* II. 46.: *Quam ego potissimum orationem ideo transtuli, quia oppido convenire visa est praesentibus Christianorum rebus contra Turcam.*

Bessariontól nyert volna ösztönzést.⁶⁹ Ellene mond ennek a feltevésnek a Sevillai-kódexben most váratlanul felbukkant *Epitaphios*-fordítás, amely a kódex bizonyítéka szerint 1460 júniusában készült. A sokkal rövidebb *Contra Philippum regem* beszéd fordítását ugyanezen időben készíthette Janus. Az adaptálásban tehát Janus mindkét esetben jóval megelőzte Bessariont.

Ami Janusnak ezt a Démoszthenész-fordítását illeti, igazat kell adnunk Juhász Lászlónak, aki Janus három ismert Plutarkhosz-fordítása alapján megállapította, hogy Janus általában igyekszik hűen fordítani a görög szöveget, s ez többnyire sikerül is neki. A folyamatos latin prózai stílus megvalósítása kedvéért ritkán tér el a görög eredetitől.⁷⁰ Úgy tűnik, hogy ebben a Démoszthenész-fordításban ennek ellenére helyenként határozottan érezhető a stílus lendülete és sodrása. Bizonyos azonban, hogy helyenként még ebben a fordításban is érezhető a klasszikustól eltérő középkori latin hatása. Mindezen jelenségek részletesebb tárgyalásának itt aligha volna helye: néhány jellegzetesebb helyre a szövegkritikai apparátusban mutatok rá.

Egy jelenséget azonban itt is említenem kell. A fordítás szövegében ugyanis elég gyakran találkoznak egymás mellett olyan szinonimákkal, amelyek közül a végleges szövegben csak az egyik maradhat meg: pl. *orationem-laudationem*. Mivel Boronkai hasonló jelenséget figyelt meg a Regin. lat. 1931. sz. kódexben található, Janustól származó Plutarkhosz-fordítás kéziratában,⁷¹ arra kell gondolnunk, hogy ezek a „vagylagos” megoldások egyenesen magától Janustól valók, aki sietős munkájában a lehetséges variánsok egyike vagy másika mellett a döntést későbbre halasztotta, ami viszont végül is elmaradt. Más szavakkal ez annyit jelent, hogy Janus a végső simításokat — legalábbis a fordítási szövegeiben — nem végezte el, későbbre halasztotta. Az 1464-ben írt szép elégiájában nyíltan meg is mondja — igaz, hogy csak verseire érti —, hogy sok-sok műve vár a végső simításra (Eleg. I. 9. 83–86.):

Me servate, precor, Phoebi pia sacra colentem,
Dum saltem in lucem carmina nostra volant.
Plurima sunt nobis summam poscentia limam,
Sunt quae dimidia parte parata manent.

Az új Démoszthenész-fordításra vonatkozó megjegyzéseimet hadd zárjam egy olyan megfigyeléssel, amely már aligha tartozik a fordítás kategóriájába. Janus ebben a Pseudo-Démoszthenész-i Halotti Búcsúztatóban, ahol a görög szövegben *isten* vagy *daimon* fordul elő, ezeket a szavakat következetesen a *fortuna* szóval fordítja. Ezzel kifejezésre juttatja ama meggyőződését, hogy a világ dolgait, az emberek sorsát nem az istenek vagy szellemek intézik, hanem a kiszámíthatatlan vakség, a Véletlen. A fordítás készítésének idején, 1460-ban Janusnak ez a meggyőződése, világnézete.

II. Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexből

(Latin szöveg)

1. Janus ad Nicolaum Scholam

Dum, Nicolae, tuos cuperemus adire penates,
Intempestivus decedit imber aquis.

Postmodo purgato melius cernemus Olympo,
Cum clarus pulsus nubibus axis erit.

5 A(us)onium interea nobis huc mitte, precamur,
Si iam forte tuas contigit ille manus. Vale.

3. Ms Post modo

2. Johannes rogat magistrum Gregorium, ut inceptam cuiusdam fontis descriptionem perficiat

Te precor, inceptum peragas describere fontem;
Quid facit in mediis ancora fixa fretis?
Certe erit optatos melius contingere portus,
Irrita ne media vela morentur aqua!

⁶⁹ HUSZTI József: I. m. 253., 389–390.: Janusnak a *Contra Philippum regem* című Demosthenes-fordítását ezen megfontolás alapján teszi meg Janus egyik legkésőbbi, 1470 körül készült művének. Ez egyáltalán nem valószínű.

⁷⁰ L. JUHÁSZ: De Jano Pannonio interprete Graecorum. Szegedini, 1928. 26–33.

⁷¹ BORONKAI Iván: A vatikáni könyvtár ismeretlen Janus Pannonius kódexe. MKSZ 1973. 136.

3. *Johannes ad Henricum poetam Germanum 1470*

- Henrice, nostri quando preclaras voles
Cantare laudes presulis,
Ne, queso, longis excites prohemiiis
Iuncto Camenas Pythio!
- 5 Cocco rubenti tu modo summa sacrum
Prescribe nomen pagina:
Irrevocatus ultro Musarum chorus
Tuo advolabit carmini;
Nec cepta solum promovebit Delius,
10 Verum ipse rector celitum
Fulmen reponet et simul plectro levi
Tentabit argutas fidis.
Nam cuius unquam tanta diis magnis fuit,
Aut esse cura debuit,
- 15 Quantam irrepreensis noster emeruit parens
Mentis beate dotibus;
Fabiis, Metellis, Quinctiis, Catonibus,
Curiis, Camillis sanctior —
Melioris illos seculi sinceritas
- 20 Virtute fecit preditos —
Iste, iste maior, labe quem nulla inquinat
Nec ultimi fex temporis,
Sed sic nitescit improbos inter probus,
Spinas ut inter lilium,
- 25 Quare superbas parce mirari domos,
Sacer colit quas pontifex!
Haud ulla talem cepit digne virum
Sedes, nisi ether igneus,
Anime molestis qua solute vinculis
- 30 In Orbe gaudent Lacteo.
Diu tamen tu, si sapis tellus, tene,
Sortita quod vix es decus;
Tot pictus astris nec tibi invidet polus
Sidus *<quod semper>* unicum!

4. *Ad eundem ode*

- O novem cultor juvenis dearum,
Patrius cui non generosa *<R>*enus,
Sed Medusee liquor Hippocrenes
*<Or>*a rigavit.
- 5 *<Orpheis ple>*ctris mea tu caveto
Plectra componas; bene comparari
Stridulus nunquam potuit canoro
Passer olori.
- Nos levi raucum strepimus cicuta,
10 Quod rudis carbo putrideve crete
Annotet pulvis, piper unde vel thus
Iure tegatur.
- At vetustorum pater orgiorum
Editus Musa Rhodopeus Orpheus
15 Belluas nec non elementa blando
Carmine movit.
- Movit et duri mala regna Ditis,
Omne penarum genus ut vacaret
Nec prius cuiquam revocata Parce
20 Fila renerent.

Orba quin vatis lyra iam perempti
 Garrulas nullo feriente chordas,
 Dum natat ponto, <stre>puisse fertur
 Flebile murmur.

- 25 Ergo Musei veteris magistrum
 Ipse non vincat numeris Apollo,
 Ipsa non equet genetrix sonore
 Prima caterve.

- Tu tamen tantam teneris in annis
 30 Indolem prefers, fore te poetam
 Ut rear summum, modo in alta cepto
 Limite pergas.

- Perge per sacras Heliconis umbras,
 Arta qua raro via trita gressu
 35 Phebeum celsi per opaca montis
 Ducit in antrum.

- Te voca<nt lauri>; viden ut Citheron
 Grande responset, tibi iam beatis
 Implicant lete digitis Camene
 40 Nobile sertum.

Turbidi me sors miseranda regni
 Tristibus curis tenet involutum,
 Nec sinit dulces meminisse rhythmos
 Me<traque Phe>bus.

Titul. al. manu; in marg. al. manu: Dicolos Tetra strophos; 5. MS in marg. Orpheis; 8. MS in marg. script.;
 25. MS musei 38. MS responsat; 39. MS digitis

5. Janus Martino Philectico Salutem

- Magna tuis ficis scribis me bella minari
 Nescio quid de me suspicionis habes.
 Non vox nostra tibi, non lancea missa duellum
 Indixit, pugne nullaue signa dedi.
 5 Si quis avet tecum certamen inire vorandi,
 Adversus illi dentibus hostis eas!
 Me parce ad tales, Martine, lacessere pugnas,
 Dedecet ingenuos vincere ventre viros.

6. (Homeros II. II. 299—330.) <Vaticinium Calchantis de excidio Troiae.>

- Ferte animis et adhuc durate in tempus, amici,
 Ut pateat, si vera canit vel inania Calchas.
 Pectoribus siquidem facile retinemus, et omnes
 Vos estis testes, quos nondum fata tuler<unt>,
 5 Sive here seu pridem, Phrygibus cum damna ferentes
 Ac Priamo, Graie complebant Aulida classes.
 Nos vitreum ad fontem sacrata altaria circum
 Sancta precabamur mactatis numina tauris,
 Pulchra sub platano, caput unde liquentibus undis;
 10 Hic ingens ima visum prorumpere ab ara
 Prodigium, rubri species horrenda draconis,
 Iuppiter aethereas quem miserat ipse sub auras.
 Tum ferus ad platanum magno mox agmine ce<ssi>t;
 Passeris hic alte densis sub frondibus are
 15 Pendebant foetus, mater quos nona fovebat.

- Devorat hos miserum stridentes, <alta> pe<tentes>;
 At circum volitans flebat sua pignora mater.
 Hanc etiam pressa strepitantem corripit ala.
 Ast illum pullis pariter cum matre comesis,
 20 Qui modo protulerat deus, idem in sede reliquit,
 Nam lapidem fieri iussit Saturnia proles.
 Nos vero incerti stetimus tam mira tuentes.
 Dira ut monstra igitur sacra invasere deorum,
 Talia continuo profert oracula Calchas:
 25 "Quis stupor attonitas mentes turbavit Achivi?
 Nobis hoc magnum portendit Iupiter omen,
 Fama, sed eventus seros, eterna sequetur.
 Quippe ut hic octonos consumpsit in arbore pullos,
 Nona fuit genetrix, que pignora parva crearat:
 30 Sic et nos illic totidem bellabimus annos,
 At decimo latam Priami expugnabimus urbem."
 Ille aut ut cernit, sic exitus omina complet.

5. MS Siue; 7. MS fonteum; 15. MS noua; 16. MS ola? da? cia? 26. MS protendit; 29. MS parva crauir?

7. (Cím nélkül)

Lumen ad hiberne vigilans, Matthee, lucerne,
 Dum situlo ethereas queris in orbe vias,
 Improvisa leves rapuere incendia circos
 Nec se deprendi sustinere dei.
 5 Quis tam mentitos contenderit omnia vates?
 Forsitan hoc Pheton usserat astra modo.

(Cím nélkül)

*Invia saxa prius Mathias pervia fecit:
 Hec erat Herculeia gloria digna manu!*

Tel. Epigr. I. 380.

8. *Vel aliter*

*Invia que fuerat pediti, nunc pervia plaustro
 Sunt loca, Mathie nobile regis opus.*

9. *Fratri Timotheo Janus Salutem*

- Tardavere mee nimium, Thimothee, tabelle;
 Polliciti dudum preteriere dies.
 Aequa tamen causa est, quae me tardare coegit.
 Da veniam iuste, prece verende, more.
 5 Non lethaea meam tenuere oblivia mentem:
 Curarum magna mole gravatus eram,
 Et peragendarum torquebar pondere rerum.
 Haec nobis tante causa fuere more.
 Quantum laudata sese exerceret in arte,
 10 <Essetve> officium turba sequuta suum,
 Que sacras leges divinaque verba docendo
 Instruit humanum relligione genus,
 Pandere iussus eram. Verum taceamne loquarne:
 Non facit ingenio sarcina tanta meo.
 15 Exigis, ut monstrem, cum sim rudis equoris unde,
 Navita velivolam qua regat arte ratem;
 Ut doceam valere duces, et arare colonos,
 Cum sim terrarum militieque rudis.

10. MS Sim; tuum

10. *Johannes ad Bartholomeum Melcium Mediolanensem*

Laetor Apollineis studium te impendere Musis,
 Gratulor ingenio, Bartholomee, tuo.
 Fama quidem nostras celebris pervenit ad aures
 Te cecinisse gravi carmina multa pede,
 5 In quibus insignem celesti voce triumphum,
 Nec non Sfortiadam tollis ad astra ducem.
 Imputrescibili dignissima carmina, credo,
 Tu facis et Clario pectine digna lyre.
 Miror et ingenium, miror lectissima verba,
 10 Et quod sit mixtus cum gravitate lepos.
 Aut latet ipse tuo Smyrneus pectore vates,
 Aut tibi Apollo suam tradidit ipse fidem.
 Iam te post morsas quod recte (est) dicere lauros
 Hippocreneo labra rigasse lacu,
 15 Castaliasque sacra vidisse in valle sorores,
 Quas simul Ascreus viderat ante senex.

10. MS *in marg.* Homerus; 14. MS *in marg.* musarum fonte; 16. MS *in marg.* Hesiodus de Askra cantat

11. *Rome*

Roma vetus, veteres dum te rexere quirites,
 Nec bonus immunis, nec malus ullus erat.
 Defunctis patribus successit prava iuventus,
 Quorum consilio precipitata ruis.

12. *Janus Pannonius Pszeudo-Démoszthenész Epitaphiosának latin fordítása*

1460 Idus Iunias

Institutum Athenis erat, ut qui in acie pro patria oppetissent, publico funere
 solenniter efferrentur et orator ad eorum virtutem collaudandam adhiberetur.
 Igitur cum Philippus bellum Thebanis indixisset, quo ea occasione postmodum
 Atticam adoriretur, persuasit Demosthenes Thebanos auxiliis iuvandos. Commisso
 5 deinde ad Cherone(iam) prelio, accidit ut mille Atheniensium caderent, duo milia
 caperentur. Quamobrem non modo non succensuit Demostheni civitas, sed potius
 orationem etiam habere iussit, cum scilicet in pugna intercepti celebri (ut moris
 est) honorarentur sepultura. Sunt tamen, qui hanc negent Demosthenis esse,
 quia minus habere virium videtur, quam ut acerrimo tribuenda sit oratori.

Demosthenis ἐπιτάφιος id est funebris oratio.

10 Posteaquam presenti iacentes in sepulcro, qui hoc bello viri fortes extitere,
 publice funerandos Civitas decrevit, ac me legitimam super iis orationem habere
 iussit, cogitabam equidem continuo, quemadmodum congruam laudationem
 assequerentur. Inquirens autem et considerans, quo pacto pro defunctorum
 15 dicerem dignitate, id plane unum ex impossibilibus esse comperiebam. Nam qui
 eam, que omnibus ingenua est, vivendi cupiditatem contempsere, ac mori honeste
 quam viventes Graeciam videre infelicem maluerunt, ii vere inexcusabilem
 quavis dicendi facultate virtutem suam reliquere. Qua in re eorum, qui ante
 me perorarunt, dissertationi accedendum esse duxi. Porro quam studiosa sit hec
 Civitas erga eos, qui oppetunt in bello, cum ex aliis cernere licet, tum maxime
 20 ex hac lege, qua eum, qui in publicis sepulchris verba sit faturus, eligendum
 cavet, haud ignara quippe a fortibus viris pecuniarum questus et earum, que
 in vita sunt, voluptatum perfruitiones despici, virtutis autem et laudum omnem
 inesse cupiditatem, orati onibus hos ipsos, quibus hec eis potissimum efficerentur,
 honorandos putavit, ut quam viventes adepti sunt gloriam, ea ne mortui quidem
 25 fraudarentur. Quod si ex iis, <que>

4. Atticam; 8. est add. erat; 8. Demostenis; 10. Demostenis; 12. Civitas add.; iussit.; 12. hiis; 13. in ras:
 orationem; 17. videntes; 16. qui vero; 17. relinquere; 21. eorum; 24. honorandus; 25. hiis

ad virtutem pertinent, fortitudinem duntaxat in eis fuisse conspexissem, ea collaudata finem sane dicendi facerem. At cum et honeste genitos et modeste educatos esse et vixisse honorifice eis contigerit, <ex quo> erant virtute preediti, puderet profecto me, si quid horum viderer pretermisisse.

- 5 Initium vero sumam ab ipso generis eorum primordio. Nempe horum virorum nobilitas plurimo a tempore ab omnibus hominibus pariter extitit predicata, cum non solum in patres et superiores viritum progenitores eorum retulisse singillatim genituram liceat, sed in totam, que communis est, patriam, cuius aborigines esse conceduntur.

- 10 Soli quippe omnium hominum <terram>, ex qua nati sunt, eandem inhabitaverunt et posteris suis tradiderunt adeo, ut merito quis opinari posset eos quidem, qui in alienigenas commigravere urbes et earum cives appellantur, similes filiis adoptivis, hos autem legitimos natu patrie cives esse. Ego vero arbitror etiam illud, quod fruges, quibus vicitant mortales, apud nos primum apparuere, sequestrato eo, quod id maximum erga omnes beneficium fuit, consonum existere iudicium terram hanc matrem esse parentum nostrorum, cum omnia parturientia simul et victum iis que gignuntur, ab ipsa natura ferunt. Quod hec regio fecit. Igitur, que ad genus adtinent, huiuscemodi in eternum persistunt horum virorum progenitoribus. Que autem ad fortitudinem et ceteram virtutem, omnia

- 15 quidem commemorare supersedeo cavens, ne intempestiva orationi prolixitas ingeneretur. Que vero et scientibus ad recordandum utilia et expertibus ad audiendum sunt pulcherrima, et emulationem excitant plurimam et orationis longitudinem habent non ingratam, ea breviter exsequi tentabo. Presentis quippe etatis progenitores et parentes et qui supra hos appellatos habent, quibus a suis gentilibus designantur, iniuriam quidem fecerunt nemini unquam, nec Greco nec barbaro, sed contigit eis preter omnia alia virtutum genera etiam iustissimis esse, in defensando autem multa et preclara ediderunt. Nam et Amazonum exercitum, cum venissent, ita superarunt, ut trans Phasidem eicerent et Eumolpi ac plurimorum aliorum classem non modo sua, verum etiam reliquorum Grecorum terra

- 20 expulerunt, quos, qui pro nobis ad occidentem incolunt universi, nec sustinuerunt, nec potuerunt profligare. Immo et liberorum Herculis, qui alios servabat, servatores sunt cognominati tum, cum Eurysthea fugientes in hanc terram supplices advennerunt. Ac super omnia ista et alia multa et preclara opera, defunctorum iura haud neglexere violari, cum septem illos apud Thebas sepeliri prohibebat Creon. Igitur eorum, que in fabulis relata sunt, operibus [operum] pluribus omissis, horum feci mentionem, quorum singula <speciosas> et varias habent dicendi materias, ut et versuum et cantilenarum poete ac scriptorum permulti facta illorum musice sue fecerint argumenta. Que autem dignitate rerum gestarum nequaquam sunt iis inferiora, ceterum ex eo, quod temporibus <nostris>

- 25 magis propin quant, [quam] nec fabulis implicata nec inter heroicorum sunt redacta seriem, ea deinceps narrabo.

- 30 Illi classem ex universa venientem Asia soli et terra et mari bis repulerunt et propriis periculis toti Graio nomini communis salutis causa extitere. Relatum porro est, quod dicturus sum, ab aliis prius, sed ne nunc quidem iusta et condecenti laude viri illi privandi sunt. Nam tanto prestantiores iis, qui ad Troiam militavere, merito existimari possunt, quanto illi quidem, cum essent Grecie optimates, decem annis Asiae opidum unum obsidentes egre ceperunt. At hi classem ex omni terra continenti ingruentem, que alia omnia subverterat, soli non modo submoverunt, sed etiam pro iniuriis in alios illatis supplicia expendere coegerunt. Iniuriosis et in iis, que inter Grecos ipsos erant, ambitionibus comprimendis omnia, que fieri contigit, pericula pertulere, ubi ius ipsum foret constitutum, eo se applicantes, donec in eam, que nunc vivit, etatem nos tempus

- 35 provexit.

- Nec vero quisquam me putet eorum, que de his singulis dici deberet, penuria, facta hec recensuisse. Cum etsi ego minime omnium idoneus sim dicenda reperire, ipsa tamen illorum virtus multa ostendit, que et in promptu fuere et percurri

- 45

- 50

- 55

5. primordio; 18. huiuscemodi; 21. in ras. utilia; 24. corr. ex super; 28. fasidem eumolpi; 31. ymo; 32. euristea; 34. sepelliri; 36. in ras: spesas; in marg.: spiras? 45. ys; 50. iniurijs; 54. hys; 55. omnia; ...repperire; 18. δι' αἰῶνος: ab omni aevō 20. φυλαττόμενος μὴ μήκος ἀκαιρον ἐγγίνηται τῷ λόγῳ. 24. καὶ πατέρες καὶ τούτων ἐπὶ τὴν τὰς προσηγορίας ἔχοντες, αἱ ἐπὶ τῶν ἐν γένει γνωρίζονται; 50. ἔτι τοίνυν τὰς ἐν αὐτοῖς τοῖς Ἕλλησι πλεονεξίας κωλύοντες.

facile valent. Verum institui nobilitatis et maximarum rerum facta mentione quam celerrime ad ea, quae hii gesserunt, accommodare sermonem, ut quemadmodum natura fuere cognati, ita eos et laudum consortes efficiam, ratus hec etiam illis et maxime utrisque fore pergrata, si mutue virtutis non modo natura, 5 sed et laudibus fiant participes.

Ceterum facienda interim interpellatio est et priusquam horum virorum res geste declarentur, etiam illi, qui cum iis genere nihil attinent, funus tamen prosequi voluerunt, ad benivolentiam sunt provocandi. Nam si ad pecuniarum sumptus aut quelibet alia equestrium gymnycorumve certaminum spectacula in 10 funere orando essem deputatus, quanto promptiores et copiosiores apparatus edidissem, tanto convenientius fuisset iudicari. At cum ad collaudandos oratione hos viros sim electus, nisi prius eos, qui audiunt, attentos comparavero, vereor, ne studio ipso contrarium, quam opus sit, efficiam. Nam divitiae et celeritas et vires et alia quolibet similia satis afferunt utilitatis iis, qui ea possident, et pre- 15 valent in ipsis, quibus utique presto adsunt, tametsi nemo aliorum velit. At aliorum suadela benivolentia indiget auditorum, cum qua, etiamsi mediocriter dicat, laudem affert et gratiam vindicat, sine ea vero, quamvis excellat elegantia dicendi, obtundit audientes. Multa igitur proferre habens, quibus hii gestis iure laudentur, posteaquam ad ea ipsa dice(nda) perveni, quid primum eloquar, 20 incertus sum, cum omnia sub unum tempus obiecta difficilem sui faciant optionem. Conabor tamen eundem orationis facere ordinem, qui fuit illis vite. Hii siquidem ab initio in omnibus disciplinis fuere illustres, per singulas etates decencia exercentes, et omnibus placentes parentibus, amicis, familiaribus. Quapropter nunc veluti quedam relegens vestigia, familiarium iis et amicorum 25 memoria omni hora super illis fertur, multa desiderio suo monumenta suscipiens, in quibus videlicet conscia erat hos esse quam optimos. Cum vero iam in viros evasissem, non modo civibus, sed et omnibus hominibus nobile suum reddidere ingenium. Est quippe, est inquam omnis virtutis principium quidem prudentia[m], finis autem fortitudo. Hi vero in his ambobus gloriam compara(n)t(ur), 30 in (iis) hii plurimum excelluerunt; ac si quod exoriebatur omnibus Grecis commune periculum, id illi in primis suscipiebant. Quin sepe numero ad salutem universos sunt cohortati, quod quidem animi est bene ac benivole sentientis. Sed cum Gracorum inscitia, malignitate percepta, quando hec licebat tu(nc) prohibere, partim parum provideret, partim dissimularet, quotiens tamen optemperarunt et officio suo perfungi voluerunt, hii preteritarum iniuriarum nequaquam fuere tenaciter memores, sed ante alios se opposcentes et suppeditantes alacriter omnia, tam corpora, quam pecunias et socios, tandem in discrimen devenere certaminis, in quo ne animis quidem pepercerunt. Necessario autem evenit, 35 quotiens pugna committitur, hos quidem succumbere, illos vero superare. Nec vereor dixisse morientes in utralibet acie profligationis quidem haud videri esse participes, superare autem eque tam hos, quam illos. Nam vincere ipsum inter superstiti tes, prout fortuna dederit, iudicatur. Quod vero ad hoc singillatim prestandum erat, nemo non, qui modo in acie permansit, exhibuit; qui si, cum esset mortalis, fatum incurrit, ex fortuna passus est, quod evenit, non animo 40 succubuit adversariis. Unde arbitrator etiam huius, quod hostes regionem nostram non sunt ingressi, ultra imperitiam adversariorum horum virtutem causam extitisse. Nam qui tum illic conflixere, viritim sumpta experientia, noluerunt rursus cum eorum gentibus inire (cer)tamen, suspicantes ingenii quidem se similibus concursuros, fortunam autem non facile esse eandem nancisci. Quod 50 ita se (res) habet, satis declarat et inite pacis negotium, cum nec veriore nec honestiorem proferre liceat occasionem, quam defunctorum virtutem admirari adversariorum principem, (et) amicum potius eorum necessariis fieri voluisse,

accommodare; 13. hys; 17. hy; 19. opclonem 21. Hy; 28: Qui vero; 29—30. hys. . . comparatur, in eo hii 36. deuenire;

4: ὑπολαμβάνων ταύτ' ἂν εἶναι μαχαρισμένα κἀνέμοις καὶ μάλιστα ἀμφοτέροις, εἰ 7—8. καὶ γὰρ εἰ μὲν εἰς χρημάτων δαπάνην ἢ τιν' ἄλλην θεωρίαν . . . ἐτάχθη κοσμήσαι τὸν τάφον. 26. οὐ μόνον τοῖς πολίταις γνώριμον τὴν αὐτῶν φῶνιν ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις κατέστησαν. 28—29: πέρας θ' ἀνδρ' εἰα καὶ τῇ μὲν δ' ἐμιμύζεται τί πρῶτον ἐστὶ, τῇ δὲ σώζεται, ἐν τοῖς ἀμφοτέροις ἴδω πολὺ διγίγχαν. 30. οὗτοι πρῶτοι προέβοντο: 32. καὶ τῆς παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἀγνοίας μεμιγμένης κακίης.

- quam de rerum summa rursus facere periculum. Quod si quis ipsos, qui in acie adversa stetero, percontetur, utrum se putant (1) suis virtu<tibus> an inopinabili quadam et difficili fortuna, nec non presidentis peritia et audacia rem bene gessisse, neminem tam inverecundum et confidentem fore existimo, qui id sibi vindicet. Ceterum, quibus rebus fortuna omnipotens pro sua voluntate exitum disposuit, de his nemo superstitibus incusare debet, cum sit homo. Quod si quisquam est hominum, cui hec merito imputanda sint, Thebanorum prefectis, non multitudini nec illorum nec nostre iure quis succenseat, qui cum copias accepissent, animis insuperabilibus ac promptis ad omnia, et honoris cupiditate contentiosa[m] preditas, nihilo istorum recte sunt usi. Ac cetera quidem horum, prout singulorum ferunt sententie, licet estimare. Ac illud omnibus, qui usquam sunt, mortalibus eque notum est, quod totius nimirum Grecie libertas in horum viro- rum animis conservabatur, quos postquam fata tulerunt, reliquorum obstitit nemo. Absit invidia dicto, mea tamen sententia si quis dixerit horum virtutem animam Grecie fuisse, verum dixisse videatur, cum simul et horum spiritus proprii sint corporibus absoluti, et dignitas Grecie sublata. Nimium fortassis dicere videbor, dicendum est tamen nihilominus: quemadmodum si quis ex hac mundi compage lucem auferat, tristis et dura nobis exinde vita reliquatur, ita his viris sublatis in tenebris et multa glorie iactura pristina Grecorum felicitas sita est.
- 20 Sed cum multis ex causis essent tales, ipse rei publice habitus non parum eis contulit ad virtutem. Nam paucorum dominatus metum quidem civibus ingene- rant, pudoris vero nihil afferunt. Cum igitur belli certamen advenerit, quivis saluti sue facile consulit, gnarus, quod si dominos muneribus aliisque quibuslibet blanditiis placaverit, tametsi gravissimo facinore se contaminarit, parum hinc 25 sibi probri affuturum. At popularia regimina cum alia multa preclara et iusta habent, que nulli non, qui modo sapit, amplectenda sunt, tum loquendi libertatem ex veritate pendente nequaquam licet aut vero proferendo deterrere, quia turpitudine aliqua inquinatos omnibus satisfacere impossibile est. Unde solus, qui verum obicit, molestum affert. Sed et qui nihil ipsi dicunt probrosum, alium 30 tamen dicentem cum audiunt, letantur. Que cum hii omnes merito formidarent, sequentium conviciorum verecundia et impendens ab hostibus periculum viriliter subierunt, et honestam mortem, quam turpem vita<m> preoptarunt.
- Igitur ea, que omnes communiter hos viros ad pulchre moriendi voluntatem impulere, iam relata sunt: genus, disciplina, frugi studiorum usus, totius rei pub- 35 lice habitudo. Que vero tributum singulos ad forti<ter> faciendum animarunt, ea protinus explicabo. Noverant omnes Erechthide gentilem suum Erechthe, pro salute urbis filias suas, quas Hyacinthidas vocant, manifestam in mortem ab- sumpsisse. Quamobrem turpe esse arbitra bantur illum quidem diis genitum nihil pro liberanda patria recusavisse, se autem videri pluris facere mortale cor- 40 pus, quam gloriam immortalem. Non ignorabant Egeide filium Egei, Thesea primum equabilem dicendi libertatem in hac re publica fundavisse. Quapropter grave esse putabant prodere illius institutionem, ac mori potius delegerunt, quam ea dissoluta, cupiditate vite ducti in oculis Grecorum degere. Acceperunt Pan- dionide Procnem et Philomelam, Pandionis fi<liis>: quemadmodum Terea ob 45 illatam in se contumeliam punierint. Nequaquam igitur sibi vivendum rebantur, nisi, cum earum cognati essent, pari animo preditioni apparerent in <eos>, quibus G<r>eciam contumeliis a<f>fici videbant. Audierant Leontide decantari in fabulis Leontis filias, quo pacto se civibus pro hac urbe iugulandas in piaculum pre- buissent. Quare cum mulieres ille tantum habuerunt fortitudinis, nefas sibi fore 50 suspica bantur, si ignaviores illis viri esse viderentur. Recordabantur Acaman- tide versuum illorum, in quibus Homerus refert Acamanta pro Ethra matre navigavisse ad Troiam. Ergo ille quidem experiebatur discrimen liberande gratia genit<ricis>: at hi pro universis domi carissimis parentibus conser vandis qui non omne periculum subire debebant? Nec latebat Oenidas Cadmi fuisse filiam 55 Seme<len>; <ex> ea procreatum esse, quem in hoc funere nominare non decet, ex

6. hys; 18. hys; 30. hij; 33. In ras. add. moriendi; 36. corr. ex explicatio; 37. Iacinctidas; 38. dys; 40. Egeide

19. ἐν σκότει καὶ πολλῇ δυσκλείᾳ πᾶς ὁ πρὸ τούτου ζῆλος τῶν Ἑλλήνων γέγονεν.

20. διὰ τὴν πολιτείαν οὐχ ἥμισυ ἦσαν σπονδαῖοι. 28. οὐτε γὰρ πάντας ἐξαράσασθαι τοῖς ἀσχερὶν τι ποιῆσαι δυνατόν, ὥστ' ὁ μόνος τῶν ἄλλων δυνεὺς λέγων λυπεῖ. 41: ἰσχυρίαν

- quo genitor est ipsorum princeps Oeneus. Cum vero ambabus his urbibus commune foret presens periculum, pro ambabus omnem [opportebat] existimabant oportere sollicitudinem intendere. Aiebant Cecropide principem suum partim draconem esse, partim hominem, nec id ob aliud dici, quam quod prudentia eius assimilaretur homini, vis draconi. Quocirca digna hiis agere convenientissimum sibi esse dicebant. Meminere Hippothoontide nuptiarum Alopes, ex quibus Hippothoon est natus et principem suum norant. Verum ego in presentiarum decori servandi causa rem notissimam memorare persedeo. Proinde minime ad se pertinere opinantur, si minus digna illius actis facere conspiciuntur. Non fugiebat Aiantidas, quod virtutis sue premiis fraudatus Ajax vitam sibi nequaquam ultra vivendam proposuisset. Ideo cum fortuna parti alteri virtutis premia largiebatur, tum hi vindictam de inimicis sumendo occumbendum sibi censebant, ne quid se indignum paterentur. Non deleverant eorum animo Antiochide filium Herculis fuisse Antiocum: ob id aut pro dignitate sue condicionis vivendum, aut pulchre intereundum sibi iudicabant. Miserabiles igitur sunt superstities horum propinqui, talibus orbat viris, ac multa et perhumana consuetudine dissociati; desolata patrie negotia, lacrimarum et luctus plena. At hi <beati> iudicandi: primum quidem pro exiguo tempore longam et omne per evum gloriam incorruptibilem relinquunt, in qua et liberi eorum celebres educabuntur et <par>entes conspiciui senectutis alimentis perfruentur, solacium luctus horum gloriam habituri. P<reter>ea corporibus iam morborum impatibiles sunt et animis egritudinem immunes, quas in vita positi ex cottidianis eventibus suscipiunt. Que omnia magno cum honore et multa eorum, que legiusan sancita sunt, in expetibilitate consequuntur. Nam quos universa simul patria publice funerat, qui communes soli laudationes adipiscuntur, quos non modo cognati et cives, sed et tota, que usquam hoc nomine censi potest, Grecia desiderat, quos maxima orbis terrarum comploravit, cur non fortunati estimentur, quos assessores diis manibus esse iure quis dixerit, eundem cum veteribus illis optimis viris in beatorum insulis ordinem obtinentes. Cum ne de illis quidem hec ipsa quisquam conspicatus renuntiaverit, sed quos viros superis honoribus dignos esse putavimus, pares et illic sortiri auguramur. Quamobrem fortassis, fidem! difficile est presentes calamitates dicendo reddere leviores, enitendum tamen est, ut animos ad ea, que consolationem afferunt, convertamus, quia eos, qui huiuscemodi viros progenuere, et ipsi eque ex aliis eiusmodi viris progeniti sunt, honestissimum est res adversas speciosius ceteris ferre videri et in quovis fortune statu esse aequales, que utique et illis et universe rei publice maximo ornamen<to> sint et honori, et superstitibus plurimum bone existimationis afferant. Grave est patri et matri liberis carere et dulcissimis senectutis sue nutriciis esse destitutos. At contra preclarum honores perpetuos et monumenta virtutis publice assecutos conspiciere ac sacrificiorum et agonum perennium dignatione affectos. Molestum est liberis parentem amisisse. At contra pulchrum paterne glorie hereditatem possidere. Ac molesti quidem huius causam invenimus esse fortunam, cui natos homines cedere necesse est, honorifici autem et preclari <causam> eorum qui honeste mori voluerunt propositum.
- 45 Verum ego non uti multa, sed uti vera dicerem, cogitavi. Vos autem luctu expleto et iis, que ad rem pertinentia et legitima sunt, debite peractis abscedite.

Finis

1. hys; 3. oportere sollicitudinem; 6. hypbothontide; alipes; 7. hypbothoon 9. (arb: in ras); 10. Eant- hidas; 11. viuendum; 12. hy: 13. Antiochide; 14. Anthiocum; 16. Vcto? viri? vero?; 18. longum; 23. inexpectibilitate; 39. in ras: suos, in marg. quos; 29. optinentes; 30. renuntiauit; unus; superius; 32. animus; 33. eius, ... huiuscemodi; 34. alys; 36. vtig?; 38. nutrices

1-2. κοινὸν δ' ὅντος ἀμφοτέραις ταῖς πόλεσι τοῦ παρόντος κινδύνου, ἐπὶ ἀμφοτέρων ἄπασαν φροντο δεῖν ἀγωνίαν ἐκτείνειν. 8. τὸ σαφές εἶπερ ἐπερβαίνειν. 9. ἀεὶ δὲ τοῦτον φροντο δεῖν ποιοῦντες ὁρθεῖναι. 11. ἥτις ὅν δ δαίμων ἄλλω τριῖσι ἐδίδου. 14-15. δεῖν ὅν ἡγήσαντο ἢ εἴην ἀξίως τῶν ἐπαρχόντων ἢ τεθνήσκειν καλῶς. 16. καὶ συνήδελφας πολλὰς καὶ φιλανδρόπων διεξενγμένοι, 23. ἐν μεγάλῃ τιμῇ καὶ πολλῷ εὐχῇ τῶν νομιζομένων τυγχάνουσιν. 27. οὗς παρέδρους εἰκότως ἂν τις φῇσαι τοῖς κάτω θεοῖς εἶναι. 29-30. οὐ γὰρ ἰδὼν τις οὐδὲ περὶ ἐκείνων ταῦτ' ἀπήγγελλεν. ... ἀλλ' οἷς οἱ ζῶντες ἀξίως ὑπελήφμεν τῶν ἀνω τιμῶν. 42. καὶ τοῦ μὲν λυπηροῦ τοῦτον τὸν δαίμον' αἴτιον εὐρήσαμεν ὄντα. τέλος

III. Janus Pannonius ismeretlen versel a Sevillai-kódexből

(Formahű fordítások)

1. Janus Nicolaus Scholához

Épp amikor hozzád készültem látogatóba,
Miklós, rosszkor jött záporosó zuhogott.
Jobb a viszontlátás akkor, ha kitisztul a mennybolt,
Oszlik a ködtakaró és ragyogó lesz az ég.
5 Addig is azt kérem, küldd Ausoniust ide hozzám,
Hogyha netán e kötet már a kezébe került. *Vale!*

Zala Mária fordítása

2. János kéri Gregorius mestert, hogy fejezze be egy bizonyos kút leírását, melyet elkezdett

Kérlek, végre fejezd be a verset, a kút leírását.
Horgonyt vetni a nyílt tenger ölén mire jó?
Jobb lesz elérni bizonynyal az áhított kikötőbe,
Mintha vitorlád áll tétlen a víz közepén.

Zala Mária fordítása

3. János Henrikhez, a germán költőhöz 1470-ben

Ha arra készülsz, Henrik, hogy magasztaló
Verssel köszöntsd a főpapot,
Ne hívd Apollót és a Múzsák szent karát
Segítséggül, bár úgy szokás.
5 Skarlátvörössel ird csak tündöklő nevét
Az első lapra cím gyanánt:
Meglásd, hivatlan ott terem a Múzsahad,
S a versírásban megsegit.
Nemcsak Apolló támogatja tervedet,
10 De aki úr az égben is,
Villám-letéve nyúl a lantverő után,
Pöntgetni kezdi majd a húrt.
Ki mást óvnának — illendőképp — akkora
Gonddal a halhatatlanok,
15 Mint őt, ki mindig, minden ügyben gáncstalan,
Tehetségében oly pazar,
Catót, Metellust, Fábiusokat megelőz,
Camillusoknál derekabb?
Azokra egy jobb kor vetette sugarát,
20 Attól tanulták az erényt;
Nagyobb, nagyobb ő náluk, mert e pusztuló
Kor szennye sem mocskolta be,
De úgy tündöklök — a gazok között igaz —,
Mint fűvisek közt lilom.
25 Ne azt csodáld hát, hogy milyen szép otthona,
Amelyben főpapként lakik;
Ily férfinak más, mint a csillagos nagy ég,
Nem szolgál méltó udvarul.
Annak Tejútján örvend, ki a földi gond
30 Béklyóit levetette már.
De őt marasztald, föld, okos légy, ritka, hogy
Ilyennel büszkélkedhetel.
A csillagokkal ékes ég ne hívja még
E legvakítóbb csillagot.

Jelenits István fordítása

4. Óda ugyanahhoz

Ó, kilenc nővér fiatal kegyence,
Bátor ajkakat nem az ősi Rajna,
Inkább a Múzsák csodakútja mosta
Tiszta vizével.

5 Orpheus lantját s az enyémet össze-
Mérned vétek volt; csipegő verébhang
Hogy mérkőzhetnék egeket betöltő
Hattyui dallal?

Vad bürökszárat nyesek én le sípna,
10 Énekem gyarló, csak a kréta vagy szén
Jegyzéné méltón, csomagolni lesz jó,
Amire írom.

Ám a Múzsától dalos ünnepeknek
Mesteréül szült rodopéi Orpheus
15 Bűvölő verssel vadakat csitított
És vak erőket.

Még az alvilág ura is megindult,
Minden kínok közt szünetet parancsolt,
És ki nem bomló fonalát a Párka
20 Bontani kezdte.

Holt kezéből hogy kiesett az árva
Líra, húrjait nem ütötte többé;
Tengerek tükrén lebegett, s a bús hab
Zengeni kezdett.

25 Így a Musaeus zeneoktatója
Még Apollót is megelőzi, nála
Nem dalolhatott a dalos csapatnak
Anyja se szebben.

Ám te már zseni, fiatal korodban
30 Oly tehetséggel kezeled a lantot,
Hogy minden költőt megelőzől, égig
Ível a pályád.

Lépj tovább, a szent helikoni árnyak
Közt a járatlan hegyi úton, amely
35 Phoebusz barlangját a magas fokok közt
Bizton eléri.

Hív a pályabér: szavad a Cithaeron
Visszazengi már, koszorút Camena
Fon szelíd kézzel fiatal fejedre,
40 Kész a jutalmad.

Engem a balsors viharos hazámnak
Sűrű gondjával rabul ejt, behálóz,
Elszakít Phoebusz gyönyörű dalától,
Verseitől is.

Jelenits István fordítása

5. Janus üdvözlét küldi Martinus Philecticusnak

Ostrommal fenyegetném én a fűgédet — írod!?
Sejtelmem sincs, mért vádol e furcsa gyanúd.
Nem hívott ki szavam, sem a lándzsám párviadalra,
Nem küldtem harcnak semmi jelét teneked.
5 Hogyha veled mérkőzni falánk nagyevésben akarna
Bárki, az ellen küzdj, ellene fend a fogad!
Engem, Martinus, kímélj efféle csatáktól,
Hassal győzni nemes férfi nem áll ki soha.

Zala Mária fordítása

6. (Homérosz II. II. 299–330.)

⟨Kalkhász megjósolja Trója pusztulását⟩

- Túrjetek itt, társak, kissé, hadd lássuk utána,
hogy Kalkhász a jövőről jól, vagy helytelenül szólt.
Mert hisz az elménkben tudjuk jól és ti is éppúgy
mind tanuink vagytok, kiket el nem vittek a Kérek:
5 tegnap, tegnapelőtt volt csak, hogy az argoszi gályák
Aulisz alá gyűltek, hogy vést vigyenek Priamoszra;
s szentelt oltáron, forrás körébe gyülekezve
áldoztunk a haláltalanoknak nagy hekatombát,
szép boglárfa alatt, hol a víz tisztán bugyogott fel;
10 nagy csodajelt láttunk: sárkány jött vérszínű háttal,
rettenetes, melyet maga Zeusz küldött a világra;
oltárunk mögül ez nekilendült gyorsan a fának:
ott fönn meg verebek voltak, kicsi gyöngye fiókák,
legmagasabb ágán, levelek sűrűjébe lapulva,
15 nyolc kicsi, és a kilencedik anyjuk volt, aki szülte;
mind fölfalta a szánnivalón csipogókat a sárkány;
sírt a fiókákért, repesett körülöttük, az anyjuk;
s az tekerőzve, a szárnyánál elkapta a sírót.
Majd miután elnyelte a többi után az anyát is,
20 véle csodát mutatott, aki hozzánk küldte, az isten:
csalfa Kronosz fia kővédermesztette a sárkányt;
és mi csak álltunk ott, s bámultuk, hogy mi esett meg.
Hát hogy ez isteni szörnyű jel jött áldozatunkhoz,
Kalkhász nyomban utána ekép mondotta a jós-szót:
25 „Mért némultatok el, hosszúhaju harcos akhájok?
Terv-eszelő bölcs Zeusz e csodát minekünk maga küldte,
későt, késve-beteljesülőt, hírét sose vesztőt.
Mint ahogyan verebet falt föl kicsinyestül a sárkány,
nyolc kicsit és a kilencedik anyjuk volt, aki szülte,
30 úgy mi kilenc évig küzdünk majd Trója tövében,
szélesutú várunk tizedikben már a miénk lesz.”
Így szólt ő; s most már ez megy mind teljesedésbe.

Devecseri Gábor fordítása

7. (Cím nélkül)

- Máté, míg te a mécslágnál virrasztva figyeltél
Víz tükrében a menny éteri útjaira,
Íme a lenge körök váratlan tűzbe borultak,
Hogy le ne leplezhesd orvul az isteneket.
5 Joggal mondja-e bárki: hazudnak mindig a költők?
Így égette talán csillagait Phaëton.

Zala Mária fordítása

(Cím nélkül)

- Úttalan ormokon át vágott Mátyás utat immár,
Héraklészi dicső hírnevet így szerez ő.

Kurcz Ágnes fordítása

8. Vagy másképp:

- Erre szekér is jár, noha nem járt még gyalogos sem
Itt e helyen. Mátyás nagyszerű műve ez út.

Zala Mária fordítása

9. *Timotheus testvérnek Janus üdvözlétét küldi*

- Írásomra felette sokat vártál, Timotheus,
Rég elmúlt az a nap, melyet ígértem előbb.
Kérlek, nagyra becsült hitszónok, nézd el a késést,
Méltányold jogos és kényszerítő okomat.
- 5 Mert nem a léthei mély feledés borította el elmém,
Ám a nyomasztó gond terhe reámnehezült,
És végeznivalóm nagy súlya gyötört szakadatlan,
Ez volt ily hosszú késlekedésem oka.
- Tárjam, fel, hogyan él a dicsért, fennkölt tudományak,
10 Munkáját hogyan is végzi azok tömege,
Kik vallásra tanítják — szent törvényeket, ígét
Hirdetvén — az egész földön az emberi fajt,
Így hangzott a parancs; a valót ha kimondom, avagy nem,
Képességeimet meghaladó teher ez.
- 15 Én, ki nem értem a vízen a járást, hogy mutogassam,
Bárkáját a hajós part fele hogy viheti?
Én oktassak harcra vezért, szántásra parasztot,
Azt akarod, ki sosem láttam ekét, se csatát?

Zala Mária fordítása

10. *János a milánói Bartholomeus Melciushoz*

- Szívemből örülök, hogy a Pieridákkal időzöl,
Ritka tehetséged, Bertalan, áldva legyen!
Híre fülünkbe jutott, immár dicsérve idézik
Hexameterbe szedett ünnepi hősi dalod,
- 5 Melyben a nagy diadalt énekled mennyei hangon,
S mint ragyogó csillag, fénylik a Sforza-vezér.
Állítom: dalaid méltóak a klároszi isten
El sose porló szent hangszere húrjaihoz.
- Szellemes, ékes, válogatott szavaid be csodálom,
10 Mert a komolysággal jól elegyített a bájt.
Lelked mélye a szmírnai költőt rejt: Homerust,
Tán a saját lantját Phoebus odaadta neked.
Őszintén szólok: szakítottál már a babérból,
Majd Hippocréné habja locsolta a szád,
- 15 S láttad a szent völgyben Kasztália szüzeit, épp így
Látta az aszrai vén, Hésiodos valaha.

Zala Mária fordítása

11. *Rómában*

Hajdani Róma! A jó és rossz elnyerte jutalmát
Érdeme, bűne szerint régi atyáid alatt.
Ám elhaltuk után hitványak jöttek utódl,
Végvesztedbe rohansz, hogyha szavuk követed.

Zala Mária fordítása

12. *Pseudo-Démoszthenész Epitaphiosa* Janus Pannonius latin fordítása szerint 1460. jún. 15.

Volt olyan rendelkezés Athénben, hogy azokat, akik a csatában a hazáért meghaltak, ünnepélyesen állami temetésben részesítsék és egy szónokot rendeljenek ki vitézségük dicsőítésére. Amikor tehát Fülöp* háborút üzent a thébaiaknak, hogy utóbb majd ennek ürügyén Attikát is megtámadhassa, Démoszthenész azt a javaslatot tette (az athénieknek), hogy a thébaiakat segédcsoportokkal segítsék meg. Amikor azután Kheroneiánál megtörtént az ütközet,** úgy

* Makedóniai Fülöp (i. e. 359–336), Nagy Sándor apja

** i. e. 338-ban.

esett, hogy az athéniaiak közül ezren elesetek, kétezret pedig fogságba ejtettek. Emiatt a város (Athén) nemcsak hogy nem haragudott meg Démoszthenészre, hanem inkább vele tartatták meg a szokásos beszédet, amikor tudniillik a csatában elesetteket ünnepélyes temetésben részesítették. Mindamellett akadnak, akik azt mondják, hogy ez a beszéd nem Démoszthenészé, mivel — úgy látszik — kevesebb benne az erő, semhogy e szenvedélyes szónoknak lehetne tulajdonítani.

Démoszthenész epitaphiosza, azaz temetési beszéde.

Miután a város úgy rendelkezett, hogy a jelen sírban fekvőket állami temetésben kell részé-
síteni, s engem jelölt ki, hogy fölöttük a törvényben előírt szónoklatot megtartsam, mindjárt azon kezdtem gondolkodni, hogyan is kaphatnék meg a méltó temetési dicsőítést. Miközben azt kerestem és fontolgattam, hogyan kell beszélnem a halottak érdeméhez méltóan, meggyő-
ződtem arról, hogy ez a teljes lehetetlenségek közé tartozik. Mert azok, akik az élet vágyát — ami mindnyájunkkal velünk született — megvetették, s inkább akartak tiszteltemelítőan meghalni, semmint életben maradva Görögországot szerencsétlenné látni, ezek valóban derekasságuknak olyan bizonyosságát hagyták maguk után, amely semmilyen szónoki képességgel el nem érhető. Ebben az esetben azoknak a fejtegetéseit kell követnem, akik előttem szólottak. Következőleg, hogy ez a Város mily gondos azok irányában, akik meghaltak a háborúban, egyfelől egyéb intézkedéseiből is látni lehet, leginkább azonban ama törvényes rendelkezésből, amely arról intézkedik, hogy ki kell jelölni olyan valakit, aki az államilag megrendezett temeté-
seken beszédet mond. Teszi ezt a város annak tudatában, hogy a vitéz férfiak a pénzjutalmat és azoknak a gyönyörűségeknek az élvezetét, amelyek az étellel együtt járnak, megvetik, viszont minden vágyakozásuk a vitézségre és dicsőségre irányul: ezért őket olyan temetési beszédekkel gondolta [a Város] megtisztelni, amelyekben leginkább ezek dicsősége jut kifeje-
zésre, hogy azt a dicsőséget, amelyet életükben elnyertek, halálukban se vonják meg tőlük. Am úgy láttam, ha ama tulajdonságok közül, amelyek a derekasságot jellemzik, öbennük csupán a vitézség volt meg: bátorságuk magasztalásával talán véget is vethetnék beszédemnek. Minthogy azonban osztályrészült jutott nekik a tisztas származás, a fegyelmezett nevelés és olyan tiszteltemelő élet, amelynek következtében derékséggel lettek megáldva, valóban szégyen volna számomra, ha ezek közül a körülmények közül valamit is elmellőznék.

Kezdem tehát nemzetségi származásánál. Nemde ezeknek a férfiaknak a nemes származását ősrégi idők óta minden ember egyformán hirdette, mivelhogy a származásukat nemcsak atyáikra és előbbi őseikre lehet külön-külön visszavezetni, hanem, mint mondják, egész hazánkra, mely közös, s melynek ők őslakói. Az összes emberek közül ugyanis ugyanannak a földnek, amelyből születtek, egyedül ők maradtak meg lakóiként s ők adták át azt utódaiknak. Ezért joggal gondolhatja bárki, hogy azok, akik idegen városokba kivándoroltak és azoknak polgáraivá lettek, a fogadott fiakhoz hasonlíthatók; emezek azonban a hazának születésükkel fogva törvényes polgárai. Én még azt is gondolom, hogy az a körülmény, hogy a gyümölcsök, amelyekből élnek a halandók, először nálunk jelentek meg, egybehangzó bizonyítéka annak — amellyel hogy minden ember számára a legnagyobb jótételment is —, hogy ez a föld a szülőanyja a mi őseinknek, mivel mindaz, ami világra hoz valamit, a természetből egyúttal megkapja az élelmet is azok számára, akik megszületnek.¹ Ez a vidék is ezt tette. Tehát, ami a származást illeti, ezen férfiak őseinek ilyen származás jutott mindörökre.

Ami pedig a vitézséget és a többi erényeket illeti, felmentve érzem magam attól, hogy mindent felsoroljak, attól tartva, hogy ez beszédemben nem időszerű terjengősséget idézne elő. Amiket azonban hasznos felidézni azok számára, akik már ismerik, a nem ismerők számára meg gyönyörűség hallani, és nagy vetélkedésre ösztönöznek és a beszéd hosszúságát sem teszik kellemetlenné, azokat megkísérlem röviden előadni. Mert a jelen nemzedék atyái és szülői, és akiknek még eme megnevezettek túl olyan ősei vannak, akikről a tőlük származó nemzetségek nevezik magukat: ezek soha nem követtek el senki ellen, sem görög, sem idegen ellen, jogtalanságot, sőt osztályrészült jutott nekik az erények összes egyéb válfaján kívül éppen az, hogy a legigazságosabbak voltak; azáltal pedig hogy védelmet nyújtottak, számos nevezetes tettet vittek végbe. Mert az amazonok hadseregét is, amikor azok ide jöttek, legyőzték, úgy hogy a Phaszisz folyón túlra vetették vissza őket;² és Eumolposznak³ és sok másoknak

¹ Antik filozófiai elgondolás, hogy a természet, ha létrehoz valamit, gondoskodik a táplálékáról is.

² A monda szerint az amazonok, harcias női nemzet, a Kaukázus hegy tövében, a Phaszisz folyó mellékén laktak. Az athéniek akkor kerültek velük konfliktusba, amikor Théseusz athéni király az amazonok vezérét, a foglyul ejtett Antioptét Athénbe vitte és feleségül vette. Ekkor az amazonok hadat indítottak Athén ellen, de a monda szerint vereséget szenvedtek.

³ Poszeidónnak, a tenger istenének a fia, thrákiak király, aki az athéniekkel háborúskodó Eleuszisz segítségére küldte fiát. Ezt azonban Erekhtheusz athéni király megölte. Mire viszont Poszeidón is megölte Erekhtheuszt, az első athéni királyt, akit az athéniek ezért isteni tiszteletben részesítettek és szentélyt állítottak neki az Akropolison (i. e. 421—406), mivel a hazájáért vívott harcban esett el.

a hajóhadát nem csupán saját földjükről, hanem a többi görögök földjéről is messze űzték, holott azok, akik fölünk nyugatra laktak, valamennyien, nem tudták feltartóztatni, sem megfutamítani őket. Sőt, ama Hercules-fiai védelmezőinek nevezettek, aki másokat védelmezett; mert Herkules fiai Eurüsztheus⁴ elől menekülve erre a földre jöttek védelemért könyörögvé. De mindezeket és még sok más nevezetes tetteiken felül nem kerülte el figyelmüket, hogy a halottak jogai sérelmet szenvedtek, amikor Kreón megtiltotta ama hét hős eltemetését Thébá mellett. Ama hőstettek közül tehát, amelyekről a mondák számolnak be, a legtöbb tettet el-mellőzve, csak azokról tettem említést, amelyek közül mindegyik külön-külön tetszetős és változatos anyagot nyújt az előadásra, úgyhogy mind a versek és énekek szerzői, mind a történetírók közül sokan az ő tetteiket, a művészi alkotásuk tárgyaivá tették. Én a következőkben azokat a tetteket fogom elbeszélni, amelyek a véghezvitt dolgok jelentőségét illetően egyáltalán nem alábbvalók amazoknál, de annak következtében, hogy a mi korunkhoz közelebb állnak, nincsenek mondákkal átszőve vagy a hőroszok tettei sorába beiktatva. Ők voltak azok, akik egymagukban az egész Ázsiából jövő hajóhadat szárazföldről és tengeren kétszer is visszaűzték, és önmaguk veszélyeztetésével az egész görög világ számára a közös megmenekülés okozói lettek. Mások már előbb elmondották, amit mondani szándékozom, de eme férfiak most sem foszthatók meg a megérdemelt és illő dicsőítéstől. Mind joggal kiválóbbaknak tarthatók ők azoknál, akik Trójánál hadakoztak, mivel azok, noha Görögország legjobbjai voltak, tíz évig ostromolták Ázsia egyetlen városát, míg nagy nehezen elfog látták azt. Amde ezek az egész kontinens földjéről felkerekedő hajóhadat, amely minden mást felforgatott, nemcsak hogy maguk elhárították, hanem még a mások ellen elkövetett jogtalanságokért is lakolni kényszerítették őket. Azoknak a bűnös törekvéseknek, amelyek maguk között a görögök között előfordultak, a megfékezésében is minden veszélyt elviseltek, ami történetesen előállott, és ahhoz csatlakoztak, ahol az igazság állott, míg nem az idő ahhoz a nemzedékhez vezetett bennünket, amelyik most éli életét.

Amde senki ne gondolja, hogy én ezeket a tetteket olyan tettek hiányában vettem sorra, amelyeket ezekről a holtakról kellene egyenként elmondani. Mert még ha én volnék is a legkevesbé alkalmas arra, hogy megválasszam beszédem anyagát, az ő derekasságuk maga is oly sok mindent élénk tár, ami kéznél van, s amit könnyen lehet előszámlálni. Amde én úgy határoztam, hogy miután nemes származásukról és a legnagyobb hőstettekről említést tettem, a lehető legsürgősebben azokra a dolgokra teremem beszédemet, amelyeket ők vittek végbe, hogy — miként a természet révén rokonoknak bizonyultak, ugyanúgy a dicsőítésben is sorstársakká tegyem őket, mert azt gondolom, hogy az számukra is, meg mindkét nemzedék számára* a legnagyobb mértékben kellemes lesz, ha a kölcsönös derékságban nem csak a természet folytán válnak részesekké, hanem dicsőítésük által is.

Egyébként, közben félbe kell szakítanom beszédemet, és mielőtt ezen férfiaknak viselt dolgaít megvilágítanom, azoknak a jóindulatát is kérnem kell, akik származásukra nézve nem hozzátartozóik ezeknek, a temetést mégis végig akarják kísérni.

Ha ugyanis a temetés rendezésében a pénzek kiadására vagy bármilyen más, lovas- vagy testgyakorló verseny látványosságának a megrendezésére kaptam volna megbízást, minél nyilvánvalóbb és költségesebb pompát fejtettem volna ki, annál kedvezőbben ítélnék meg eljárásomat. Mivel azonban arra választottak ki, hogy e férfiakat beszédben dicsőítsem, attól tartok, hogy éppen a szándékom ellenkezőjét, semmint amire szükség volna, idézem elő, ha csak előbb nem nyerem meg azok figyelmét, akik meghallgatnak. Ugyanis a gazdagság, a gyorsaság, a testi erő és más ehhez hasonló dolgok elég hasznót hajtanak azoknak, akik ezeknek birtokában vannak, és erősen érvényre jutnak azoknál az embereknél, akiknek ezek a tulajdonságok valahogy megvannak, jóllehet más senki nem kívánja ezt nekik.

Amde a szónokok meggyőző ereje rászorul a hallgatók jóakarataira, amelynek segítségével dicsőséget arat és tetszést vív ki magának, még ha közepesen is beszélt; a hallgatók jóakarata nélkül viszont, még ha kitűnik is beszéde választékosságával, érzéketlenek maradnak a hallgatók. Mivel tehát sok olyan előadnivalóm van, amelyeknek véghezvitelével méltán dicsőíthetjük őket; miután éppen ezeknek az elmondásához érkeztem, bizonytalan vagyok abban, mit mondjak el először, mivel valamennyi egyidejűleg szemünk elé tárulva nehezé teszi a kiválasztásukat. Megkísérelem mégis beszédemben ugyanazt a sorrendet megvalósítani, mint ami az ő életükben volt meg. Ők ugyanis kezdettől fogva minden tanulmányukban kiválóak voltak, mindenegyes életkorukban az ahhoz illő dolgokat gyakorolták és mindenkinek: szülőknek, barátoknak és a családhoz tartozóknak megnyerték a tetszését. Ennek következtében hozzátartozóiknak és barátaiknak emlékezése minden órában feléjük száll most, mintegy visszafelé követve nyomaikat, vágyakozásukban főlszedegetve a sok-sok emléket, amelyekben

⁴ Eurüsztheusz mükénéi király, akinek a szolgálatában Hercules véghez vitte 12 hőstettét a monda szerint.

* t. i. az elődök, az ősök és a jelen nemzedék számára. (A görög szöveg, amelyet Janus használt, ezen a helyen szintén hiányos.)

természetesen fölismeri az emlékezés, hogy ők a lehető legderékabbak voltak. Amikor pedig már férfiakká lettek, nemcsak a polgártársaink előtt, hanem minden ember előtt nemessé fejlesztették jellemüket. Minden erénynek ugyanis kezdete a bölcsesség, betetőzése pedig a bátorság. Ők pedig ebben a kettőben dicsőséget szereztek, ezekben az erényekben a legnagyobb mértékben kitűntek. És ha az összes görögök számára valami közös veszély támadt, ezt elsősorban ők vállalták magukra. Sőt, gyakran ők buzdították az összes görögöket érdekeik védelmére, ami a jól és jóindulatúan gondolkodó lélek sajátja! De amikor a görögök tudatlansága, a rosszindulatától megrontva, ezeket a veszélyeket akkor, amikor még távol lehetett volna tartani, részint nem látta előre, részint meg eltitkolta; ahányszor mégis engedelmeskedtek és kötelességüknek eleget akartak tenni: ők egyáltalán nem makacsul emlékeztek vissza az elmúlt jogtalanságokra, hanem másokat megelőzve magukat vetették oda, serényen mindenüket odaadva: testüket, pénzüket, társaikat és végül olyan válságos harci helyzetbe jutottak, amelyben még életüket sem kímélték. Ahányszor ugyanis csatát vívnak, szükségképpen bekövetkezik az, hogy ezek alulmaradnak, amazok meg győznek. De nem félek kimondani, hogy azok, akik a két arcvonal bármelyikében meghalnak, úgy látszik, nem a vereségben részesek, hanem ezek éppen úgy győztesek, mint amazok. Mert a győzelmet az élők között annak a félnek ítélik, akinek a szerencse juttatta azt. Amit azonban a győzelem elnyeréséhez egyénenként teljesíteni kell, azt mind teljesítette az, aki ottmaradt a csatában; ha ez, mivelhogy halandó, a végzetébe rohant: a szerencsétől szenvedte el azt, ami vele történt, nem lélekben maradt alul az ellenség előtt. Ezért gondolom, hogy annak, hogy az ellenség nem lépett a mi vidékünkre, ezeknek a deréksége volt az oka, az ellenség hozzá nem értésén kívül. Mert azok, akik ott megütköztek, fejénként tapasztalatot szerezve, nem akartak ismét harcba bocsátkozni ezeknek a nemzetségeivel, mivel gyanították, hogy hasonló jellemelek kellene összecsapniok, nem volna viszont könnyű ugyanilyen szerencsére szert tenniük. Hogy ez így van, azt eléggé nyilvánvalóvá teszi a béke megkötésének ügye, mivel erre sem igazabb, sem tisztességesebb okot nem lehet előhozni, mint azt, hogy az ellenség vezérét csodálattal tölti el az elesettek vitézsége, és inkább akart ezek hozzátartozóinak barátja lenni, mint ismét a veszélyt felidézni a főhatalomért. Ha valaki azoktól, akik a szembenálló arcvonalban ott állottak, megtudakolná, vajon, azt gondolják-e, hogy vitézségükkel, vagy valami hihetetlen és kedvezőtlen szerencse ellenére, továbbá vezérüknek hozzáértése és merészsége miatt harcoltak oly sikeresen, úgy azt hiszem, senki nem lenne annyira szerénytelen és szemtelen, hogy azt önmagának tulajdonítaná. Egyébként, amely dolgoknak a mindenható Szerencse a maga akarata szerint rendezi el a kimenetelét, ezekben a dolgokban senki nem vádolhatja az életbenmaradottakat, mivelhogy ember. De ha van az emberek között valaki, akinek joggal felróhatók a történetek, akkor joggal neheztelhet valaki a thébaiak parancsnokaira, de sem az ő legénységükre, sem a mieinkre nem. Mert noha győzhetetlen és mindenre elszánt lelkületű, a becsületért versengő vággyal megáldott csapatokat kaptak, ők ezekből semmit nem használtak fel helyesen. Egyebekről lehet úgy vélekedni, ahogy kinek-kinek a véleménye hozza magával. De az mindazon halandók előtt, akik bárhol is vannak, egyformán ismeretes, hogy bizony egész Görögország szabadságát ezen férfiak bátor lelkülete őrizte meg: miután őket elvitte a végzet, a visszamaradottak közül senki nem állott ellen. Szavamtól maradjon távol az igazságtalanság! Az én véleményem szerint, ha valaki azt mondáná, hogy az ő vitézségük volt Görögország lelke, akkor úgy látszik, igazat mondott, mert mihelyt ezeknek a lelke testükből kiszabadult, Görögország méltósága is oda lett. Talán úgy tűnik, szerfölött nagy dolgot mondok, ki kell mondanom mégis: ahogyan szomorú és kemény élet maradna számunkra, ha valaki e világ szerkezetéből elvinné a fényt, azon mód ezen férfiaknak a halálával Görögország régi boldogsága homályba borul és dicsőségének nagy megfogytatásával jár együtt.

De mivel ezek az elesettek sok okból kifolyólag voltak ilyenek, nem kevésbé járult hozzá derékségükhöz a köztársaság formája. Mert a kevesek uralma (oligarchia) félelmet olt a polgárokból, de semmiféle tisztességerőszakot nem kelt bennük. Amikor aztán kitor a háborús viszály, akkor mindenki könnyelműen a saját jólétéről gondoskodik, tudva azt, hogy ha urait ajándékokkal vagy más valami hízeltetéssel kiengeszteli, még ha a leg súlyosabb bünténnel szennyezte is meg magát, ebből kifolyólag nem járul rá semmi gyalázatra. Ámde a népi kormányzat részint sok egyéb olyan nevezetes és törvényes szokásokkal rendelkezik, amelyeket minden kinek, akinek csak esze van, fel kell karolnia, másrészt meg ott az igazságon alapuló szólás szabadságot semmiképpen sem lehet elriasztani sem az igazság kimondásától, mivel lehetetlenség, hogy a gyalázattól mocskosak mindenkit kielégíthetnének; innét van az, hogy aki az igazat előhozza, az kellemetlen dolgot hoz elő. De azok is, akik maguk semmi gyalázót nem mondanak, mégis örülnek, amikor hallják, hogy más ilyesmit mond. Mivelhogy ez elesettek ilyesmiktől mindnyájan méltán visszaborzadtak, az elkövetkezendő mocskolódástól való szégyenérzetük következtében egyrészt az ellenség részéről fenyegető veszélyt férfiasan magukra vállalták, másrészt inkább kívánták a maguk számára a tisztességes halált, semmint a gyalázatos életet.

Azokat a körülményeket tehát, amelyek ezeket a férfiakat közösen a szép halál választására ösztönözték, már elmondtam; ezek: származás, nevelés, tanulmányok derekas felhasználása és államunknak egész rendje. Ami viszont mindegyiküket külön-külön néposztályuk szerint a vitéz cselekvésre lelkesítette, azt a továbbiakban fogom kifejteni.

Az összes Erekteusz⁵-utódok (athéniek) tudták, hogy az ő nemzetségükhöz tartozó Erekteusz, a város megmentése érdekében leányait, akiket Hükinkthosz-utódoknak neveznek,⁶ a nyilvánvaló halálba küldte és elpusztította. Ezért ez eseteket úgy gondolták, gyalázatos dolog, hogy ő, az istenek szülötte, semmitől sem riadt vissza hazájának megszabadítása érdekében, ők viszont úgy tűnhetnek fel, hogy többre becsülik a halandó testet, mint a halhatatlan dicsőséget. Jól tudták az Aegeusz-utódok,⁷ hogy Thészeusz, Aegeusz fia elsőként egyenlő szólásszabadságot vezetett be ebben az államban. Ezért úgy gondolták, hogy súlyos dolog elárulni az ő rendelkezését, és inkább választották a halált, semmint azt, hogy miután a szólásszabadság megszűnik, a görögök szeme előtt éljenek a (puszta) életvágytól vezérelve. A Pandion-utódok⁸ hallottak Prokneről és Philomeláról, Pandion leányairól: hogy hogyan büntették meg Tereuszt az ellenük elkövetett gyalázatért. Tehát úgy gondolták, mivelhogy ama leányok rokonai voltak, hogy semmiképpen sem szabad élniük, hacsak nem hasonló lelkiülettel megáldottaknak mutatkoznak, azokkal szemben, akikről úgy látták, hogy gyalázattal illetik Görögországot. A Leontis-utódok hallották, hogy a mondákban énekeltek Leon leányairól, hogy ezek hogyan adták át magukat a polgároknak, hogy megöljék őket ezért a városért engesztelő áldozatként. Minthogy ezek az asszonyok akkora bátorsággal rendelkeztek, úgy gondolták, hogy vétek lenne, ha ők férfi létükre náluk gyávábbaknak mutatkoznának. Az Akamasz-utódok visszaemlékeztek ama vörössokra, amelyekben Homérosz elbeszéli, hogy Akamasz Aethráért, anyját hajózott Trójába.¹⁰ Ő tehát anyjának megszabadítása érdekében megpróbálta a veszélyt, ám ezeknek otthonuk összes drága szülői megvédelmezéséért miféle minden veszélyt nem volt kötelességük elvállalni? Az Oeneusz-utódok előtt sem volt titok, hogy Szelema Kadmosznak volt a leánya, s hogy ettől született az, akit ezen a temetésen nem szabad néven nevezni, akitől származott viszont az ő ősapjuk, Oeneusz király.¹¹ Mivel pedig mindkét város számára közös volt a jelenlegi veszély, úgy vélték, hogy mindkettőre ki kell terjeszteni minden gondoskodásukat. A kekropidák¹² (Kekropsz utódai) azt mondják, hogy királyuk részben kígyó volt, részben ember, s hogy ezt nem más miatt beszélük, mint azért, mivel bölcsessége az emberhez hasonlított, ereje a kígyóéhoz. Ezért mondogatták ők, hogy hozzájuk az illő a legnagyobb mértékben, hogy azokhoz méltó dolgokat vigyenek végbe.

A Hippothoon-tidák¹³ visszaemlékeztek Alópénak a házasságkötésére, amelyből Hippothoon született, és ezt királyuknak ismerték. Én azonban jelenleg az illendőség megtartása végett e nagyon is ismert esemény elbeszélésétől eltekintek. Tehát úgy vélem, a legkevésbé sem illelnek hozzájuk, ha úgy tűnnek majd fel, hogy annak tetteihez nem illő dolgokat visznek végbe. Jól tudták az Aiasz-utódok, hogy a vitézsége jutalmától csalárdul megfosztott Aiasz¹⁴ elhatározta, hogy semmiképpen nem éli tovább életét. Ezért, amikor a Szerencse a vitézség jutalmát a másik (küzdő) félnek adta, akkor ők ellenségeiken kitöltve bosszújukat, úgy ítélték, hogy meg kell halniuk, nehogy valamely hozzájuk méltatlan dolgot szenvedjenek el.

⁵ Erekteusz athéni király, aki az Athénai szomszédos Eleuszisszal háborúba keveredett. A kétes kimenetelű háborúban Erekteusz megkérdezte Apollon delphoi jóshelyét, hogyan győzhet a háborúban. A jóslat úgy szólt, hogy győzni fog, ha egyik leányát feláldozza az isteneknek. Erre leánya, Praxithea önként feláldozta magát a hazáért. Később Poszeidon, a tenger istene, háromágú szigonyával agyonütötte Erekteuszt (vö. 3. sz. jegyzet) utódaival együtt, legfiatalabb leánya, Kreusa azonban életben maradt.

⁶ A Spártából Athénbe áttelepedett Hükinkthosz, Apollodoros szerint feleségül vette Erekteusz leányát (vö. 5. sz. jegyzet) s az ettől született leányait egy, Minosz krétai király ellen viselt háborúban feláldozták. A beszéd szerzője, úgy látszik, ezt a két mondat egy kissé összekeveri.

⁷ Aegeusz utódai. Aegeusz Athén mondai királya, Thészeusz apja. Aegeuszról nevezték el Athén tíz törzse (osztálya) egyikét.

⁸ Pandion Athén mondai királya, akinek két leánya volt, Prokne és Philomela. Pandion Prokné Tereuszhoz, Thrákia királyához adta feleségül, de az később beleszeretett Philomelába és ebből szörnyű tragédia keletkezett.

⁹ Leontis utódai. A Kleiszthenész által felállított tíz attikai phylé egyike. Orpheusz fia, Leosz fia után nevezték a phlélhez tartozókat Leontidaenek.

¹⁰ Akamasz Thészeusz athéni király fia. Aethra Akamasz nagyanyja volt, aki mint fogoly került Trójába Helenával. Homérosz említi: Illiász III. 144.

¹¹ A szidoni (Szíriában) származású Kadmosz Thébe mondai alapítója; leányától, Szelemtől született Dionysos-Bacchos, a bor istene. Ezzel hozza kapcsolatba a szónok Oeneuszt — a neve alapján: Oeneusz-boros, aki Thébe királya. Egy másik Oeneusz Pandionnak (vö. 8. sz. jegyzet) volt a törvénytelen fia, s így az egyik athéni phylé névadó ős. E két Oeneuszt a szónok úgy látszik szándékkal zavarja össze a közösen viselt Athéni—Thébai háború hőseinek emlékére. — Felvilágít istent, így Bacchust sem volt szabad temetésen néven nevezni.

¹² Kekropsz Athén mondai alapítója és első királya, a földből született félig ember, félig kígyó alakban.

¹³ Hippothoon v. Hippothusz, Neptunusnak, a tenger istenének és Alópénak a fia.

¹⁴ Odüsszeusszal versengett Ahilleusz fegyveréért, de a görögök nem neki ítélték oda, s ezért megölte magát Trója alatt. Homérosz Odüss. XI. 562.

Az Antiochidák nem törölték ki lelkükből azt, hogy Antiochus¹⁶ Herkules fia volt; ezért úgy ítélték, hogy helyzetük méltósága szerint kell élniük vagy éppen elpusztulniuk.

Szerencsétlenek tehát ezeknek életben maradt rokonai, mivel ilyen férfiaktól fosztattak meg, s mivel sok és igen emberi kapcsolatuk megszakadt; a haza ügye elhagyatva, könnyekkel és gyásszal telve. De őket boldogoknak kell tartanunk, először, mivel rövid életükért hosszantartó és minden időben romolhatatlan dicsőséget hagynak hátra: ebben nevelkednek majd ünnepeit gyermekeik, szüleik pedig jeles emberekként fogják élvezni az öregkor táplálékát: az értük érzett gyász vigaszául a dicsőség lesz osztályrészük. Ezenkívül testükben ők már nem szenvednek betegségektől, lelkükben mentesek az aggodalmaktól, amelyek az életben levőket a mindennapi események során érik. Ők mindazt megkapják nagy tisztelettel, és a legnagyobb megkívánható mértékben, ami a törvényekben elő van írva. Mert azokat, akiket az egész haza állami temetésben részesít, akik egyedül kapnak hivatalos temetési búcsúztatót, akiknek a hiányát nemcsak rokonaik és polgártársaik érzik, hanem egész Görögország és mindaz, ami ezen a néven van számon tartva, akiket a nagy földkeresség is megírat, miért ne tarthatnám szerencsésekknek, hiszen róluk joggal mondhatja bárki, hogy az istenné vált halottak lelkeivel együtt ülnek, elnyervén ama régi legderekabb férfiakkal együtt a boldogok szigetén ugyanazt a megtisztelő helyet. Bár ilyesmit amazokról sem jelentett senki úgy, hogy látta is, mégis mi azt gyanítjuk, hogy azoknak a férfiaknak, akikről azt hittük, hogy méltók idefent a megtiszteltetésre, ott is azonos megtiszteltetés jut majd osztályrészül. Ezért talán nehéz, hitemre! a jelenlegi szerencsétlenséget beszédemmel enyhítenem, mégis arra kell törekednünk, hogy figyelmünket ama dolgok felé irányítsuk, amelyek vigaszt adnak, mivelhogy azokhoz, akik ilyen férfiakat hoztak világra, és maguk is szintén ilyen férfiaktól származtak, a leginkább illendő, hogy a szerencsétlenségeket szebben viseljék el a többieknel, és hogy a szerencse bármely helyzetében ahhoz méltók legyenek, minthogy ezek a dolgok az ő számukra is, meg egész államunk számára a legnagyobb díszül és megtiszteltetésül szolgálnak, és az élők számára nagymértékben biztosítják a jó hírnevet. Az apának és anyának súlyos dolog, hogy nélkülözze gyermekeit s hogy magára maradt öregségének támasza nélkül. Ezzel szemben dicső dolog látni, hogy örökös megbecsülést nyertek és vitézségüknek államilag állítottak emlékművet s hogy áldozatok és versenyjátékok megtiszteltetésében részesülnek. Kínos dolog a gyermekek számára, hogy atyjukat elvesztették; ezzel szemben szép dolog az atyai dicsőséget örökségként birtokolni. És úgy találjuk, hogy ennek a kínos dolognak az okozója a vakszerencse, amely előtt a világra szület embereknak meg kell hátrálniuk; ama tisztességnak és dicső tettek pedig az okozója azoknak az eltökéltsége volt, akik tisztességesen akartak meghalni.

Én azonban arra törekedtem, hogy ne sokat, hanem hogy igaz dolgokat mondjak el. Ti pedig miután gyászokat kielégítettétek és illő módon elvezéztétek azokat a szertartásokat, amelyek e dologhoz tartoznak és elő vannak írva, távozzatok.

Vége.

(Horváth János fordítása)

János Horváth

LES POÉSIES INCONNUES DE JANUS PANNONIUS DANS LE CODEX DE SÉVILLE

Le codex Janus Pannonius du XVe siècle qu'on a retrouvé, par un heureux hasard, dans la bibliothèque Columbina de Séville, est l'un des plus importants des codex de Janus. Et ce n'est pas seulement la richesse de contenu du codex qui le prouve, mais les circonstances de son origine aussi. A la base du blason en forme d'écu qui se trouve au verso de la page 106 du codex, dessiné parmi des sarments de fleur en couleur, pourvu d'une mitre d'évêque, l'auteur de cette étude a réussi à établir que le codex appartenait jadis à Osvát Thuz, évêque de Zagreb et qu'il a été exécuté, selon toute vraisemblance, à sa commande, de plus avec sa collaboration. C'était en 1466 que Osvát Thuz a été élevé dans la chaire épiscopale de Zagreb par le roi Mathias. Pourtant, Osvát Thuz ne s'est pas montré trop reconnaissant envers le roi Mathias, parce que, en 1471, quand János Vitéz, l'archevêque d'Esztergom et son neveu, Janus Pannonius ont organisé une conjuration contre le roi, l'évêque Thuz s'est joint aux conjurés. Et quand, plus tard, Matthias a pris le dessus sur les conjurés et que Janus a dû se réfugier, c'était ce même évêque de Zagreb, Osvát Thuz qui lui a donné refuge, en l'accueillant dans sa propri-

¹⁶ Antiochus Herculesnek és Medeának a fia, akit egy jóslat következtében bevettek az athéni héroszok közé, s róla neveztek el Athénben egy phylét; ezek az Antiochidák.

été non loin de Zagreb, dans le château de Medve, où Janus, exténué d'une maladie, est mort avant longtemps. Ainsi, c'était Osvát Thuz — qui est resté dans sa dignité épiscopale, même après le dévoilement de la conjuration, jusqu'à sa mort en 1489 — qui était le dernier homme important avec qui Janus Pannonius était en contact. L'intérêt que portait l'évêque de Zagreb, Osvát Thuz à la littérature et aux arts est prouvé par plusieurs codex décorés qui étaient écrits à sa commande. Ainsi, à la base de la dernière relique de manuscrits de Janus, et obéissant, selon toute vraisemblance, à la dernière demande de Janus, il a fait consigner les poésies connues de Janus, et à la base de différents manuscrits d'origine italienne, il les a rassemblées dans un codex unique, c'est le codex de Séville. Les manuscrits d'une partie des poésies qui se trouvent dans le codex, remontent, vraisemblablement, à des copies qu'on en a fait plus tôt en Italie. Les variantes de texte du codex le prouvent abondamment. Mais les poésies jusqu'ici inconnues et provenant de la dernière étape de la vie de Janus (1470—1472), devaient passer aux pages du codex directement des manuscrits originaux de Janus, qui étaient dans la possession d'Osvát Thuz. Du moins on peut le conclure du fait qu'on trouve dans le codex vraiment les dernières poésies — jusqu'ici inconnues — de Janus, et quelques autres — en partie inconnues — qui ne sont pas de lui, mais qui pouvaient figurer parmi les manuscrits de Janus comme des poésies qui le touchaient de plus près. Telles sont p. ex. l'Épithaphium de Titus Vespasianus Strozza, écrit à la mort de Guarino ou une courte poésie, jusqu'ici la seule connue, de Péter Garázda, parent de Janus.

Ce qui caractérise le contenu du codex, c'est que les poésies se rapportant au roi Mathias y manquent complètement, sans doute non sans dessin, à l'exception d'une épigramme de deux lignes, et à l'exception des poésies, adressées en hommage à Mathias en 1470, sur les lions de Florence. Mais ces dernières peuvent être considérées plutôt comme relatives à l'Italie.

À la base de tout cela, l'auteur souligne l'importance du codex de Séville du point de vue de la tradition de texte de Janus Pannonius. Il attire l'attention sur le fait que le codex a une partie anorganique qui contient des poésies publiées dans l'Anthologia Latina de Riese (Poetae Latini Minores), attribuées en partie à Virgile, en partie provenant des poètes latins ultérieurs. Il semble que cette partie anorganique devait passer parmi les poésies de Janus Pannonius à l'occasion de la reliure du codex: l'écriture en est aussi d'une autre main.

Dans ce qui suit, l'auteur s'occupe des destinataires des poésies récemment découvertes, de la date vraisemblable des poésies, et de l'importance de ces poésies du point de vue de l'œuvre de Janus.

Ce qui assure une importance spéciale au codex, outre les poésies, c'est le fait qu'il contient, outre les ouvrages en prose de Janus jusqu'ici connus et traduits du grec, la traduction latine de l'Épithaphios, attribuée à Démosthène, mais qui n'est pas de lui. À l'aveu du codex, cette traduction récemment découverte a été achevée en juin 1460. À ce propos, l'auteur fait une digression sur les problèmes chronologiques des autres traductions en prose, faites du grec par Janus et il réussit à résoudre définitivement — après une appréciation convenable des problèmes — les problèmes jusqu'ici discutés dans la littérature.

Après ces passages descriptifs, il publie les poésies jusqu'ici inédites de Janus et le texte de l'Épithaphios de Pseudo-Démosthène. (Ce qui a causé un problème assez grave dans la publication des textes, c'est l'état du codex qui est très détérioré, moisi et rongé par les vers, l'état dont les facsimilés publiés témoignent suffisamment.)

Après la publication des textes vient une traduction fidèle en forme des poésies dans l'interprétation de Mária Zala et István Jelenits, puis celle de l'Épithaphios de la plume de l'auteur.

1823—1973 PETŐFI

A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 10. Szerkesztette: V. Nyilassy Vilma. Képszerkesztő: Sugár László. Bp. 1973.

A műfajra jellemző lassúsággal, de a szokásosnál is szebb kiállításban és az átlagosnál gazdagabb tartalommal jelent meg a Petőfi Irodalmi Múzeum tizedik évkönyve, tizenöt szerző tanulmányával, illetve szépírói vallomásával. A Petőfi-évforduló könyvadaratában — az időrendet tekintve — az utolsók egyike ez az érdekes gyűjtemény, mintegy átvezető abba a priódusba, amelyben kevésbé látványosan, de nem kevesebb szívóssággal kell dolgoznunk nagy költőnk életének és művének bemutatásáért.

Az évkönyv szerkesztője, V. Nyilassy Vilma — betegsége miatt — sajnálatosan hiányzik a Petőfi-filológia napi vitáinak, folyamatos munkáinak porondjáról, annál örvendetesebb, hogy kiváló textológiai-életrajzi ismereteit hasznosíthatta e maradandó értéket képviselő kötet szerkesztésében és gondozásában. A szerzők érdeme mellett mindenekelőtt Nyilassy Vilmának kell köszönetet mondanunk azért, hogy nehéz körülmények között is ilyen értékes munkát vállalt és végzett.

Ilyés Gyula lírai köszöntőjével kezdődik az évkönyv, s joggal, mert par excellence szépíróink között senki sincs, aki nála többet tett volna az igazi Petőfi népszerűsítéséért. Az irodalomtudomány oldaláról Sőtér István emlékkiállítás megnyitója üdvözlí az ünnepi évfordulót és méltatja annak főszereplőjét — kinek életét és költészetét „az életöröm és az életerő sűrített foglatának” tekinthetjük.

A nagyobb dolgozatok sorát Martinkó András *Alkotásmód és kronológia* című tanulmánya nyitja meg. Egy eddig összefüggően nem vizsgált, de épp Petőfi esetében igen fontos kérdés elemzését kapjuk a jeles kutatótól. Martinkó legjobb erényei érvényesülnek e munkában: stílusos érzékenysége, az alkotáslelektan iránti fogékonysága, a sablonok elvetésére törekvő gondolati igényesség. A tanulmány paradox módon egy bizonytalansági érzés felkeltésével, illetve megerősítésével nyújtja a legtöbbet — azzal ugyanis, hogy a Petőfi-versek amúgy is ingatagnak ítélt kronológiai rendjét a legerőteljesebben kérdőjelezi meg.

Az elfogadott időrenddel szembeni *kritika* szinte minden konkrét kérdésben meggyőző. A javasolt *megoldás* azonban inkább csak hipotétikus, ötletszerű elképzelés, semmint a tényleges filológiai munkában hasznosítható módszer. Egyszerűen nincs olyan lélektani törvény, amelynek alapján a költői ciklus-teremtést sémákba rögzíthetnénk.

„... Minden ciklus széles kifutású, nagy lángot vető, erősen személyes jellegű én-versekkel kezdődik...” — fejtegeti Martinkó (15. l.), — majd a kevésbé személyes műfajok, formai ujjgyakorlatok, nagyobb epikus vállalkozások stb. következnek. Lehet, hogy némely esetekben így történik, de hogy ezzel a sémával kulcsot kapnánk az egész ciklus-teremtési mechanizmushoz vagy kivált a kronológia felülvizsgálatához, nem hihető. Lehetséges, hogy a *János vitéz* nem keletkezhetett 1844. nov. 15-e után, de ennek *megállapításához* elvont teoretikus elképzelések nem elegendőek.

Természetesen Martinkó maga is óv elméletének olyan felfogásától, hogy „a ciklus-struktúra kronológiai következménye kivétel nélküli merevséggel érvényesül minden egyes vers esetében” (18. l.). Fel is sorol néhány „zavaró körülményt”; a tényleges nehézségek azonban ennél sokkal súlyosabbak, és nem egyszerűen a kronológiai *következmények* kérdések, hanem maga a feltételezett *ciklusstruktúra*.

A tanulmány tehát elméletileg sokkal gazdagabb, mint amennyire a gyakorlatban használható. Vagy pontosabban: nem annyira a kronológia tökéletesítésére való, mint inkább arra, hogy ösztönzéseket adjon Petőfi alkotásmódjának további tanulmányozására.

Vayerné Zibolen Ágnes a Petőfi lefoglalt képeinek sorsával foglalkozik *Ismeretlen Ormai Petrich-festmény Petőfi otthonából* című tanulmányában. A kitűnő tárgyismerettel megírt dolgozat alapján az eddignél hitelesebben és sokkal tanulságosabban lehet magunk elé rajzolni a házaspár költő pesti otthonát, s különösen érdekes következtetéseket vonhatunk le mindebből Petőfi forradalmi világnézetére vonatkozóan. A tanulságok maguk is külön

tanulmányt érdemelnek, de annyi mindenképpen summázandó a francia forradalmárok portréinak mostani listája nyomán, hogy Petőfi minden szüklátókörség nélkül, a maga teljes gazdagságában tanulmányozta a nagy francia revolúciót. Rokonszenve a jakobinusokhoz vonzotta, de ez nem akadályozta meg abban, hogy a forradalom többi jelentékeny hősenek szerepét is felmérje és becslje. Zibolen Ágnes cikke alighanem még gyakran felmerül majd a költő világnézete körüli vitákban.

E sorok írója Petőfi vándorszínészi éveiről készített füzete szerkesztésekor már támaszkodhatott Solt Andor *Amikor Petőfi statisztá volt*... című tanulmányára, amely akkor még csak kéziratként létezett. Örvendek, hogy most már a kutatók szélesebb köre tanulmányozhatja ezt a kitűnő összefoglalást, amely a Pesti Magyar Színház két hónapjáról példásan dokumentált tájékoztatást ad, s ezzel a kamasz Petőfi egyik legfontosabb élettrajzi hátterét világítja meg.

A színész-Petőfi jobb megismeréséhez ad támpontokat Kis József *„Művész és költő”* című élettrajzi tanulmánya is. A kiváló textológus egyszersmind a biográfia kérdéseinek is legjobb szakemberei közé tartozik, sőt épp a pápai korszaknak minden bizonnyal legalaposabb ismerője.

A dolgozat Petőfi Pápáról való távozását újszerűen elemzi, méghozzá nem csupán érdekes feltevések, hanem új tényanyag — mindenekelőtt Egressy Gábor pápai vendégszereplésére vonatkozó adatok — alapján. Oly ritkán kerülnek elő új összefüggéseket megvilágító adatok, hogy már akkor is nagy figyelmet érdemelne Kis József munkája, ha pusztán ezeket közölné. Ő azonban mindjárt egy teljes, önálló élettrajzi fejezetté fejlesztette a feltárt tényeket s a belőlük levonható következtetéseket. Lehet némi túlzás abban, hogy Petőfi távozásának okát „végső soron” Egressy hatásában kell keresnünk, (102. l.), de mindaz, amit e feltevés alátámasztására Kis József elmond, a vándorszínészi pályaszakasz előzményeinek megértéséhez nélkülözhetetlen fogódzókot kínál.

Valóságos élettrajzi fejezetté kerekedik Bodolay Géza *Barátság, szabadság, szerelem* című összefoglalása is. Ami a szorosabban vett biográfiai kérdéseket illeti, az ismert anyag korrekciós felmutatásának érdemét nem csökkenti, hogy Szeberényi Lajos Petőfi-ellenes támadásának vagy a vitatott Nyesityárca szerzőségének problémájában más megközelítések is lehetségesek, az itt adódó nézeteltérések különben is a többé-kevésbé megfogható tárgyi adatok keretei közé szoríthatók. Már nehezebben rögzíthető régiókban mozog az a verselési elmélet, amely a tanulmány terjedelmileg is jelentős részét foglalja le. „Elődei”, „főleg Németh László

nyomán”, hangsúlyozza Bodolay, hogy a jambikus sorok lüktetését a magyar versben „a hangsúlyok adják”, „a ritmus képzett” nem maga a jambus kelti. Ha így volna is, amin még érdemes volna tünődni, ebből nem következne, hogy Petőfi „öntudatlanul alkotott széptani szabályok szerint” írta költeményeit (114. l.). A költő elvetette az iskolás szabályokat, ez tény, de hogy tudatosan vagy öntudatlanul tette-e, ahhoz az itt felsorakoztatott bizonyító anyag (vagy akár Petőfi önvallomása) nem ad elég támpontot.

Némi vitára serkent Szörényi László *Apokalipszis helyett kataklizma* című verselemzése is, amely a *Szörnyű idő*... új felfogását nyújtja. Szörényi szerint a vers „azzal, hogy a jelenben zajló végromlás történetiségét tagadja, a »történelmet« magát mítosznak nyilvánítja” (175. l.). Sőt „vérfagyasztó iróniát”, fedez fel a költeményben, a *Hymnus* „csúfondáros deformációját”, rimelési „enyhe frivolságot” és hasonlókat is talál a műben. Mindezt pedig azért teheti, mert a *Szörnyű idő*... ismert keserű kérdéssorozatát Szörényi egyértelműen *tagadásnak* tekinti (174. l.). Csakhogy a kérdőjelek kérdéseket fejeznek ki, s nem feltétlenül tagadásokat. Az elemzés érdekesen tanúsítja, hogy a tüntetően a „szövegre” támaszkodó vizsgálat is félrecsúszhat, ha előzetes koncepciók szerint olvassuk a szövegeket. A vitatható következtetés ellenére mégis élvezetes, gondolatébresztő, igényesen megírt esszé köszönhetünk a szerzőnek, aki ismét bebizonyította, hogy az új irodalomtörténeti nemzedék ígéretes képviselője. Példája egyszersmind azt is igazolja, hogy a nem kifejezetten Petőfivel foglalkozó, a korszak más klasszikusainak életművét kutató irodalomtörténész is milyen izgalmas kérdéseket vehet fel költőnk korszerűbb értelmezése érdekében.

Fenyő István sem számít céhbéli Petőfilológusnak, hiszen elsősorban a reformkor szakszertörténeti-kritikai kérdéseinek vizsgálója. Ő azonban tudatosan törekszik arra, hogy Petőfi életművének elemzésében is hasznosítsa a kor egyéb vonatkozásaiból nyerhető tanulságokat. *Petőfi és Kölcsey* címen adalékokat nyújt az „apostol”-motívum kialakulásához, annak a véleményének adva kifejezést, hogy e motívum „első hazai csíráját” Kölcseynek 1832-ben Kazinczyról elmondott beszédében kell keresnünk (168. l.). Az ilyen megközelítések jelentősége épp azért nőtt meg az utóbbi időben, mert kicsit elhanyagoltuk a Petőfi-eszmék hazai forrásvidékének tanulmányozását. Pedig — miként ez a tanulmány is mutatja — Petőfi nem egyszerűen szakítás a reformkor közzelfogásával, hanem a 48 előtti periódus legjobb törekvéseinek szerves folytatása is.

Ha az évkönyv többi cikkével még rövidben foglalkozom, ez egyáltalán nem jelen-

ti azt, mintha jelentőségük is kisebb volna, csupán a recenzió terjedelmi korlátainak engedek. Nem is lehetne lebecsülni H. Törő Györgyi értékes cikkét, amely szerényen adalékokat ígér *A gyűldei ifjakhoz* című költemény kapcsán, valójában azonban egy egész konzervatív ifjúsági réteg magatartását s ezzel a Petőfi-hívek és ellenfelek táborának kialakulását segít megértetni. Örömmel olvastuk A. A. Gerskovics *Petőfi költői színháza* című könyvének részletét is. Az érdemi recenzió, majd a teljes mű remélhető magyar fordításának megjelenése után esedékes, de máris nyilvánvaló, hogy a Petőfi-filológia külföldi művelői között megkülönböztetett helyet vívott ki magának Gerskovics kollégánk, épp a költő színpadi törekvései iránt mutatott fogékonyságával.

A *Nyugat* *Petőfi-képe* címen írt tanulmányt, Rónay László gondolatokban gazdag és hatalmas anyagot felölelő munkáját a költő utóéletével foglalkozó irodalom nyereségének kell tekintenünk. Miklós Róbert lírai műfajú

írása is előnyösen színesíti az évkönyvet. Vezér Erzsébet érdekes textológiai adalékát és Parancs János verses tanúvallomását szükséges még megemlítenünk, hogy az évkönyvről adott szűkös körképet legalább formailag teljessé tegyük. A további részletes elemzést úgyis a napi munka során kell folytatnia mindenkinek, aki a Petőfi-életmű kutatására adta a fejét.

*

A maguktól értetődő igazságoknak a népszerűsítő közleményekben volna a helyük, az új hipotézisek méltó fóruma viszont éppen az ilyen tudományos cikkgyűjtemény. A fenti kritikái megjegyzések tehát nem az évkönyv jelentőségét, hanem ellenkezőleg, fontosságát hivatottak érzékelteni: örüljünk annak, hogy vitákat kiváltó s ezzel a Petőfi-filológiát szerencsésen gazdagító tanulmányokat kaptunk a Petőfi Irodalmi Múzeum tizedik évkönyvétől.

Fekete Sándor

MÁLYUSZ ELEMÉR: KIRÁLYI KANCELLÁRIA ÉS KRÓNIKAÍRÁS A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Bp. 1973. Akadémiai K. 109 I. Irodalomtörténeti Füzetek 79. sz.

Középkorunk kutatói az utóbbi években szinte egyszerre figyeltek föl arra az eddig sem rejtett összefüggésre, ami okleveles és krónikás irodalmunk között van. Korábban — már nagyon régóta — ez az ismeret főleg azért látszott kamatoztathatónak, mert a két dokumentumtípus bőven tartalmaz egymással szembeisítható, azonos tárgyú részleteket, és így jól használhatók egymás ellenőrzésére, kiegészítésére. Az összefüggés elméleti kérdései a háttérben maradtak. Kurcz Ágnes, Györffy György, Kristó Gyula — hogy csak azokat említsük, akiknek a neve erről szótunkban hirtelenjében eszünkbe jut — idevágó megállapításai után kétségtelenné vált az oklevelek elbeszélő részének (narratio) az egykorú historiográfiára gyakorolt inspiráló hatása. Tudjuk, hogy ezeket a narratív sorokat krónikaíróink közvetlen forrásként hasznosították, néha többé-kevésbé szó szerint szövegüket másolva, néha stílári finomítgatásokkal tartalmukat ismertetve, néha mondandójukat megmásítva, talán ellenkezőjére fordítva. Hatásuk azonban nem csak direkte érvényesült, hanem — ez perspektivikusan fontosabb — a történeti elbeszélő stílus kicsiszolásával, az eseményleírás, a hősjellemzés módszereinek, művészi fogásainak, közhelyeinek kimunkálásával is. Viszonzásképp az oklevélíró bizonyító adatért a krónikához nyúlhatott, és idézett belőle. A két műfaj közti összefüggés magától érte-

tődőnek mondható annak ismeretében, hogy historikusaink tekintélyes része (Anonymus, Ákos mester, Küküllői, Thuróczy) éppen a kancelláriában tanulta meg a tollforgatást, későbbi munkája anyagát hivatali működése során gyűjtötte, részben ott és akkor maga öntötte formába.

Mályusz Elemér egy rövidebb időszak (1387—1410) gyakorlatilag teljes anyagát veszi elmélyülten vizsgálat alá, a Zsigmond-kori Oklevéltár szerkesztése közben gyűjtött szövegek és szerzett tapasztalatok birtokában, ezért másoknál megalapozottabban következtethet, és tisztábban lát a két évszám-mal jelzett időhatárokon túlra, az elméleti, a módszertani kérdésekre. Végigkíséri a narrációs műfaj alakulását a kezdetektől (az első nyom már 1162-ben feltűnik) a teljes kibontakozásig. Megállapítja, hogy a hazai okleveles gyakorlatnak úgyszólván indulásától kimutatható, hogy a XIII. század második évtizedétől látszanak benne az önállósulás jelei, ekkor válik részletezőbbé, majd fokozatosan kerekedik, bővül, hamarosan magába zárja az adományozott hős fizikai és szellemi életrajzát, elbeszéli gyermek- és ifjúkorát, cserényeit kibontakozásukban kíséri nyomon, vezérfonalul az egyéniség kifejlődését teszi. Mályusz szerint — ez számunkra meglepő megállapítás — Európában egyedülálló jelenségről van szó, más irodalmakban a narrációnak ez a típusa, ilyen tartalma

(következésképp okleveles és históriás irodalom ilyen összefüggése) nem mutatható ki. Eredetét rövid és velős okadatolással a hősi énekből vezeti le. Lehet, hogy igaza van. Ám ez további vizsgálatot, bizonyítást és — ha igaz — elmékedést kíván, mégpedig elsősorban az irodalomtörténetírás részéről, hiszen ez a feltevés nemcsak a történeti — és ennek nyomán egész prózái — irodalmunk korai periódusára vet új fényt, hanem merőben új, kétfelől táplálkozó és kétfelé ható korrelációt tárhat föl ösköltészetünk és későbbi szépirodalmunk között.

E távlatokra nyíló jelentőség miatt fáljaljuk, hogy a szerző nem terjesztette ki kutatásait a későbbi, a szépirodalom hazai megjelenését közvetlenebbül megelőző időkre, legalább a XV. század végéig, melyben — sommás megállapítása szerint — a történeti elbeszélést tartalmazó narrációk száma hatalmasan földuzzad. Thuróczyt az egyetlen bizonyítéknak tudja arra, hogy az oklevél-narráció a krónikának építő elemévé lett és maradt a XV. században is. Az anyag, persze, kicsi, de ennél mégis több: magunk Bonfini forrásaival foglalkozva mutathattunk rá a nála fölkelhető okleveles nyomokra, sőt, azoknak a Rangoni Gábor királyi titkár által készített alkalomszerű följegyzéseknek a használatára, melyek a diplomáknak is forrásul szolgálhattak. (Efféle kancelláriai jegyzetek létét és ilyen hasznosítását másutt Mályusz is föltételezi.)

A könyv vége felé közeledve egyre éle-
sebben vetődik föl a kérdés, melyet végül,
mintegy összefoglalásul, a szerző nyíltan föl-
tesz: „Két tény vár összeegyeztetésre: egy-
részt Küküllői Jánosnak 1385 körül befeje-
zett történeti munkája után teljes száz évig
kellett várni, amíg Thuróczy János elhatá-
rozta új magyar történet megírását, másrészt
maga a forrásanyag, amelyet éppen Thuróczy
is, bár csak korlátozottan, értékesített, tö-
megnyivé sokasodott. Kérdésben oldva fel
az ellentétet: miért nem támadtak egyre
másra krónikáírók...”? Holott — folytat-
ja — a gestáírásnak jelentős hagyományai
voltak, anyag bőven állt rendelkezésre, a
hitetlenek elleni harc biztosíthatta azt a köz-
ponti, eszmei magot, ami körül a tények cso-
portosíthatók voltak, az igény, az érdeklődés
pedig nem hiányzott, bizonyosság rá a krónika-
másolatok szaporasága meg maguk az elem-
zett, történeti tárgyú oklevélrészletek. A
válasz — úgy érezzük — kevésbé kielégítő:
a nagyobb, kultúrát hordozni is képes, csa-
ládi, hatalmi, területi közösségek hiánya.
Véleményünk szerint az ok ennél mélyebben
fekszik, ez idő szerint konkrétan meg sem
ragadható. Mindenekelőtt bizonyossággá kel-
lene szilárdítani azt a már említett lehetősé-
get, hogy itt speciálisan magyar jelenség-
ről van szó. Vajon az oklevél-narrációnak

(esetleg más, vele rokon, vele egyivású mű-
fajnak, esetleg épp a hősi énekeknek) nincs-e
másutt is a nálunk tapasztalhatóhoz hasonló
szerepe, jelentősége, ott, ahol a történetírás
ugyancsak hiányzik? E lehetőség kizárásá-
hoz szélesebb körben és erre koncentrálnak
kellene körülnézni déli és keleti szomszéd-
dink között. Éppen ott ugyanis, ahol a
szerző magát többé-kevésbé tájékozottnak
vallhatja, az osztrák, cseh, lengyel, olasz,
francia, német diplomatika körében, éppen
itt a miénktől különböző helyzetet kell
konstatálnunk nemcsak a narráció, hanem
a krónikáírási környékén is. E tekintetben
kevésbé tartjuk ígéreteseknek azokat a ta-
pasztalatokat, melyeket Mályusz az általa
nem ismert ibériai, észak-európai anyag
tüzetesebb tanulmányozásától vár: e terü-
leteknek hazánktól való távolsága oly nagy,
kulturális kapcsolatuk velünk oly gyenge,
hogy az esetleges egyező jelenségek bizvást
véletlennek minősíthetők, ha talán meglepők
is. De ettől függetlenül, vajon a narráció
elvileg csakugyan elsődleges-e a krónikához
képest? Kronológiailag bizonyosan, hiszen
forrása, ihletője ennek, de vajon nem épp
azért szaporodik, terebélyesedik, súlyosbo-
dik-e, mert úrt kell betöltenie — kissé para-
dox fogalmazással: nem a krónikáírási hiá-
nyát kell-e elsődlegesnek tekintenünk? Ha
így fogalmazunk, a Mályusz által fölállított
ellentmondás fölbomlik, hiszen a bőség így
nem ellentéte, hanem közvetkezménye a
szükségnek. E kérdések, persze, szónokinak,
akadémikusnak is tekinthetők.

Mindenesetre úgy véljük, hogy a fő fel-
adat nem a szerző által fölállított ellentmon-
dás föloldása, hanem annak a magyarázata,
miért hiányzik nálunk a történetírás. És ez
nem a narráció problémája, nem is a XV.
századé, hanem az egész magyar művelődés-
ügy és legalább egy fél évezredé. Körülbelül
a XIV. század végéig, Küküllői történet-
írásunk (talán) még úgy-ahogy lépést tart az
európai átlaggal. A megelőző négy század esz-
tendőben 8–10 historiográfus tudunk fel-
mutatni, ami — késői kezdést, besenyőt,
tatárt, megymást beszámítva — nem túl-
ságosan kevés. Igaz, a Küküllői megelőző
korszakról úgyszólván tudásunk sincs, csak
feltételezéseink vannak, következtetések, tá-
volról sem általánosan elfogadott nézetek,
melyekből csak valószínűség ered és nem
bizonyosság. Amikor (Küküllői után) belát-
ható terepre érünk, már egy elkövetkező,
száz évre terjedő üres szakasz elején járunk.
Ez után jön majd egy kurta évtized, amely-
ben némi mozgás látszik, aztán megint sem-
mi, hosszú, nagyon hosszú időn át: Bonfini
után Horváth Mihály lesz a következő, aki
modern anyaggal és metódussal teljes és
konceptuális magyar történelmet szerkeszt.
A közben eltelt negyedszáz év nem hoz

többet, mint memoárt, részfeldolgozást, kompilációt, adat- és dokumentumközlést, félben és fiókban maradt kezdeményezéseket, főleg pedig — jelezvén, amit a XV. században is, hogy tudniillik érdeklődés van, történetírás nincs — egy sereg Bonfini-kiadást, -fordítást, -folytatást.

Ezért mondtuk az imént, hogy a Mályusz által fölvetett kérdésre a választ nem a XV. századi magyar társadalom egyik-másik vagy mindahány jellegzetességében keressük, hanem mélyebben és szélesebb körben, ott, ahol az utolsó hatszáz év egész magyar történelmének fő problémái gyökereznek. Annál is inkább, mert tapasztalatunk szerint a történetírás roppant érzékenyen reagál a történelem menetére, állására. A történelemre ezúttal nem mint tárgyra, hanem mint szituációra gondolunk. Tudniillik a historiográfia nagyon drága multság. Csak hosszú ideje konszolidált gazdasági, társadalmi, ideológiai viszonyok között képes kibontakozni. Ma-

gyarországon pedig a Nikápolyi csatától a XVIII. század közepéig szó sem lehetett ilyenről. Nándorfehérvártól Mátyás haláláig három és fél évtized telt el; ez elegendő volt arra, hogy meginduljon egy folyamat, melynek legeslegutolsó éveiben már-már mutatkozik az eredmény, de a teljes kibontakozásra nincs idő. Ismét várni kell addig, míg a királyi Magyarországon és az önálló Erdélyben megszilárdulnak a viszonyok, s ennek nyomán a XVI. század végén és a következő elején élénkül a porond. Ez a stabilitás sem tartós azonban, a talaj ingadozóvá válik, s inog 1711-ig. Az ekkor beállt csendnek vagy félszáz évig kell tartania, míg Pray, Katona fölléphet, s megkezdődik egy olyan virágkor, mely száz év múlva gyümölcsöt is érlel. A történetírás ekkor is, ezután is, mindig is teljes mértékben a viszonyok stabilitásának függvénye marad.

Kulcsár Péter

FENYŐ ISTVÁN: NEMZET, NÉP, IRODALOM

(Tanulmányok a magyar reformkor irodalmáról) Bp. 1973. Magvető K. 405 l.

Fenyő István új kötetének — nagyobb részben már publikált — tanulmányai a magyar romantika kialakulását s különböző — szociológiai, filozófiai és ideológiai — összetevőit vizsgálják, de ezen belül három, egymással csak felületileg érintkező kérdéskörbe sorolhatók. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért, úgy véljük, célszerű, ha recenziókban a dolgozatok kötetbeli sorrendjétől eltekintve a kérdésköröket vizsgáljuk.

A nyugat-európai polgári fejlődés részben közvetlen tapasztalatokon átszűr, de főképp az irodalom és a publicisztika által közvetített eszmehatásait tárják fel az *Arndt a magyar viszonyokról*, a *Pulzsky Ferenc kiadatlan párizsi útinaplója 1836-ból* és az *Eötvös József és a Budapesti Szemle* című dolgozatok. A szerző ezúttal is olyan — eddig ismeretlen vagy feledésbe merült — forrásokat elemez, melyek önmagukban is figyelmet érdemelnek. A magyar vonatkozásoktól függetlenül is érdeklődésre tarthat számot például Ernst Moritz Arndtnak, „a demokratikus polgári nemzetállam előharcosának, a jobbágyfelszabadítás ügyének egyik legkimagaslóbb alakjának” munkássága. Indokoltá teszi a figyelmet „a napóleoni hódítás ellen alkotott, szabadságharcra ösztönző, nagyszabású harci riadó”, a *Geist der Zeit*, azon oknál fogva is, hogy „a német államok öntudatra ébredésében, a függetlenségi szellem elterjedésében” játszott szerepén keresztül a német romantika eszmei forrásvidékéhez is elvezet. De ennél is fontosabb Fenyő Istvánnak az az

észrevétele, amely a korában nálunk is jól ismert történetíró hatástalanságára ad magyarázatot. Arra tudniillik, hogy hogyan és miért vetette ki magából az 1810-es évek Magyarországnak nemesi-nemzeti ideológiája a hazai feudalizmust is bíráló eszmehatásokat. A feudalizmus védekező reflexeinek életképességére mutat rá itt a szerző, ugyanúgy, ahogy később Pulzsky Ferenc meg nem jelentethető *Párizsi útinaplója* esetében. E naplót ismertető cikke okkal hangsúlyozza Pulzsky Ady felé mutató „felszabadult Párizs-élményében” az „urbanizációt erőteljesen képviselő szellemi horizontot”, vagyis a liberális beállítottságú politikus-író reflexióinak azokat a szemléleti és érzelmi elemeit, amelyek már nemcsak a hazai feudalizmusnak, de magának a liberalizmusnak a kereteit is feszegetik.

Eddig is tudtuk, hogy ezeket a kereteket végül is csak a harmincas évek legvégének s a negyvenes évek elejének szellemi forradalma törte át, de hogy milyen döntő szerepük volt ebben az áttörésben a centralistának, s rajtuk keresztül az angol és a francia liberalizmus közvetlen ideológiai hatásának, arra legfeljebb gyanakodni volt okunk. Ezért nem pusztán sajtótörténeti jelentősége van annak a kutatásnak, amit Fenyő a *Budapesti Szemle* külföldi mintáinak feldolgozásával végzett. A skóciai *Edinburgh Review* és a francia *Revue des Deux Mondes* tudniillik nemcsak jellegében, szerkezetében és programjában tekinthető a *Budapesti Szemle*

előzményének, de cikkeinek tartalma, hangvétele és célzata is e külföldi orgánumok példáját követi. A centralisták politikai programjának liberális alapelvein túl (a polgári alkotmányosság és jogegyenlőség ügye, a népek független szellemi létének követése stb...) az *Edinburgh Review* vetette fel elsőként azokat a kérdéseket, amelyeket nálunk majd a *Budapesti Szemle* munkatársai fognak elemezni behatóan, s amelyek később, az 1840-es évek politikai publicisztikájának vezérmotívumai lesznek. A lengyel ügy, a pánszlávizmus, az írországi nyomor, a népképviselő ügye, az igazságszolgáltatás, a börtönviszonyok reformja, a szabadkereskedelem témái mind a skóciai folyóiratból kerülnek át a centralisták munkáiba, s ez nemcsak azonos problémafelvetést jelent, hanem az európai nézőpont elsajátítását is. Trefort Ágost, Szalay László és Lukács Móric tanulmányaiban éppúgy kimutatható az *Edinburgh Review* és a *Revue des Deux Mondes* közvetlen hatása, mint Eötvös József két nagyszabású dolgozatában: a *Szegénység Írlandban* és a *Zsidók emancipációja* című tanulmányokban. Hogy itt nem véletlen egyezésekről van szó, azt — Bényei Miklós és Oltványi Ambrus észrevételeit hasznosítva — Fenyő István szövegszerűen is bizonyítani tudta.

Az Eötvös József és a Budapesti Szemle elsősorban sajtó- és eszméletörténeti irodalmunkat gazdagítja. Kevesebb újat mond az Eötvös-filológia számára. A *Szegénység Írlandban* és a *Zsidók emancipációja* című tanulmányoknak — politikai jelentőségük mellett — Fenyő helyesen emeli ki azt a szerepét, amit azok a regényíró Eötvös fejlődésében: A *Jalu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* eszméi és stílári s „érlelésében” játszottak, de túlzottan részletező tartalmi ismertetésüket és szerkezeti elemzésüket indokolatlannak érezzük.

A népiesség esztétikai hagyatékának összefoglaló értékelése — Horváth János fontos kezdeményezésének folytatása — számára nélkülözhetetlen az az alapozás, amit ezen irányzat kérdéseivel foglalkozó írásaiban végzett Fenyő István. E dolgozatok gondolati kohézióját az *Ábránd a nemzet családéletéről* című tanulmány adja, amely „az irodalmi népiesség eszméinek fejlődésvázlatát” rajzolja meg Petőfi fellépéig. A *szépi népköltészet hatása a magyar irodalmi gondolkodás fejlődésére a reformkor kezdetén* és a „Haza csak ott van” című részlettanulmányok szerkezetileg és módszertanilag is beépülhetnek volna ebbe a munkába.

Az *Ábránd a nemzet családéletéről* a népiesség-kultuszban találkozó, különböző indítatású nemzetkonceptiók ellentmondásos egységét elemzi, inkább az ellentmondásokra, mint az egységre téve a hangsúlyt. Felfogá-

sát nemcsak az támasztja alá, hogy „a népiesség címszáva alatta a legkülönbözőbb, legheterogénebb szándékok, törekvések, igények és illúziók is egyesülnek” (118. l.), de az is, hogy ezek a törekvések még aszerint is differenciálódnak, hogy az irányzat melyik európai teoretikusához folyamodnak segítségért elveik kifejtése során. Irodalmunk „legsajátabb, legnemzetibb irányzata” ugyanis — figyelmeztet Fenyő István a népiesség-kultusz furcsa paradoxonára — „elvrendszerének szinte minden lényeges elemét idegenből kölcsönözte”. S így az irodalmi népiesség különböző — lényegében osztályszempontok szerint elkülönülő — változatai belül könnyen felismerhetők a más-más elméleti modell (Rousseau, Herder, Bürger, Schlegel, Grimm fivérek, Hormayr stb.) követő koncepciók széles színskálán elhelyezkedő árnyalatai. A szerző — a főként francia és német elméleti impulzusokat feltárva, érzékletes háttérrel rajzol Kölcsény és Erdélyi János elméleti munkássága mögé. S noha a *Nemzeti hagyományokról* és a *Népköltészetéről* című értekezések kapcsán többnyire a korábban is ismert dokumentumok értékelő összegezését végzi el, az ismeretlen források feltárásával ebben a tanulmányban is úttörő munkát végzett.

Néhány gondolatát, megállapítását szemben azonban fenntartásaink vannak, s ha vitára itt nincs is terünk, hadd soroljuk fel legalább észrevételeinket.

1. Nem világos, minek alapján tesz különbséget a szerző Bajza és Toldy népiességgel szembeni koncepciója között. (160–162. l.) Maga hivatkozik Bajza arra a levelére, amelyben ismert álláspontját summázza: „... azt kívánnám a népdalköltő művésztől, hogy ne ő ereszkedjék le a néphez, hanem egy magasabb pontot találjon, s oda emelje magához a népet... ne a költő vetkezze le a maga művészségét, hogy a néphez hasonló legyen, hanem a nép szájában támadt dalt öltöztessen művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal...” — Toldy pedig ezt mondja: „... a néppoezis sohasem lehet költőink poézisa úgy, amint van, mert érzése költőinknek más, mint a népe: de költőink fogadják el amattól a formát, s megnevesítve így lesz magyar líránk; aki pedig népdalt ír, nemesítse meg annak tartalmát.” — Nem érezzük, hogy Toldy véleménye „ellenszegülne” a Bajzáéénak, miként azt Fenyő értelmezi.

2. A népiesség-kultusz érzelmi indítékai között Fenyő kiemeli „a vidéki gazdálkodó élet utáni vágy” szerepét, amelyet a „napóleoni háborúk vérzivatarai és ismert befejezése, a bekövetkező ideológiai válság” egyik következményének tart. A vidéki életforma utáni vágytól — úgy hisszük — döntőbb szerepe volt a népköltészet naiv világképe iránti nosztalgának. Nem lehet véletlen, hogy az irodalmi népiesség ott jelentkezik esztéti-

kailag érvényesen (Csokonai, Kölcsey), ahol már nemcsak az életforma válik problematikus, de a kor filozófiai ellentmondásaival megbirkóznai nem képes világnézet is.

3. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy „a reformkori irodalmi népiesség, jóllehet folytatója felvilágosodás kori elődjének, mégis más, minőségileg különbözik attól”, úgy véljük azonban, túl éles határvonalat húz az 1817 előtti és utáni népiesség-kultusz között. Nem helytálló az a megállapítás, hogy a népiesség „1817 előtt irodalmunkban jobbra csak stílusáramlat: túlnyomórészt a magyaros formák képviselője, hazai ritmus- és dal-hagyományok, esztétikumfajták favorizálása a német dalkultúra addigi egyeduralmával szemben” (127. l.), akkor sem, ha „csak” Fazekas és Csokonai jelentenek kivételt.

4. A népiesség hazai történetének rendkívül fontos mozzanataira utalnak Fenyő Istvánnak azok a megjegyzései, amelyeket egyfelől Herder, másfelől Pulszky Ferenc koncepciójához fűz. Mégis óvakodnánk attól, hogy azt a folyamatot, amelyben — Herderrel kezdődően — „a szociális elem alárendelődik a népiesség nemzeti aspektusának” s amely — Pulszky-nál — „a politikamentesség, sőt a politikaellenesség teóriájává fejlődik”, a népiesség lényegéből fakadónak vagy lényegévé válnak tekintsük. Nem osztjuk tudniillik azt a közkeletű felfogást, amely szerint a népiesség és a forradalmi tendenciák a negyvenes évek folyamán élesen elválnak egymástól, s amelyek következképp Petőfi költői fejlődését is úgy értelmezi, mintha 1844 után túlnőtt volna a népiesség keretein (166. l.). E kérdésben Nacsády Józseffel értünk egyet, aki bizonyította, hogy Petőfi a népiesség esztétikai lehetőségein belül is ki tudta fejezni forradalmi mondanivalóit, s azoknak nemcsak napi aktualitású politikai tartalmait, de világnézetét és etikáját is (Nacsády József: *A közép- és kelet-európai népies irányzatok és Petőfi népiessége Petőfi tíze c. tanulmánykötet*).

A reformkor szellemi karakterének leg-sajátosabb, legmeghatározóbb vonásait rekonstruálják *A nemzeti irodalom eszméje a reformkori Magyarországon*, illetve *Az eredetiség-program kialakulása és kritikai értelmezése 1817–1822 között* című tanulmányok. Ez utóbbi együtt a kötet legkiérleltbb tanulmánya is. Fő erénye az ide vonatkozó — többségükben ismert, de jó néhány elfelejtett vagy nem a jelentőségüknek megfelelően méltányolt — források áttekinthető rendszerbe foglalása, kronológiai rendjüknek és osztályszemlélethez igazodó változataiknak kirajzolása, végül a tömör, lényegre szorító-kozó értékelés.

Okkal kap hangsúlyt a dolgozat első fejezetében a pesti egyetem XVIII. század végi

esztétika professzorának, Schédius Lajosnak oktatói tevékenysége, nemcsak azon oknál fogva, hogy „felhasznált forrásai közt... Schelling mellett Kant és Jean Paul is sűrűn szerepelt, mellettük Herder, Diderot, Goethe, Lessing... és még sokan mások”, hanem mert „a magyar romantika megalapozói, Szemere, Bajza, Toldy, Vörösmarty, Ungvárnémeti Tóth stb. ... mind öhozzá jártak iskolába”. S noha önálló tételeket nem hirtetett, az „olyan elvont elveket, miszerint az alkotó szubjektum semmi által nem korlátozott, az erő az anyagban mint expressio manifesztálódik... a művész a természet spontán erejével teremt stb...” — főleg német források nyomán — ő hangoztatta először Magyarországon. A kezdeményező elméleti impulzusok között tartja számon Fenyő István „a kantiánus filozófiai gyakorlatot” (Köteles Sámuel, Sipos Pál), az *Erdélyi Múzeum* munkatársainak (Zsombori József-Buczy Emil, Döbrentei Gábor) cikkei, amelyek „hídként vezetnek át nálunk a neoklasszicizmus ízlésvilágából a romantika művészetszemléletéhez” s végül J. A. Eberhardot, akinek esztétikai kézikönyve (*Aesthetika vagy is A Szép Tudományok Theóriája*) 1817-ben jelent meg Pesten a kantiánus Pucz Antal filozófus fordításában. A feledésbe merült kézikönyv fontosságát hangsúlyozva Fenyő István az esztétikai és etikai szféra teljes elkülönítését szorgalmazó szemléletet emeli ki, továbbá azt a felfogást, amely a különböző műnemek között a költészet primátusát vallja, a költészet csúcának pedig az eposzt tekinti.

Am nemcsak az előzményeket érezzük mélyebb és szerteágazóbb gyökérzetűnek Fenyő István összefoglalása nyomán. Tanulmányából az is kiderül, hogy dúsabb hajtású, teljesebb lombozatú bokorra fejlődött az eredetiség-program hazai talajba ültetve is. Teleki Józsefnek például *A régi és új költés különbségeiről* írott cikke mellett — amit „sokáig a magyar romantika első program-iratának tekintettek” — felhívja figyelmünket az ennél semmivel sem kisebb jelentőségű másik tanulmányára is (*A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólások által*) és Szemere Pálnak egy ugyan-csak teljesen elfelejtett dolgozatára (*Tárgy és Nyelv a költésben*), amely „a már megszületett magyar romantikáról szóló híradás”.

A romantikus eredetiség-programon belül — hangsúlyozva a romantikára jellemző alapvetően közös szemléleti tartalmakat, indokoltan külön fejezetben elemzi a szerző a konzervatív irodalmiság híveinek elméleti tevékenységét (Fejér György, Kultsár István, Jankovich Miklós, Horvát Endre, Horvát István), külön fejezetben Kazinczy-nak és híveinek az eredetiség-programot gaz-

dagító, romantikát előkészítő törekvéseit (Ungvárnémeti Tóth László, Szentmiklósy Alajos, Dessewffy József, Szemere Pál), és ismét külön azokat, akik a feltörekvő paraszti-polgári-mezővárosi rétegekből kerülnek ki (Domby Márton, Katona József, Döbrentei Gábor). E fejezetek részletesebb méltatása-ismertetése helyett azonban ismét néhány kritikai észrevételt tennénk a dolgozat egészével kapcsolatban.

Vitánk van minden olyan szemlélettel, amelyik az esztétikai minőségek létrejöttében figyelmen kívül hagyja a társadalmi-történelmi lét változásaira reagáló, kihívásaira válaszoló tudat autonómiájának szerepét. Fenyő István dolgozataiban — ha alapvetően nem is ez a jellemző rájuk —, kiváltképp, ahol teoretikus igénnyel fogalmaz, néha tetten érhető ilyen tendencia. Szemléletes példája ennek az az okfejtés, amely az eredetiség-programról szóló tanulmányát vezeti be. Az itt felsorolt hatások, körülmények vitathatatlanul összefüggésben vannak az eredetiség irodalmi programjával. Hogy mégsem érezzük megnyugtatónak a szerző diagnózisát, azt éppen az összefüggések jellegének, mikéntjének és sorrendjének a tisztázatlansága magyarázza. Mert sem a Habsburg-ellenesség, sem a közéleti elégedetlenség nem a XIX. század elejének a terméke, s hogy mégis most töltődnek fel ezek az érzelmi és eszmei tartalmak az eredetiség romantikus programjával, annak az eredetiségigény megléte a feltétele s nem eredménye — miként azt a szerző magyarázza. Nem meggyőző az az elemzés sem, amely szerint a francia forradalom és a napóleoni háborúk nyomán létrejött mélyreható európai, s főképp hazai változások hatottak közre *elsősorban* az eredetiségigény megérlelődésében. Noha Fenyő maga is látja, hogy az új helyzetben létrejövő újfajta társadalmi tudat hatása az „önállósá, cselekvőképessé vált, önnön értékére ébredt ember” szerepe „a hazai mozdulatlan létközegekben csak korlátozottan érvényesülhetett”, ezt a megszorítást ellensúlyozni véli azzal, hogy „a napóleoni háborúkba hurocolt százezredeknek szintén elkerülhetetlenül megadatott Európa különböző frontjain az önállóság élménye”. — Nem értjük pontosan, milyen önállóság adatott meg a katonai vasfegyelemmel idomított százazrek számára, ám ha néhány nemesi írónk-költőnk pályáján kimutatható is az életrajz történeti hátterének és a klasszicizmus kereteit feszegető művészi törekvéseknek efféle kapcsolata, az eredetiség programját igazi romantikus tartalommal megtöltő törekvéseket, Döbrentei, Szemere, Teleki s mindekelőtt Kölcsey irodalomfogalmát, művészi szándékait semmiképp nem lehet ebből a társadalmi-történelmi meghatározottságból levezetni.

A napóleoni háborúknak a hazai viszonyokra és a társadalmi tudatra gyakorolt hatásai közül fontosabbnak érezzük e vonatkozásban, hogy a gabonakonjunktúra révén megindul a tőkefelhalmozás, s új lendületet vesz a polgárosulás folyamata. Fenyő helyesen emeli ki ennek a folyamatnak a lényegét: „Az emberi munka és alkotóerő jelentősége ugrásszerűen megnő... a kisárutermelés, a szüntelen szállítási tevékenység, a kiterjedt kereskedelem révén megjelenik az önálló ember, a maga sorsának intézője, a magyar városokban és falvakban is.” — Meg kell azonban jegyeznünk, az emberi önállóság így kialakuló tudata sem közvetlen formálója az eredetiség elvének. Pontosabban: az irodalomban jelentkező eredetiségesszme nem a gazdasági szférában kialakuló emberi önállóság élményét *tükrözi*, hanem a tudatnak azt a *törekvést* fejezi ki, hogy ezt az önállóság-élményt tegye meg a világgal szembeni magatartásának alapjává, léte alapelvevé, cselekvésének normájává és szabályozójává. Az öntörvényű, pontosabban: a társadalmilag-történelmileg meghatározott tartalmával önnön belső adottságai szerint rendelkező szubjektum esztétikumot teremtő aktuusa sikkad el, ha ezt az összefüggést leegyszerűsítjük.

Hasonló problémát érzünk Fenyő István *A nemzeti irodalom eszméje a reformkori Magyarországon* című tanulmányában is. Kiinduló tétele szerint „a nemzeti öntudat lehető minél intenzívebb tükröztetésének igénye” jellemzi a „reformkor elvárásait az irodalommal szemben”, holott az a fajta nemzeti öntudat, amelyet ez az irodalom kifejezett, más területeken, „a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben” nemcsak megnyilatkozni nem tudott, de nem is létezett. Az irodalom következőképp nem „tükröztette”, hanem teremtette, szította, terjesztette, propagálta ezt a nemzeti tudatot.

Nem értünk egyet azzal sem, hogy „az íróinkra oly sokáig, jellemző prófétikus attitűdnek, váteszszerepnek, az írói intuíciohoz fűzött mítoszoknak itt” (azaz a nemzettudat képviselőitnek az irodalomra nehezedő feladatában) „van a melegágya”. A „prófétikus attitűd” és a „vátesz-szerep”, tehát — nevezzük most már néven — az individuumban megnövekedett önértékelésének egy rendkívüli küldetés-tudatban való megnyilvánulása sem következménye az irodalomra háruló feladatnak, épp ellenkezőleg: az irodalom azért választja, vállalja és nagyítja fel éppen ezt a feladat-lehetőséget, mert ebben érzi kifejezhetőnek és kiteljesíthetőnek azokat a — fogalmilag addig meghatározatlan, ám annál nagyobb emocionális felhajtóerővel bíró — tudattartalmakat, amelyek a tudat léthez való — már meglazult, felbomlott, de újra még nem rendeződött —

viszonyának termékeként jöttek létre, a romantikusnak nevezhető tudatminőség változatait alakítva ki.

Befejezésül megismételjük: ezek a megjegyzéseink nem kérdőjelezik meg Fenyő István új kötetének alapvető értékeit. Ez a könyv nem pusztán egyik állomása annak

a kutatómunkának, amelynek eredményeit előző hét könyve tartalmazza, de — bizvást mondhatjuk — kiindulópontja egy tágabb horizontú, újabb szemléleti magaslatokra vezető pályaszakasznak is.

Kulin Ferenc

VARGHA KÁLMÁN: ÁLOM, SZECCESSZIÓ, VALÓSÁG

(Tanulmányok huszadik századi magyar prózáiról) Bp. 1973. Magvető K.

Vargha Kálmán tanulmánykötetének legszembetűnőbb sajátossága tematikai egysége. Az alcím körül is határolja azt a területet, melyhez közvetett módon csatlakozik a Schöpfung Aladáról (*A modern kritika klaszszikusa*) és a Komlós Aladáról (*A termékeny gyanakvó*) rajzolt portré. A főcím fejezi azonban ki az egyes írások lényegszerű összetartozását: Vargha Kálmán legtöbb esetben a századforduló prózáját vizsgálja, s vezető szempontul valóban kulcskérdések megválaszolására vállalkozik: 1. hogyan és mikor születik meg a modern magyar próza? 2. a századforduló irodalmában hogyan és milyen funkcióval keverednek az objektív, realisztikus, valóságábrázoló és a szubjektív, mesei-látomásos, lírai-kifejező mozzanatok? 3. mi a szerepe mindebben a szecsesszióknak és mi a szecsesszió viszonya a századforduló egyéb irodalmi izlés- és stílusáramlataihoz? A kérdésekre nem elméleti választ keres, induktív módszerrel, egy-egy életmű, műfaj, mű vizsgálatával járul hozzá a bonyolult jelenségek megértéséhez. Ez leginkább a kötet első felére vonatkozik, a Szomoryról, Krúdyról, Móriczról, Török Gyuláról, Cholnoky Lászlóról, Szini Gyuláról szóló írásokra. Pap Károly (*Szorongás és látomás*) és Nagy Lajos (*A népszerűtlen klasszikus*) életműve már távolabbról kapcsolódik ide. A könyv második részébe foglalt tanulmányok is folytatják a századfordulóra vonatkozó gondolatmenetet, hiszen Vas István memoárjait (*Szerellem, dialektika, nyomozás*) és Kolozsvári Grandpierre Emil esszéregényét meg novelláit (*Tégnap és ma*) elemezve a múlt század végén kibontakozó városias-polgári irodalom továbbfejlődését kísérhetjük figyelemmel, Mándy Iván világa pedig tematikában, életérzésben, formai megoldásokban egyaránt rokonságot mutat nemcsak Pap Károly szorongásaival és látomásaival, hanem a századforduló bizonyos törekvéseivel is: „Annak az izlésnek és szemléletnek, amely Mándy fiatalkori prózáján nyilvánul meg, igazi előzménye, »forrásvidéke« leginkább a század eleji stilizáló romantikában található meg, amely többé-kevésbé véglegesen meghatározta Krúdy, Szomory, Füst Milán, Szini

Gyula és a két Cholnoky művészetét.” (325. l.)

A tematikai és elméleti egységen túl egészszé szervezi a kötetet a másfél évtized alatt készült tanulmányok közös indulati alapja: egyrészt már kialakult téves beidegződések revíziójának szándéka; pl. a Szomory prózájának csak „szecsessziós”-ságát hangsúlyozó egyoldalú felfogással szemben; másrészt nem kellően méltányolt, feledésbe merült életművek feltámasztása: pl. Török Gyula, Cholnoky László és mások esetében. Ez a felfedező, értékmérő tendencia azután a legkülönbözőbb típusú és léleptípusú tanulmányokat hívja életre. Gyakran egy-egy újonnan megjelenő könyv szolgáltatott alkalmat az írói életművel való szembenézésre. *A Krúdy-problémák* Szabó Ede monográfiájából kiindulva mondja ki, hogy Krúdyt nem a múlt századi romantika és nem is párhuzamos XX. századi világirodalmi jelenségek felől kellene megértenünk, hanem a századvégi magyar irodalom fejlődéséből. Az F. Csanak Dóra által kiadott két kötetes Móricz levelezés ürügyén az író személyiségének, közérzetének szentel érdekes tanulmányt (*A levéltár Móricz Zsigmond*). Nagy Lajos életművének legizgalmasabb kérdéseit (népszerűtlenségének és elfeledésének okai, pesszimizmusa, realista vagy naturalista volta) a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent válogatás, Pap Károly novellisztikáját 1964-ben kiadott elbeszélésgyűjteménye kapcsán tárgyalja. A szakkritikából kinövő, s így ennek a műfajnak a lehetőségeit példázó tanulmányok mellett szerepelnek műelemzések: *A Pál utcai fiúk*at finom érzéssel értelmező *Felfedezés és búcsú*, valamint két Móricz regénynek, *Az Isten háta mögött*nek és *A jáklyának* az interpretálása, ahol elsősorban a művek életrajzi hátterével, keletkezésével foglalkozik. Ihletett portrék idézik fel a századforduló irodalmának sajátos figuráit, Szini Gyulát, Cholnoky Lászlót, Szomoryt, Török Gyulát, s ugyancsak egészében teszi mérlegre Tóth Árpád barátjának, Nagy Zoltánnak az életművét. Az *Álom, szecsesszió, valóság*ot élvezetes stílusa mellett talán éppen ez a műfaji sokféleség teszi olvasmá-

nyossá: a szándékbéli és tematikai egységet többfajta megközelítés, eltérő módszer szolgálja.

Századvégi prózairodalmunk egyik közép-ponti kérdése a megkésetttség, s ebből következően az európai irodalmakban nagyjából egymást követő stílusnemek összetorlódása. Még meg sem születik a Balzac–Tolsztoj-féle realizmus, még csak részeredmények vannak Eötvös, Kemény, Tolnai regényeiben, éppen csak felbukkan a zolai naturalizmus Bródy-nál, Justh-nál, s már jelei mutatkoznak a próza lirizálódásának, amelyet többek között a romantika továbbélése, Jókai, Mikszáth jelenléte is inspirál. Vargha Kálmán Cholnoky Lászlóval kapcsolatban mondja: „a századforduló korának álom-idéző, vizionárius regényessége valóban a bizarr tündérierség felé stilizálta tovább Jókai romantikáját.” (196. l.) Szini Gyula a „francia szimbolisták mellett sajátos módon Jókai is úgy tekintett, mint egyik mintaképére, könyvet is írt róla.” (62. l.) Krúdy-nál meg egyenesen szembeötlő a Jókaitól, Mikszáthtól való elindulása. Mindez nemcsak annak a vizsgálatát teszi szűkséggé, hogy miképpen fejlesztik tovább a századvég szimbolista, szecessziós stb. prózatörekvései Jókai és Mikszáth művészetét, hanem arra is ráirányíthatja figyelmünket, hogy a magyar késő romantikus próza milyen sajátosságai nyújtottak erre lehetőséget. Ami a realista regény világképe felől nézve fogyatékosság (az okozatiság, a motiváció, az ontológiai, empirikus valóságátudat hiánya stb.), az a századforduló álomszerű, tünékeny hangulatokba oldó, vizionárius és költői jelképeket felhasználó ábrázolása számára bátorító példává válhatott. Más kérdés, hogy pl. Krúdy-nál mintha negatív következményei is volnának ennek az összekapcsolódásnak: nyugat-európai prózairó kortársai, akiknek ábrázolásmódjával összefüggésbe szokták hozni, a pszichológiai realizmus utáni, azon túli jelenségek, Krúdy azon innen van.

A stílusoknak ez az összetorlódása még később is elhatározó jelentőségű: Szabó Dezsőnek a magyar próza fejlődését befolyásoló stílusában például az expresszionizmus jellemző fordulatainak szomszédságában ott van mindaz, amit a magyar (Jókai) és a francia (Hugo) romantikától örökölt. Vargha Kálmán igen szemléletesen mutatja be ezt az összetorlódást, illetve felgyorsult fejlődést Szomory novellairói művészetének fejlődésrajzában, amikor egy korszakból való három elbeszéléseinek lehetőségeit taglalja: „a *Lázár*-ból egy érzékletes hatású, nagyon határozott kompozíciójú, maupassant-i realiztikus novellatípus körvonalai bontakoznak ki, a *Sodoma vége* egy vizionárius erejű naturalista művészet útját igéri, a *Levél a határból* fantasztikum és pszichologikum érdekes

találkozásának termékeny kapcsolatát jelzi. Mindhárom írásban már az érett Szomoryra vall az ábrázolást átható, erős liraiság.” (14. l.) Ha hozzátesszük, hogy a tanulmány a balzaci eszménytől indulás stádiumától kíséri végig Szomory fejlődését a „muzikális élmények rezonálására is alkalmas”, oldottabb, ritmikusabb stílus kialakításáig, amely „elmosódó, bizonytalan körvonalú hangulatok visszaadására” képes, akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy egyetlen író nem is olyan hosszú pályaszakaszán látjuk igazolni álom és valóság, kifejezés és ábrázolás dialektikáját. Hogy Vargha Kálmán ez a feszültség érdekli a magyar próza fejlődésében, arra példa lehet Szini Gyuláról szóló írása. Jelentőségét lírai törekvéseiben látja, a lélektani és epikus elemek rovására érvényesülő hangulati és hangulatvarázsló tényezőkben (56. l.). Objektív és szubjektív, valóságtükrözőtető és álomszerű tendencia jelenlétét fedezi fel mai irodalmunkban Mándy Ivánnál.

A századforduló különböző prózatörekvései egy-egy írónál, sőt egy-egy műben is oly mértékben keverednek, hogy szinte kibogozhatatlan, szetelemezhetetlen együttest alkotnak. Könnyű ilyenkor a kutatót megérőni a fogalmak tisztázatlanságért, már nehezebb a szimbolizmus, az impresszionizmus, a szecesszió prózai változatát pontosan körülhatárolni. A magyar irodalomtudományban erre még nem történt egzakts kéréslet, a különböző európai irodalmakban pedig eltérő dolgokat értenek egy-egy fogalmon. Különösen bonyolult a prózai szimbolizmus meghatározása, mert ez esetben feltűnően elégtelen a művek felszíni, stílári jelenségeinek a szecessziós vagy impresszionisztikus próza esetében szokásos számbavétele, a vizsgálatnak elengedhetetlenül ki kell terjednie a világképre, kompozícióra, jelentésrétegekre stb. Vargha Kálmán érzékeli a tárgyalt írók prózájának átmeneti jellegét. Szomory Dezsőt, Szini Gyulát, Elek Artúrt „romantikus-szecessziós-szimbolista” prózairóknak nevezi (17. l.), Szini Gyulával kapcsolatban „a századfordulós szecesszió zárt szimbolizmus”-ról beszél (26. l.). Krúdyról egyik helyen azt írja, hogy prózában „együtt jelentkezik romantika és naturalizmus, szimbolizmus és impresszionizmus, anderseni reminiscenciákat ébresztő meseszerűség, romantikus színezetű orosszág, az idő megállításának, a történelemből való kilépésnek a nosztalgiája, mindent átszínező archaizálás, a valóság eksztatikus átélésének igénye, ... az egyén létének mint szerepnek az átélése, a stílus dekoratív pompája, önburjánzó gazdagsága, festőisége, a mondatfűzés zenéisége és az erős stilizáló hajlam...” (114. l.) Egy másik helyen, Szinivel szembeállítva azt sugallja, hogy Krúdy szimbolizmusának specifikuma és nagysága abban áll, hogy

grandiózus mitológiát szőtt alakjai köré (73.1).

A kérdés bonyolultságát fokozza, hogy a szecesszió is sűrűn él olyan szimbolikával, amelyet Vargha Kálmán Szini vagy Szomory szimbolistának nevezett novelláiból kimutat. A szigorúbb szétválasztás lehetőségét itt az teremtené meg, ha prózái szimbolizmusnak csak a világkép, kompozíció, életérzés stb. szempontjából a szimbolizmussal összefüggő jelenségeket fogadnánk el, s ha a szecesszió dekoratív szerepű jelképszerűségét éppen a benne érvényesülő funkció révén különítenénk el az önkifejező, többjelentésű szimbolizmustól. Ez a kérdés megkerülhetetlen lesz a Krúdy életmű vizsgálója számára. Mert szerintünk nem elsősorban a pszichológiai, alkotáslélektani rejtélyek az okai a bizonytalanságnak, melyekre egyébként Vargha Kálmán tanulságosan figyelmeztet („Krúdy élte vagy inkább szemlélte az életet? Az élet volt-e számára igazán fontos vagy az irodalom? ... mi volt ennek a látszólag mozgalmas életnek a mélyén? ... miért lett író a tizenhat éves fiatalemberből, aki élvezte a táncot, az italt, a mulatozást?” 106–107. l.), hanem a tüzetes formai-műfaji-stilustörténeti elemzés hiánya, melyről Szabó Ede is lemond az *Arcok és vallomások* sorozat profiljához igazodva. Ha Krúdy esetében szimbolizmusról van szó, akkor az teljesen egyedi, egyéni képződmény, olyan, mint Adyé, aki fogytékosan ismerte a francia szimbolistá-

kat, arról nem is beszélve, hogy olyan szimbolizmusra, mint az övé, semmiféle példát nem találhatott a franciáknál. Ezért fontos a magyar késő romantika és a századvég vizsgálata, amelyet Vargha Kálmán sürget, hogy ezt a sajátos, egyszeri képződményt megértsük. Ha azonban prózájának konstans elemét a jelenből való elvágyódás romantikus nosztalgijában látjuk (115. l.), akkor túlságosan is a neoromantikához kapcsoljuk; holott lényeges vonások: mindent átható lírája, önkifejező szándéka, jelképekkel való átszővöttsége modernebb jelissé avatja, nem a *Nyugatot* megelőző korszakhoz fűzi, hanem a *Nyugat* köetein kívül megvalósuló egyéni kísérleté teszi. Mélységesen igaza van a *Krúdy-problémák* tételének: „A kritikának azok a normái, szempontjai, amelyek a legtöbb huszadik századi író esetében alkalmas eszközök az életmű megközelítéséhez, Krúdy műveivel kapcsolatban többnyire használhatatlannak bizonyulnak.” (113. l.) Ady szimbolizmusához Horváth János már 1910-ben kulcsot talált, Krúdy esetében ez még várat magára. A tanulmányok érdeme azonban nemcsak abban van, hogy felhívják a figyelmet a századforduló prózairodalmának megoldatlan kérdéseire. Vargha Kálmán elemzőkészségével és biztos értékszempon-tjaival sikeresen oldja meg az értékfeltáras és a további kutatások kijelölésének feladatát.

Imre László

A „KORTÁRSAINK” NÉGY KÖTETÉRŐL

Csaplár Ferenc: Barta Lajos. Bp. 1973. Akadémiai K. 165 l.; Hajdú Ráfi: Sarkadi Imre. Bp. 1973. Akadémiai K. 171 l.; Imre László: Rákos Sándor. Bp. 1973. Akadémiai K. 125 l.; E. Nagy Sándor: Remenyik Zsigmond. Bp. 1973. Akadémiai K. 151 l.

Az Akadémiai Könyvkiadó „Kortársaink” sorozata az utóbbi idők könyvkiadásának és irodalomtörténet-írásának is egyik legizgalmasabb feladata, vállalkozása. A kiadó-nak olyan népszerű formát kellett választania, olyan kiállításról kellett gondoskodnia, hogy a sorozat majdani olvasói kedvet kapjanak a könyvecskékhez. Az egyes kismonográfiák íróinak pedig össze kellett hangolnók a legszakmaibb irodalomtörténetírás és a legnépszerűbb ismeretterjesztés kívánalmait. S ez nem is olyan egyszerű, hiszen hol a biztosítéka annak, hogy a kitűnő irodalomtörténész jó ismeretterjesztő, illetve hogy a népszerű magyarázó megbízható irodalomtörténész is egyben? A sorozat eddig megjelent kötetének népszerűsége és visszhangja mindenesetre azt bizonyítja, hogy e két kíváncsi eddig szerencsésen találkozott, s ennek eredményeképpen az eddig bemutatott írók közelebb kerültek az érdeklődőkhöz.

S ez még akkor is nagyon jelentős eredménye e vállalkozásnak, ha kötetről kötetre, újra és újra felöltik a figyelmes olvasóban a kérdés — kivált az élő írókról szóló elemzések olvas-tán —: lehet-e a kortárs-irodalomról az irodalomtörténet-írás véglegességével szólni, minden vonatkozásban megbízhatóak, kristályosak lesznek-e azok az ítéletek, melyeket a művekről mondunk, és sikerül-e, sikerülhet-e teljes értékű fejlődésrajzot adnunk egy még be nem fejezett, további meglepetéseket és fordulatokat sejtető életútról? Csak egyetlen példát e kétségek igazolásául: mire a könyvesboltok kirakataiban megjelent Imre László Rákos Sándorról írt különben hiánytalanul teljes munkája, addigra megjelent Rákos Sándor új kötete is. Az *emlék jelene*, melynek lehetősége potenciálisan benne-rejlett már az *Anyasíratóban* is, de a *Kiáltásnyi csend* elemzője aligha tudta volna még teljes biztonsággal megállapítani, még ke-

vésbé megjósolni, hogy a kitűnő költő a kiáltást választja-e vagy a csendet. Az *emlék jelene* adta meg e lappangó kérdésre a teljes választ, s ez a felelet annál izgalmasabb, mert benne egy világirodalmi párhuzamokkal is elemezhető, azokkal rokon modell felé tájékozódik Rákos, akinek eddigi útja inkább kifejezetten magyar irodalmi rokonságokat és tanulságokat kínált. Imre László könyvét — épp azoknak a tényeknek az ismeretében, melyeket ő kézírata lezárásának pillanatában nem is ismerhetett — így természetesen némi hiányérzettel teszi le az olvasó, jöllehet e fenntartások teljesen indokolatlanok. Csupán arról van szó, hogy az irodalom gyorsabban mozog, képlekenyebb, változatosabb, mint az irodalomtörténet-írás, melynek módszertana szerint is az irodalom mögött kell haladnia, számba véve, elemezve a kínálkozó tapasztalatokat, értékelve a jelenségeket.

Vessük fel nyíltan a kérdést: lehet-e irodalomtörténetet írni a kortárs-irodalomról? Véleményünk szerint ez szinte elképzelhetetlen. Hiszen — amint Welles-Warren *Az irodalom elmélete* című művében olvashatjuk —: „Egy műalkotás teljes jelentése nem határozható meg csupán azzal, amit a szerző és kortársai számára jelentett. Inkább egy bizonyos növekedési folyamat eredménye, vagyis annak a kritikának a története, melyet róla korokon keresztül az olvasók sokasága nyilvánít.” (61. l.) A „Kortársaink” sorozatban ez a „növekedési folyamat” természetesen nem érvényesülhet, s alighanem az is vitathatatlan, hogy az életművek elemzésekor — kivált az élő írók, költők esetében — épp ezért a tévedés kockázata is sokkal nagyobb. Ám ezeket az esetleges tévedéseket és félreértelmezéseket mégis vállalni kell, annak a célnak — mondjuk bátran: hivatásnak — érdekében, melyet a sorozat teljesít. Ha csak az utolsó négy kötetet vesszük vallatónak, akkor is nyilvánvaló, hogy még a hozzánk legközelebbi időben élő és alkotó írók esetében is olyan feladatok állnak az irodalomtudomány előtt, mint a megőrzés, a felfedezés és az igazságtevés. Nagyon kevés író, költő készül olyan tudatos elhatározással, a kiválasztottság olyan ellentmondást nem tűrő és nem ismerő gesztusával a halhatatlanságra, mint Füst Milán tette, aki még intímabb tárgyait is megőrizte az utókor számára (csak éppen műveinek kronológiáját hagyta jótékony homályban). Gyakoribb az, hogy a művek elvesznek, megsemmisülnek (Füst Milán a legtöbbet másolatok sokaságában őrizte), hogy a leveleket az író egyszerűen a szemétkosárba dobja, mert megfélemezkezik arról, hogy azt valaha kutatni fogja halás utókor. A „Kortársaink” sorozat egyik legjelentékenyebb feladata, hogy amit lehet, és amit illik, összegyűjtse a még élő

vagy a közelmúltban elhunyt írókról és íróktól. Nem múzeumi jelleggel, hanem az értékelés és elemzés szándékával. S ha az értékeket szívósan őrizzük, bizonyára könnyebb lesz elkülöníteni a jót a rossztól, s az a majdani utókor, amely már valóban irodalomtörténetet ír a „Kortársaink” íróiról, nem kényszerül olyan detektív munkára, mint E. Nagy Sándor, aki hallatlan buzgalommal és ügyszeretettel kutatta fel — Ferdinándy Mihály nyomán — Remenyik Zsigmond dél-amerikai éveinek dokumentumait, s nem kell majd csüggedten megállapítania — mint Csaplár Ferencnek Barta Lajos drámáiról szólva —, hogy ez vagy az nyomtalanul eltűnt, s csak kritikák ismertetései nyomán lehet több-kevesebb valószínűséggel reprodukálni a tartalmát. És épp a kortársaknak a feladata az is, hogy amíg lehet, igazságot szolgáltatassanak, hogy rámutassanak némelyik megkövesedett méltánytalan értéktétel helytelen voltára (ugyan csak a kitűnő Remenyik-monográfia adatai cáfolják az *Irodalmi lexikon* közzhelyé merevedett megállapítását: „1941–44-ben, mint a Magyarországra írott cikkei tanúsítják, a jobboldal felé orientálódott”), hogy lerombolják a mítoszokat, illetve, hogy a mítosz mögül felmutassák az igazi embert (mint Hajdú Ráfis teszi Sarkadi Imréről írva).

A „Kortársaink” utolsó négy kötetének nagy szerepe lehet abban, hogy felfedezzen olyan írókat is, akiket a szűkebb szakmai közvéleményen kívül alig-alig néhányan tartanak kortársuknak. Mert nyilvánvaló, hogy Rákos Sándor, aki itt él és alkot, kortársunk a szó legteljesebb értelmében. S ugyanezt mondhatjuk el Sarkadi Imréről is, hiszen művei új kiadásban jelennek meg, s újra meg újra eljutnak az olvasók legszélesebb rétegeihez. De kortársunk-e valójában Remenyik Zsigmond? Egy-két igazán népszerű műve mellett hányan vallják magukénak írásait? Lesz-e reneszánsza színműveinek? S Barta Lajos? Aki *Szerelmem* című drámájával oly nagy és megérdemelt sikert aratott annak idején? Kilép-e majd az irodalomtörténetből? Lesz-e, lehet-e jelenvaló, kortárs-író? Jósolni terméketlen vállalkozás. De a kismonográfiák szerzői azért nagyon diszkréten jelzik azt is, véleményük szerint feltámad-e hősök. És e jelképes feltámadásnak épp az a kulcskérdése, akad-e olyan elszánt és az életművet ismerő, szerető kritikus, irodalomtörténész, aki újra és újra harcba indul hőseért, aki tudja, hogy kilencszer pusztába kiált, de tizedikre meghallják. Ahogy E. Nagy Sándor Remenyikhez közeledik, az szinte bizonyossá teszi, hogy az író értékesebb alkotásait még vizionálhatjuk. Barta Lajos esetében — aki pedig sokkal több szálon érintkezik a kortárs-világirodalom párhuzamos jelenségeivel — alighanem

kevés a lelkesedés, és ezt érzi Csaplár Ferenc is, aki összefoglalásul a többi között ezeket mondja: „Közben az idő is megkezdte a maga rostáló munkáját. Úgy tűnik, hogy a társadalmi elkötelezettség, az írói, emberi helytállás, a hűséges szolgálat példáján kívül magából az életműből csak a *Szerelem* tud neki tartósan ellenállni.”

Ahhoz, hogy valakit teljes egészében kortársunknak érezzünk és fogadjunk el, élő és valóságos emberként kell magunk elé idéznünk. A „Kortársaink” sorozatban tehát megkülönböztetett jelentősége van az életrajzoknak. (S azért is érdemes részletesebben dokumentálni az írók életútját, mert néhány évtized múlva ez már sokkal nehezebb, néha megoldhatatlan vállalkozássá súlyosbodik.) A legutóbbi négy kötetben az életrajzi dokumentáció alaposnak, gondosnak érződik, néhol pedig tényleg izgalmas nyomon követni az írókat, s felfejteni azokat a szájakat, melyek az életrajz kiterőiből, eseményeiből a művek felé mutatnak. Értékes munkát végzett Csaplár Ferenc, amikor a rendelkezésére álló adatok alapján igyekezett lehetőség szerint teljes képet rajzolni Barta Lajos külföldi tartózkodásának eseményeiről, s nyilván nem az ő hibája, hogy 1938 és 1946 között mintha „luk” lenne az életrajzon. (Ez megint arra figyelmeztet, hogy a második világháború alatti nyugati magyar emigráció történetében sok még a kiderítendő.) Annál izgalmasabb a németországi évekről szóló fejezet, s annak érzékeltetése, miképp lett Barta Lajos a szlovákiai magyar emigráció egyik fontos egyénisége. — Hasonlóan gazdag életrajzi háttérrel fest Remenyik Zsigmond mögé monográfiája. Megragadóan élő képet rajzol az író ifjúságának színhelyéről, Egerről, s felderítette azokat a szellemi ösztönzéseket is, melyek a fiatal ember gondolkodásmódját alakíthatták. Lehetőség szerint „lázzadó menekülésének” dél-amerikai útjának, hányódásainak legfontosabb részleteiről is beszámol, ami azért is fontos, mert Remenyik a latin-amerikai avantgardnak is egyik fontos alakja lett, s életének ebben a szakaszában inkább világirodalmi, mint magyar jelenség. Pszichológiai szempontból is figyelemre méltó, amit Hajdú Ráfi Sarkadi Imréről mond, vagy amit, Imre László Rákos Sándorról ír. E két monográfus, talán ösztönösen, de az alkotáslelektan vizsgálati módszereit is bevonva kutatásába, meglepően gazdag következtetésanyag birtokába jutottak, s sok helyütt új mozzanatokra mutathatott rá az élet és mű összefüggéseiben.

A „Kortársaink” tükrében a kortárs magyar irodalomnak is új összefüggéseire derül fény, sok olyan vonatkozást is megismerhetünk e portrékból, amelyet az Irodalomtörténet hatodik kötete nem érint-

hetett, illetve amelyek terjedelmének korlátozott volta miatt nem kaphattak helyet benne. Fontos és sok vonatkozásban újszerű az az elemzés, melyet Csaplár Ferenc ad Barta Lajos és a népi írók szociográfiai érdeklődésének és módszerének összefüggéseiről. Talán még jobban, még alaposabban lehetett volna kibontani azokat a szájakat, melyek őt a hazai avantgardhoz fűzték, melynek egyik legelismerettebb képviselője volt egészen emigrációba való vonulásáig (éppen Remenyik Zsigmond említi, hogy Kassák Visegrád utcai lakásán többször is találkozott Bartával). — Igen jól, néhol kitűnően ágyazza bele E. Nagy Sándor Remenyik Zsigmondot a kortárs magyar irodalomba, s ez azért is figyelemre méltó, mert ma is tartja magát az a vélekedés, hogy Remenyik külön próbálkozója a század magyar epikájának. Különösen sikerült az a néhány sor, melyet a harmincas évek passzív ellenállásáról és a szellemi átmentés kísérletéről ír (76. l. sköv.). Éppen a Remenyikről szóló könyvecske figyelmeztet arra is, hogy a hozzánk még oly közelinek látszó harmincas évekről sem tudunk eleget, illetve, hogy érdemes már meglevő ismereteinkben új összefüggésekre is figyelni. (Rendkívül meggondolkodtató, amit a népi-urbánus ellentétéről mond a szerző. Éppen Remenyik sorsa példázza, milyen paradox és milyen képtelen volt ez a háborúság. Nagyon tanulságos E. Nagy Sándor fejtegetéseit összevetni Vas István folytatásos önéletrajzi írásával, a *Miért víjog a saskeselyűvel*, amelyből a szemtanú hitelével s a lírikus átél, belső lobogásával bontakozik ki a harmincas évek irodalmi harca.) Egy ponton talán tovább is árnyalhatta volna portréját a szerző: érdemes lett volna Remenyik Zsigmond *Büntudatát* alaposabban beleágyazni a kor nagy számvető regényeinek sorába. Az összehasonlító analízis meg nyilvánvalóbbá tette volna, milyen egyéni csapásokat vágott Remenyik.

Jóval nehezebb volt ilyen szempontból Hajdú Ráfi és Imre Sándor feladata, hiszen nekik a felszabadulás utáni irodalmi életről kellett keresztmetszetet adniok, s bár ezzel a korszakkal sok részstanulmány foglalkozik, egységes képünk még nem alakult ki róla. Kitűnő, minden szempontból jól árnyalt a Sarkadi-kismonográfia Debrecenről szóló fejezete. A szerző pontosan, a lényegig hatolva érzékelteti azt a szellemiséget, légkört, mely Sarkadit útjára bocsátotta. A plebejus hagyományokról éppúgy szól, mint a népi ideológia vitatható mozzanatairól, s épp ezzel az elfogulatlan elemzéssel sikerül — természetesen rövid terjedelemben, pedig alighanem jócskán akadna még fontos mondani-
valója erről a kérdésről — éreztetnie, hogy Sarkadi indulásától kezdve megtanulhatta a végletek összeegyeztetésének paradox mu-

tatványát. Kissé egysíkú talán az a helyzetkép, melyet Hajdú Ráfis a felszabadulás utáni irodalomról vázolt fel. Való igaz, hogy — amint írja (26. l. sköv.): „A súlyos veszteségeket szenvedett magyar irodalom a felszabadulás után sok színű, eleven pezsgésbe kezd”, a második világháború iszonyata, rengeteg megpróbáltatása, szenvedése, s nem utolsósorban az önvizsgálat kényszere azonban egy ideig legalábbis szinte megdermesztette íróink egy részét (nem véletlenül folyt izgalmas eszmecsere a *Magyarok* hasábjain az írók hallgatásáról), s a görcs csak lassan kezdett oldódni. Az élmény azonban szinte determinálta például az *Újhold* körének irodalomszemléletét és irodalomszemlényét. És ezzel az eszménnyel összehasonlítva talán még érdekesebb és jellemzőbb Sarkadi küldetésvállalása. Hajdú Ráfis említi, hogy Sarkadi is megvívta a maga harcát a determinizmussal, annál érdekesebb lett volna kissé részletesebben feltárnia ennek az akkori irodalomban való jelentkezését, illetve megjelenési formáit. A kor irodalmának egyik legizgalmasabb jelensége az önkifejezésért való küzdelem. A pályájuk kezdetén álló fiatalok egy része a csend, a hallgatás, a világtól való elidegenedés igazolását kereste az írásban és az irodalomban. Lukácsy Sándor a *Magyarok* 1948. évi könyvnapjában figyelmeztetett is a hallgatás veszélyeire, és *Seregszemle* című tanulmányában, mely a fiatal lírikusokról készült egyik első összefoglaló értékelés volt, helyes érzékel mutatott rá a csend filozófiává való emelésének képtelenségére. „... korszakunk igazi költője csak az lehet — írta a többi között —, aki szélesre tárja inspirációja kapuját a népi demokrácia életének problémái előtt. Hogy ez nem a politikai irányköltészet erőszakolását jelenti, az remélhetőleg világos a fenti elemzések után.” Sarkadinál épp ez a nyitottság az egyik legizgalmasabb kérdés, illetve annak a szemléleti és esztétikai folyamatnak a nyomon követése ahogy valóban „egyre szélesebbre tárta inspirációja kapuját”. Ha Hajdú Ráfis kicsit jobban beleágyazta volna Sarkadi pályaképét a kortárs magyar irodalomba, alighanem még nyilvánvalóbbá lett volna e kitűnő író korszakos jelentősége. S más vonatkozásban ugyan, de hasonló ponton kicsit elnagyolt Imre László Rákos Sándorról rajzolt portréjának néhány vonása is. Helyesen említi, hogy Rákos szellemi horizontjába és érdeklődésébe magától értetődően asszimilálódtak olyan ellentmondásos hatások, mint Babitsé, Füst Miláné és Adyé, mert — mint írja — valamennyiüktől megtanulhatta „a tragikus élet elviselését és a szorongások művészi feloldását”. E korszaknak valóban egyik központi problémája volt a babitsi örökség kérdése. Kétségtelen, tény, hogy tőle meg lehetett tanulni a rémü-

leten való felülemelkedés szinte heroikus emberi gesztusát s az elcsuklót, de kérelhetetlenül zengő emberi hitvallást. Kérdés azonban: vajon az Újhold köre — melyhez mint Imre László helyesen hangsúlyozza, Rákosnak kevés köze volt — a teljes babitsi hagyatékot vállalta-e? Vajon nem a saját irodalomszemlényük igazolását keresték-e Babitsban, akit — mert sokkal egyetemesebb volt — a maguk képére és hasonlatosságára formáltak? S ha már a kapcsolódásokról, illetve a kortárs magyar irodalommal való összefüggéseket említjük, Rákos Sándor esetében érdemes lett volna kissé részletesebb képet adni az ötvenes évek lirájáról, ami persze alighanem megint messze-messze túlmutat egy ilyen monográfia terjedelmén.

A „Kortársaink” sorozat egyik fontos feladata — és ennek tökéletes megvalósítására volt remek példa a korábbi kötetek közül Rába György *Szabó Lőrincé* —, hogy egy-egy író esetében feltárja azokat az erővonalakat is, melyek pályáját a világirodalom bizonyos jelenségeihez kapcsolják. Míg korábban a magyar irodalom rendszerint csak egy-egy óriás (mint Petőfi vagy Ady volt) nekifeszülésének eredményeképp érte utol a világirodalmat, a mi korunkban szinte természetessé vált a szintézis igénye. Ebben a vonatkozásban is példásan sikerültek az új kismonográfiák.

Barta Lajos életútja, művészi pályája Zola csillagzata alatt indult, majd az avantgard termékenyítette meg. Ám eljött egy olyan korszak is életében, amikor ő maga vált megtermékenyítővé, németországi tartózkodása során Piscatorral került kapcsolatba, s előbb a nemzetközi proletárirodalomnak, majd a szlovákiai magyar nyelvű irodalomnak vált fontos és megbecsült alakjává. Természetesen igaza van Csaplár Ferencnek, amikor Hubay Miklós vélekedésével vitázva kifejti, hogy a *Sötét ház* aligha mérhető gorkiji méretekkel. Azon az úton azonban érdemes lett volna kicsit tovább haladnia, mennyire és hol hatott Gorkij Barta Lajos színműírói munkásságára. — Hasonló a helyzet Remenyik Zsigmond életútján is: dél-amerikai tartózkodása alatt ő is a világirodalom áramkörébe kapcsolódott, s az onnan merített inspirációknak bizonyára nagy részük van abban, hogy olyan eredeti színpadi világot teremtett. E. Nagy Sándor teljes joggal sürgeti, hogy fel kell fedeznünk Remenyiket, a színműírókat. Kicsit talán élesebben kellett volna aláhúznia azt a tényt — épp e vágyott és remélt felfedezés érdekében —, hogy az író magától értetődő természetességgel alkalmazott színpadán sok olyan újítást, újszerű effektust, amelyet évekkel később importáltunk a nyugati színpadokról, megfedkezve azok hazai forrásvidékéről, Remenyik színpadáról.

Sarkadi Imre monográfiája helyesen fejtegeti, hogy az író kezdetben az intellektuális próza felé tájékozódott, majd az ötvenes évek közepén addig kialakult ábrázolási módszerének megújítására tett újra kísérletet. Az utolsó nagyobb lélegzetű művek már e kísérlet meggyőző eredményei. Ugyanakkor, mint arról Béládi Miklós ír a *Sarkadi Imre regényei* című kötet bevezetésében, ezekben az alkotásokban újfajta, önmaga végzetével tisztában levő, önmagát a pusztulásba hajszoló hőstípust teremtett (s ebben a vonatkozásban bizonyos mértékű rokonságot tart az egzisztencialista regénnyel), mintegy a maga sorsát jelképezve. Ha összehasonlítjuk például a *Gál János útja* és *A gyáva* ábrázolómódját, vitathatatlan, hogy az utóbbi „modernebb”, tömörebb formájú, a lényegre jobban koncentráló regénytípust képvisel, a móríci hagyománytól el nem szakadva, inkább azt is asszimilálva így teremtett az író egy egyetemesebb, világírodalmi lélegzetű formát.

Imre László kevés figyelmet fordít Rákos Sándor lírájának világírodalmi vonatkozásaira, pedig ebben az irányban is érdemes lett volna tovább bővítenie kutatási területét (itt nem a különben jól megírt *Gilgames*-hatásra gondolunk). Már a csend filozófiai igazolásának kísérlete is számos világírodalmi példát kínál (az irodalomtörténetírás bizonyára kimutatja majd például azokat az érintkezési pontokat, melyek az e vonatkozásban legmesszebb hatoló Pilinszky János és Pierre Emmanuel prózája között vannak), mint ahogy világírodalmi jelenség Rákos Sándornak az a törekvése is, hogy minden lényegtelen kötőanyagot kiiktatva a versből, megszüntetve a „köztes állapotot”, mindenképp a „költői állapotot” igyekszik kifejezni. (Ezt a meghatározást Max Paul Fouchet használja az *Anthologie thématique de poésie française* bevezetésében Rimbaud elhallgatásának magyarázataképp.) Ez a törekvése kivált az *Anyasíratóban* (és az azóta keletkezett poemáiban) érvényesül.

A „Kortársaink” sorozat új kötetei is felvetnek néhány olyan módszertani problémát, melyet azért is érdemes tovább gondolni, mert e kötetek bizonyára eljutnak majd a szélesebb olvasókörökhöz is. Mindenekelőtt arra érdemes felhívunk a figyelmet, hogy kivált a regények esetében érdemes a szerzőnek részletesebb tartalmi ismertetést is adnia a cselekményről, még akkor is, ha ez az első pillanatban kicsit elemi iskolai feladattá teszi az elemzést. Ne feledjük: senki nem ismerheti az illető író műveit olyan mélységben, mint a monográfus, épp ezért bármily meggyőzőek is az esztétikai elemzések, senkit nem kápráztathatnak el, aki nem ismeri magát a tárgyalt műalkotást. Ilyen vonatkozásban igen sikeresek a Barta

Lajos és a Remenyik kötet rövid ismertetői. Ugyanakkor azonban a túlzott részletezés is fásasztó lehet: Barta Lajos novelláinak egymásutánja, illetve azok tartalmi váza meg lehetősen egyhangú olvasmány. Hajdú Ráfi — érzésünk szerint helyesen — számított arra, hogy Sarkadi Imre műveit általában ismerik az olvasók, így alkalma nyílt az alaposabb esztétikai elemzésre. Általában elmondhatjuk, hogy az ő kötete nyugszik a legszilárdabb eszmei-világnézeti talapzaton, szempontjait ő érvényesíti a legkövetkeztesebben, s a négy szerző közül ő a legkritikusabb is: nem hallgatja el az életmű hibáit, gyengeségeit, vargabetűit sem. Fejtegetései még meggyőzőbbek lennének, ha kicsit árnyaltabb képet rajzolt volna Sarkadi írói fejlődéséről, arról a folyamatról, ahogy egyre befejezettebb, egyre végérvényesebb lett prózája, s lemondva a felesleges részletezésekről egyre inkább a „lényeg” közelébe került. (Hadd idézzem ismét Béládi Miklós már említett Sarkadi-tanulmányát, mely ebben a vonatkozásban alighanem teljesebb.) A másik három szerzőnél olykor-olykor előfordul, hogy az író iránt érzett szeretet és nagyrabecskülés tompítja kritikájuk élességét (ami különösen az élő írók esetében érthető is, hiszen előfordult már, hogy a kritizált mérgezett nyilat lőtt vissza kritikusra). Imre László néhol felesleges szuperlatívuszokba bonyolódik, amikor „páratlan lendületű vers”-ről ír; az értékelés e „leg”-jeinek veszélyére Kodály Zoltán figyelmeztetett egyik írásában, s teljesen igaza van: aligha lehet teljes értékskálát alkotni, ha elkoptatjuk a „legjobb” és a „legszebb” csengését.

Az eddigieknél itt-ott nagyobb hangsúlyt kellene adni az írók „emberségének”, hiszen bizonyos, hogy az olvasó az embert is szeretné minél alaposabban megismerni. Imre László és Hajdú Ráfi könyve e szempontot sem hanyagolja el. Az előbbi egészen meggyőző mélységben elemzi Rákos Sándor egyéniségét, amely egyik magyarázata költői lételemének és világszemléletének is, az utóbbi pedig meggyőzően ágyazza bele az életút fordulataiba a műveket. Jóval nehezebb volt természetesen Csaplár Ferenc és E. Nagy Sándor feladata; kivált Barta Lajost nem egyszerű emberi közelségbe hozni, hiszen életműve java a *Nyugat* nagy nemzedékének kibontakozása idején keletkezett, külföldi tartózkodásából pedig természetesen kevesebb személyes emlék maradt róla. E. Nagy Sándor, Remenyik monográfiája érezhetően nagyon „szereti” az író, szívéigények tartja méltó értékelését, ezért is kár, hogy nem rajzolt kicsit árnyaltabb emberi portrét „a roppant finom csontú, magas, éppen öszülő, szakállas, konzervatívan nemes férfiú”-ról, aki — mint Thurzó Gábor írja *Egy barátság története* című esszé-

jében — „kis cédulát húzott elő csontszíni vászonruhája zsebéből, egy pillanatra ellenőrizte: megvásárolt-e mindent, amit szép sorban előírt számára a család?” De sok találó jellemvonását idézi fel Remenyiknek Ignác Rózsa is (ez az írás azért is fontos, mert az író halála miatt beteljesítetlen terveiről is tájékoztat).

Kortársaink-e a „Kortársaink”? Erre a kérdésre természetesen nem lehet egyértelműen válaszolni. Nyilván nem mindegyik kortársunk képvisel olyan értéket, amely maradandóvá teszi életművét. De az bizonyos, hogy az igazi értékek feltámaszthatók, ha olyan szeretettel és megértéssel ébresztgetjük őket, mint E. Nagy Sándor Remenyik

Zsigmondot, ha olyan tisztán igyekezzük megőrizni műveket, mint Hajdú Ráfi Sarkadiét, s ha olyan finom érzéssel közelítünk életművükhöz, mint Imre László Rákos Sándoréhoz. (Barta Lajos feltámaszthatóságáról jeles monográfiája, Csaplár Ferenc is bizonyos kétkedéssel nyilatkozik.) Elsősorban ez adja a Béládi Miklós és Juhász Béla által kitűnően szerkesztett sorozat igazi értékét és jelentőségét, s bizonyosak lehetünk benne, ha nem is mindenki lesz kedves írónk, nem is mindegyikük támad fel halottaiból, a tetszhalottak életre kelnek, s az egész irodalom nyer e jelentős sorozattal.

Rónay László

A NYELVTUDOMÁNY MA

Szemelvények korunk nyelvészetéből. Szerkesztette, válogatta, a szerkesztői bevezetőt és a tanulmányok bevezetőit írta Szépe György. Bp. 1973. Gondolat K. 609 l.

Az irodalomkutató mindig nyelvész is volt egy kicsit. De ma már ezen túlmérsz leg természetesebb az az igény, hogy az ITK ne csak a magyar nyelvészet (főleg nyelvtörténet), hanem az általános nyelvészet főbb hazai eseményeit is regisztrálja: elismert nézet, hogy a legtöbb társadalomtudományhoz képest a nyelvészet (Szépe György még korainak tartaná a nyelvstudomány kifejezést, 9. l.) messze előreszaladt a tudományválasztás útján, és a hagyományosan rokonszakmának tekintett irodalomkutatás számára ez a viharos fejlődés ösztönzőleg vagy kihívóan hat. E csak külföldi szerzőket felvonultató elméleti cikkgyűjtemény megjelenése két szempontból is fontos esemény a magyar irodalomkutatás számára: tájékoztatással és jótanáccsal szolgál.

Az általános nyelvészet részéről jelentkező kihívás (amelyre több irodalomkutató is válaszolt már, pl. az ún. strukturalizmus-vitában) nem párosult megfelelő tájékoztatással. A modern nyelvészetet ismertető kis-számú hazai kiadvány közül néhány a TIT-nél, néhány az OMDK-nál, egy a Tankönyvkiadónál jelent meg, mindegyikük címlapján ott olvasható a „Kézirat” megjelölés, és egyikük sem került könyvkereskedelmi forgalomba. Antal László kitűnő műve, a *Formális nyelvi elemzés* (Bp. 1964.) a strukturalista „tegnapot” tükrözte, és egyébként is rég elfogyott, J. D. Apreszjan — a fordító által csaknem használhatatlanná rontott — könyve, *A modern strukturalis nyelvészet elmélete és módszerei* (Bp., 1971.) pedig műfaját tekintve nem bevezető, hanem elég egyéni látásmód alapján készült kézikönyv, amelyet túl technikai szlengje beavatatlanok szá-

mára élvezhetetlenné tesz. De az előbb említett „kéziratok” (helyesebben: könyvritkaságok) is valamilyen speciális cél (nyelvész-képzés, nyelvtanár-továbbképzés, dokumentáció stb.) érdekében készült és ilyen módon irányított gyűjtemények és áttekintések valamennyien — egyikük sem állítható Szépe „má”-jának termékeny pluralizmusa mellé. A nyelvészeti „má”-t ez a gyűjtemény öt nagy csoportban, kiváló képviselőik cikkein keresztül mutatja be, úgymint *strukturális* (Martinet, Harris, Hockett, Hays, Brend), *matematikai* (Ravzin, Bar-Hillel, Gladkij, Melcsuk, Garvin), *generatív* (Chomsky, Katz, Saumjan, Apreszjan, Zsolkovszkij, Melcsuk), *egyéb* (Martinet, Weinrich, Uspenszkij, Yngve, Mistrík) és *interdiszciplináris szempontú* (Hymes, Labov, Miller, Halle, Stevens) nyelvészetet. A felosztás elsősorban módszertani. A gyűjtemény a módszertani fejlődést kb. 1965-ig, Chomsky második főművének szintjéig mutatja be. Ezen a kereten belül aztán megjelenik a nyelvészet minden fontosabb területe a szemantikától a fonológiáig, sőt, olyan klasszikus témák is, mint a nyelvek sokfélesége vagy a dialektológia.

Mindenki, aki rendszeresen olvas általános nyelvészetet, rövid gondolkodás után össze tudna állítani néhány alternatív javaslatot. (Magánbeszélgetések során felmerült, hogy Martinet-nak két cikkel kellett-e szerepelnie, hogy a koppenhágai nyelvészet eredményei ugyanúgy „tegnapiak”-e, mint a prágai nyelvészeté, hogy az interdiszciplináris csoportban helytelen lett volna-e szerepeltetni a metrikát is stb.) Ez azonban természetes reflex és nem csökkenti a válogatás kitűnőségét. A nagyfokú tájékozatlansággal nem

törődve, Szépe a szerzőket általában klasszikusnak tekintett publikációikon keresztül mutatja be, bár ezek nem könnyű olvasmányok. Ha az illető szerző „legklasszikusabb” cikke az egyik „kéziratban” már megjelent (pl. Halle esetében), Szépe természetesen nem közli újra, hanem mást ad helyette. (Aki tehát a szerepeltetett szerzőktől mindig a magyarul hozzáférhető legjobbat akarja előlvasni, ezzel a gyűjteménnyel még nem teljesen tudja le a dolgot!)

Szépe maximalizmusa Szerb Antal irodalompedagógiai maximalizmusához hasonló, még abban a módban is, ahogy ezt a maximalizmust a viszonylag járatlanok számára elviselhetővé, sőt kellemessé tudja tenni. Az egyes szerzőket a beavatott olvasónak kijáró közvetlenséggel mutatja be, merészen kiemelve részmozzanokat, amelyeket fontosnak érez, de amelyeket a hivatalos tudományos életrajzok sohasem tartalmazhatnak. Halle pl. „amerikai nyelvész és russzista, a Massachusetts Institute of Technology professzora, a Research Laboratory of Electronics (vagyis az Elektronikai Kutató Laboratórium) nevű kutatóközpont nyelvészeti programjának vezetője, s mint ilyen, Noam Chomsky főnöke” (561. l.). Szépe azonkívül egyike azoknak, akik ma a legjobb tudományos prózát írják. A merész jóslásokba bocsátkozó nagyszerű bevezető áttekintést nem kis részben a szerző korszerű retorikája teszi rendkívül kellemes olvasmánnyá. Pl.: „A strukturális nyelvészetet megtagadó előzményként megkonstruáltak egy úgynevezett hagyományos nyelvészetet (szébb néven: klasszikus nyelvészetet). Ebben a munkában sokan részt vettek, magam is, mivel be kellett mutatni, hogy milyen lépések vezetnek a mai nyelvészet felé. Valójában azonban ilyen hagyományos nyelvészet sohasem létezett.” (14. l.)

Talán különös, ha egy tudományos teljesítményt (még ha népszerűsítő célú is) részben a stílus szempontjából vesz szemügyre egy recenzió. Mentse ezt az, hogy a modern nyelvészetben való tájékozódás lehetőségéhez az irodalomkutatók egyes köreiben is oly sok reménység fűződik. Kérdéses pl., hogy hagyományosnak lesz-e tekinthető valaki, aki a gyűjtemény gondolatanyagát ismeri és megértette, és aki így ellenvetéseit megfelelő nyelven tudja megtenni: a gyűjteményből határozottan kirajzolódik a modern nyelvészetet (amelyet az irodalomkutatók általában egységesnek képzelnek) megosztó demarkációs vonalak. Lehetséges talán az is, hogy a jövőben nem lesz olyan könnyű pl. Chomskyt, akinek egész nyelvészeti működése a deskriptív strukturalizmus (sokak szerint megsemmisítő) bírálata volt — rövid úton strukturalistának mondani, nem lesz olyan könnyű a priori ítélni, mint eddig.

A másik ok, amely a magyar irodalomkutatók számára fontos eseménnyé teszi a kötet megjelenését, az Szépe előszavának néhány bölcs gondolata a nyelvészet helyzetéről, megjegyzés, amelyből az irodalomkutatás is magára ismerhet: „Mi volt hát az a hagyományos gondolatkör, amelyet tagadni kellett? Ez a nyelvészeti pozitívizmus volt, a filozófiai-termesztudományi pozitívizmus sajátos változata. A nyelvészeti pozitívizmus a múlt század hetvenes éveiben uralomra jutó újgrammatikus iskolának volt általános módszertani vetülete. Messzire vezetne összefoglalásának kísérete. Aztán meg nehezen is érthető, miért is hadakozunk ma már ilyesmi ellen, mikor az a múlté, és a saját korában sem jellemezte a legkiválóbb nyelvészeket. Ez azonban egyáltalán nem a múlté, s ugyanúgy, mint virágkorában, ma is hihetetlenül elterjedt, bár szemérmesen nem nagyon szokták néven nevezni: helyette »realistának«, egyesek — nyilván nem filozófiai igénnyel — »materialistának«, mások anti-strukturalistának minősítik saját tevékenységüket, a többség azonban minden azonosítási kényszer nélkül őrzi kutatási vagy oktatási tevékenységét valamely régebbi, nagyobb koncepció részeként, aminek ma már semmilyen összefüggése sincs sem a társadalmi gyakorlattal, sem korunk gondolkodásának fő irányával.” (15. l.) Szépe szavai pontosan rámutatnak az irodalomkutatást megosztó dilemmára is. Itt (ugyanúgy, mint a nyelvészetben) a Modernek (strukturális-tak, generatívok, szemiotikusok, marxisták) nem azt vetik a Régiek (antistrukturalisták, antigeneratívok, antiszemiotikusok, marxisták) szemére, hogy nem szítanak az általuk képviselt iskolák valamelyikéhez (hiszen a Modernek sem egységesek), hanem azt, hogy nem ritkán valóban gyümölcsöző tudományos tevékenységüket a megszokás, az öntudatlan hagyomány alapján végzik, ahelyett, hogy meghatározott anyagon, meghatározott stratégiával dolgoznának, oly módon, hogy az anyag kiválasztásának, az alkalmazott stratégiának és e stratégia egyes lépéseinek szükségességéről explicit formában számot tudjanak adni. Nem a helytelen elméleti előfeltevések képezik a vita alapját, hanem az, hogy ezek az előfeltevések implicit formájúak, gondosan el vannak bújtatva, a jó intuícióval megáldott vagy jó hagyományon nevelkedett kutató gyakran öntudatlanul eltálatalt célravezető módszerei éppúgy, mint a rossz, hibás eredményeket adó módszerek. A Modernek tehát elsősorban nem arra szólítják fel a Régieket, hogy új módszereket alkalmazzanak, hanem arra, hogy mondják meg, milyen módszereket alkalmaznak. (Ezen aztán el lehetne vitatkozni, és nem is bizonyos, hogy minden esetben az új kerülne ki győztesen — a nyelvészetben

pl. a generatív grammatika határozottan visszatért Humboldthoz.) Az irodalomkutatás olyan régóta csiszolódó módszertanú, viszonylag egyszerűbb feladatai ellen, mint pl. a textológia, a Moderneknek szemmel láthatólag semmi kifogásuk sincs, sőt, Lotz Jánosnak köszönhetjük a Jókai-kódex legjobb kiadását, Jakobsonnak a Igor-énekét, a Roland-ének legújabb kritikai kiadását

pedig Segrének, a Nemzetközi Szemiotikai Bizottság titkáranak. Szépe gondolatai az irodalomkutatásra is érvényes módon mutatják meg Régiek és Modernek vitájának gyökerét, és, bár magam elég szkeptikus vagyok e tekintetben, megmutatják a tudományos megoldás egyetlen lehetséges útját: a módszerek explicitté tételét.

Horváth Iván

Réz Pál: *Kulcsok és kérdőjelek*. Bp. 1973. Szépirodalmi K. 425 l.

Két kultúráról, két irodalomról szólnak Réz Pál esszéi, a magyarról és a franciáról. Régi tradíció, hogy a magyar esszéisták, akárcsak a költők, éber figyelemmel kísérik a francia szellemet, önmagáért, de a magyar kultúra jobb megismerésének kedvéért is. Lehetne ez megmerevedett, kártékony hagyomány, egyfajta tehetetlenség következménye, de lehet — mint ebben a kitűnő kötetben — mindig megújuló követelmény is. Réz Pál Csurka István szavait idézi: „Megállva a párizsi Notre-Dame középső hajójának öntörvényűen rám boruló rendszere alatt, leszögeztem, hogy Európában nem szabad, nem lehet formátlanul írni. Európa ereje, Európa hozzájárulása a világegyetemhez a forma. Ez megrendítő felismerés volt.”

A formateremtés követése — ami persze tartalmi és világnézeti kérdés is — Réz Pál könyvének vezérmotívuma. Az emlékirat megszerveződését kíséri végig Saint Simonnál, a történelmi regény kialakulásának történelmi és személyi feltételeit Mörícznál, a publicisztika nagykorúsodását Kosztolányinál, a dráma liraira váltását Beckett-nél — a lehetőségeik megvalósításáért vívott küzdelmet magyar és francia nemzedéktársainál. Műfaj-problémáról szól a könyv, de nem elvontan, hanem ahogy egy alkotó személyiség szembekerül az önkifejezés esetlegességét lebírni akaró nehézségeivel. Tehát már létproblémákról szól. És ezért írhatja Réz, hogy a történelmi regényt meghatározza „az író alkata, egyénisége, az egész pályáját végigkísérő obszessziók vagy obszesszió” is, és ez az, amiről Lukács György megfedelkezni látszik.

A kritikus nem bíró, hanem drukker, ha tárgyilagos, a játékszabályokat tiszteletben tartó szurkoló is. Galgócziról, Kardos G. Györgyről, Hubayról és különösen Csurkáról ír Réz leplezetlen rokonszenvvel, anélkül, hogy fenntartásait elhallgatná. Kiváltképpen Csurka szívügye, akitől klasszikus műveket remél. És itt érhető tetten Réz kritikusi attitűdjének egyik alapvonása: mindig a

legnagyobbakhoz viszonyít, de nem azért, hogy megfélemlítsen, hanem hogy bátorítson.

A *Kulcsok és kérdőjelek* anyaga elűt tanulmányköteteink anyagának túlnyomó többségétől. Ritkán méltatott írók kerülnek egymás mellé, anélkül, hogy kuriózum vagy felfedezés gyűjtemény lenne, hiszen hőseinek egy részéről, Mörícztől és Kosztolányiról, Martin du Gard-ról vagy újabban Beckett-ről és Semprun-ról éppen elégszer írtak. De Saint-Simon? Taine egyszer e három nevet írta le egymás mellé: Shakespeare, Saint-Simon, Balzac. Azért, hogy Balzac rangját emelje. Nálunk azért kell e három nevet együtt leírni, hogy Saint-Simon rangját emelje. És noha az emlékiratokból már több szemelvényes kiadás jelent meg (az egyiket éppen Réz Pál vezette be), a *Kulcsok és kérdőjelek* kötet érdeme lesz, ha közvéleményünk a herceg igazi nagyságát megismeri. Réz *Még egy fellebbezés* címen írt Sziráky Judit novelláiról. A cím jogos, a *Hajnali madár* szerzője valóban megérdemli, hogy az időszerű érdeklődésünket állandó figyelem váltsa fel. De fellebbezésszámba mennek azok a gondos tanulmányok is, amelyeket Réz Németh Andornak, Szomory Dezsőnek vagy Szép Ernőnek szentel, noha megítélésem szerint az utóbbi kettő rangját erősen megemeli. És ezen nem változtat az sem, hogy — Karátsón Endre *Le symbolisme en Hongrie* című könyvének ismertetése közben szól róla Réz, Illyés Gyulára is hivatkozva — Apollinaire és Szép Ernő közt rokonvonások figyelhetők meg.

A meghonosítások (Saint-Simon, Le Clézio) és a fellebbezések (Németh Andor, Szomory, Szép Ernő) és a felismerések (Csurka, Galgóczi) kötete a *Kulcsok és kérdőjelek*. Ami a fellebbezéseket illeti, lenne még néhány szavam. Vas Istvánnak teljesen igaza volt, amikor Hajnal Anna kvalitásaira hangsúlyosan felhívta a figyelmet, Réz Pálnak is, amikor Sziráky Judit-ról szóló esszéjét bevezetve Vas István kísérletére hivatkozott. De nem hiszem azt, hogy kitűnő írók elfelejtése a magyar irodalom vagy irodalompolitika specialitása lenne. A franciára még inkább illik. A sok közismert példa

közül csupán egy kevésbé ismertre szeretnék hivatkozni. Fél évtizede annak, hogy Maro Alyn döbbenet állapította meg, hogy egy egész nemzedék esett ki a francia irodalmi tudatból: Albert-Birot, André Salmon, és ami talán a legmeglepőbb: Reverdy. Ez utóbbi éppen azért, mert a nála alig valamivel fiatalabb szürrealisták már életében, alkotóerejének teljében klasszikus báványt faragtak belőle.

Ferenczi László

Révai Miklós: A magyar szép toll. Közzéteszi és az utószót írta: Éder Zoltán. Bp. 1973. Akadémiai K. 368 l.

Még mindig keveset tudunk a deákosokként számontartott költőkről. Császár Elemér — erősen vitatható — szövegkiadása óta csak antológiákban találkozunk velük (s rendszerint ugyanazokkal a versekkel); Rónay György ugyan önmagában sikerült pályaképet rajzolt Baróti Szabórol, Waldapfel József néhány találó megállapítással egészítette ki a pozitivistá monográfiákból ismert adatokat, Tarnai Andor a „deákos klasszicizmus” fogalmához szolgáltatott pontos érveket, Horváth Károly a Vörösmarty felé vezető út követésekor írta körül néhány — leginkább stílusbeli — jellemzőjüket: mindezek ellenére sok az adósságunk. S ezeket legfeljebb a nyelvészollégák kísérletei enyhítették eddig. Hiszen sem legjobb verseikben igazi poézissé, Berzsenyit, Vörösmartyt előkészítő költészetté sűrűsödő lírájuk természetét nem ismerjük igazából, ahogyan verstani vívmányaiknak a hasonló keletközép-európai prózaidai vitákkal (például a Bernolák-Bajza verstani harccal) való egybevetése és a viták esztétikai-kritikátörténeti helyének kijelölése sem történt még meg. Éppen ezért az irodalomtörténészek is csak lelkesedéssel üdvözölhetik Révai Miklós stilisztikája, *A magyar deákság* eddig kiadatlan és a szakirodalomban alig használt második kötetének s a további töredékeknek a megjelenését. Éder Zoltán gondos sajtó alá rendezői munkájáról, a közel 30 oldalas (többek közt a forrásokban, az életműhöz való viszonyban eligazító) utószóról csak elismeréssel nyilatkozhatunk. Rendkívül fontos annak tudatosítása, hogy a quintilianusi retorika mellett Adelung: *Über den deutschen Stil*-je volt Révai vezetője; „főképpen Adelung után” — írta maga. S itt mindjárt arra figyelmeztetnénk, hogy Adelung e műve nem csupán Révai számára szolgált irányítóként a stilisztika tengernyi problémái között; Thienemann Tivadar bizonyította be (*Német és magyar nyelvújító törekvések*. EPhK 1912. 78–138.) Adelung viszonylag széles körű

magyarországi ismertségét. Ezáltal csak Rummy Károly György: *Theoretisch-practische Einleitung zum deutschen prosaischen Stil* (Wien, 1813.) című könyvét említjük. A Révai- és a Rummy-mű helyenként szó szerint megegyezik: a közös forrás miatt. *A magyar szép toll* az adelungi felfogás magyar érvényesítésében jut fontos szerephez: ugyanúgy Kazinczy nyelvi törekvéseinek szolgált igazolójául, mint Rummy Károly Györgynek a német próza és prózai (irodalmi) nyelv problémáit célzó könyvnyi fejtegetése. De ugyanolyan érdekesek Révai saját tapasztalatából származó megjegyzései, illetve a megfogalmazás módja. Ezekben dokumentálódik a deákosok esztétikai, stilisztikai elképzelése. Mennyire tanulságos az az igényesség, a nyelv hajlékonyságát próbára tevő igyekezet, szinte nyelvi laboratóriumot feltételező műgond, amellyel Homérosz sorainak „háborodott sebességét”, majd „lassúság”-át igyekszik visszaadni! Fordításában a daktilusok szaporázása, majd a szpondeuszok kímértsége jelzi a tudatos költőt (90. l.). Másutt a klasszicista teoretikusra valló határozottsággal jelöli ki a közmondások alkalmazásának határait: „a’ jelebb tollban nints elegendő méltóságok” (164. l.). Révai ellenzi a műfaji keveredést is, elítéli a „költeményes próza”-t: „a’ jó ízlésnek vesztével kapott fel” — állítja. Ugyanaz a reflex munkál itt, amely a Gessner-fordító Kazinczyval Herder „Paramyth”-jeit verssé dolgozza át. „A’ próza az értelemnek szól; a’ költés az alsó erőnek” — fejtegeti Révai.

Szerzünk sok szállal kapcsolódik a felvilágosodáshoz. Ehelyt egyetlen példával utalnánk erre. Révai természetesen tartja, hogy „a’ mi eleink” „sok szavakat kaptak fel az itt lakozó nemzetektől”: a szlovákoktól, a szerbektól, a horvátoktól „s a’ szomszéd lengyelektől”. „Ezekkel való elkeveredésök, a közönséges életnek nevékedő simulása ’s a’ keresztyénségnek felvétele sok új dolgoknak itt hallatott neveiket felvetette velek.” Révai megállapítja, hogy a nyelvényyszavak átvétele kölcsönösnek bizonyult. „Megátalkodott zsreghajlás vagy ékelen tudatlanság” azt állítani, „hogy azokat a’ szavakat, a’ melyekben megegyezünk ezekkel a’ nemzetekkel, együl egyik mind ő tőlök vettük; vagy megfordítva ők vették mi tőlünk”. Ingerülten fejezi be e bekezdést: „Pedig vagynak elegendő, a’ kik ebben így botlanak.” Ekkor még nem vált uralkodóvá a délibábos etimológizálás; Révai erős történeti érzékkel határozta meg a helyes álláspontot, s ebben a nagy cseh nyelvtudóssal, J. Dobrovskýval rokon. Horvát István — Révai bizalmas tanítványa — feledkezett meg legelőször mestere tanításáról, és a felvilágosodás józan nyelvzemléletét a romantikus nacionalizmusával cserélte föl. Révai történeti nyelv-

szete a felvilágosodás racionalista-pragmatikus történelemszemléletével azonos talajból táplálkozik, a tudományos igazság kiderítése része a hazafiaságnak, s nem törekszik nemzeti szupremáciát igazoló ideológiára. Ezért idegen Révától Campe purizmusa, ezért lehet ma is megszívlelendő, ahogy a „jó szokást” a rossztól elválasztja.

A tudományosan megalapozott nyelv-műveléssel, a nyelvi provincializmussal való leszámolással — Édert idézzük — „Kazinczy nyelvújításához készítette az utat”, még akkor is, ha néhány részletkérdésben Verseyhy Ferencnek, a szintén képzett vitatársnak volt igaza. Verseyhy „szolnokias hajlításai”, ingadozó ízlése, stilisztikai bizonytalanságai okozzák, hogy képtelen volt tehetségéhez méltó igazi költszetelet létrehozni, csak remek vesszorai, szellemes szakaszai, pompás gondolatai vannak, de nincs korszakot meghatározó költszetelet, nincs egységes egészé összeálló életműve. Révai nem lírikus; de stilisztikájának biztos vonalvezetése, határozott célkitűzése részben költszetelet egyenmőségét — igaz, szűk korlátok között mozgó egységét — eredményezte, részben azt a teoretikust állítja elének, aki tisztán látta az egyedül helyes irányba tartó ösvényt.

Kazinczy nyelvújításának, egységes irodalmi nyelvet formálni vágyó igyekezetének éppen Révai történeti érvekkel gazdag, stilisztikai kitekintésű — a klasszicizmusban gyökerező — nyelvészete volt szűksége. Révai értekező prózája élvezetes olvasmány. Jellemzője: a „látatosság”. Már ő megrajzolja a „közhely természetrajzát”, hadakozik „a’ halavány halál”, a „sárga irigység”, „az időnek rágó foga” nyelvi klisék ellen. „Olyanak, mint a’ kiment szeszű bor, a’ mellynél jobb mindenkor a tiszta víz.”

Befejezésül ismét hadd dicsérjük meg Éder Zoltán vállalkozását, hogy a kezünkbe adta Révai stilisztikáját, amelynek célját Révai szinte önvalomásos szavaival határozhatjuk meg: „A’ mi beszédünknek az (..) a’ legelső, s’ kiváltképpen való tölje: hogy minket mások is megértsenek; az az, hogy a’ mi szavainkra másokban is azon képzések támadjanak, a’ mellyek mi bennünk is vagyunk.” E kiadás a válasz Révai szép tollának kérdéscöltevéseire is.

Fried István

Vitéz Mihály ébressztése (Csokonai-breviárium). Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Szilágyi Ferenc, szerkesztette Papp János. Bp. 1973. Tankönyvkiadó.

Második kiadást ért meg e kis kötet, az első 1969-ben jelent meg. De a legegyszerűbb kérdésre mégsem tudok válaszolni. Arra,

hogy ki is írta ezt a könyvet. Csokonai? Felehetném erre, hogy igen, hiszen a bevezetést és a jegyzeteket leszámítva kizárólag Csokonai-szövegeket tartalmaz. De mégsem ő írta. Ez így furcsa paradoxonnak hat, s hogy feloldjam, a nyíltabb fogalmazás útjára térek.

Szöveggyűjteményt tartok ugyanis a kezemben, de kettős értelmezésben is „formabontó” szöveggyűjteményt. Az egyik értelmezés a módszerre, mint művészeti kategóriára vonatkozik, a másik maga a megvalósítás. És ez a megvalósítás elgondolkoztató. Csokonai műveiből tematikus csoportosításban egymásutánba állított, a művek egészéből kiemelt részecskék idézetgyűjteménye e breviárium. Szilágyi Ferencnek és a munkában résztvevő békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium tanárának, Papp Jánosnak, valamint nyolc diákjának elismerést érdemlő szép szándéka az volt, hogy a költő életművét, annak rejtettebb, kevésbé ismert részeit is élénkebb megvilágításba helyezték, közelebb vigyének az igazi Csokonai arcanák meglátásához. Vonzó e vállalkozásban a Csokonai iránt megnyilatkozó, az ifjúságot is aktivizáló szeretet. De ez szubjektív szempont. Nem tagadható viszont — és ez már tény —, hogy a költő kivételesen széles érdeklődési köre, nagy műveltsége, kora átlagát jelentősen meghaladó gondolkodói szintje, nagy eszméknek elkötelezett felelős egyénisége e gyűjteményben a halmozás révén reflektorfénybe kerül. És ez önmagában jó. Éppen ezért elnézést kérek mindazoktól, akik annyi energiát áldozva létrehozták e kötetet, hogy elismerve munkájukat, valamint a közölt részletek jelentőségét és szépségét, most mégsem azt emelem ki, amit szívesen olvastam, hanem a könyv *műfajával* kapcsolatos fenntartásaimról fogok szólni.

Úgy vélem, igaz képet költőről-íróról csak *mint* költőről-íróról lehet festeni. Az eredeti közegükből kiemelt rövid, néha csupán 2—4 soros vers- vagy próza-részletek okvetlenül torzulást szenvednek, bármily alaposan átgondolt új összefüggések sorába építjük őket. De vajon lehet-e az önkényesen válogatott idézeteket egyáltalán olyan rendbe szerkeszteni, hogy az a szerkesztés által elképzelt célnak igazán megfeleljen? Újabb buktatók. Mert nem csupán az a probléma, hogy a költő a maga esztétikai értékében nem lép elő saját összekeveredett szövegrészei mögöl, hogy a műalkotások szuverenitása sérelmet szenved, hanem még a választott témák sem bomlanak ki, nem bomolhatnak ki tisztán előtölünk. A Csokonai lelkét betölítő nagy eszmék, gondolatok olyannyira összefüggenek egymással, hogy a mechanikus szétválasztás sokszor megoldhatatlan, erőszakolt. E buktató valós volta kitölünk mindjárt, ha megfigyeljük, hogy az idézetek alatt — különböző fejezetekben, különböző témák do-

kumentálására — hányszor látjuk ugyanazt a címmegjelölést. A költő ihletében összetartozó gondolati egység megtörése ez. De az úgynevezett „átfedések” egyébként is elkerülhetetlenek.

Sokszor egyazon fejezetben belül sem megnyugtatóan hiteles a kép. Nem azért, mintha a kötet gondozói bármit is ránk *akarnának* kényszeríteni, ami Csokonaitól idegen. Semmiképpen. A könyv módszeréből adódik, s nem utolsó sorban az időrend programszerű mellőzéséből. Még akkor is így van ez, ha nem is állunk jól a Csokonai-művek kronológiájával. — A tartalmi-gondolati összekapcsolás, egymásutánosság szerkesztői elve következtében az idézetek óhatatlanul koncepcióvá illeszkednek. Az olvasó önkéntelenül is vár valamilyen belső logikát. De ez a belső logika, ez a koncepció nem mindig egyezik a Csokonaiéval. Egy példát erre: A II. fejezet, a „Már Európában csak mi vagyunk hátra” című összeállítás a más nemzetektől való elmaradottságunk kérdéscsoportja köré épül. Itt is, mint az egész könyvben igen sokszor fordul elő, hogy egy mű két vagy több részlete más-más helyen van hivatva a költő eszméi mellett érvelni. A címadó vers, a *Marosvásárhelyi gondolatok* is kettőbe osztva — azok is kisebb versrészek — öleli körül a *Magyar! hajnal hasadt!* című költemény ama körülményei — 1790 körüli — optimista változatából ismert néhány sorát, melyek elsője: „Vége van már, vége a hajdani gyásznak”. Ezt a felszabadult örömet, lelkesedést számos, elmaradottságunkat ostromozó idézet előzi meg a fejezetben, és a továbbiakban is hamarosan újra a nehézségek, a szomorú hang válik uralkodóvá. De a reményt keltő jelenen ujjongó sorokat Csokonai később írt panaszos, kritikus hangjai *előzik* meg. Az olvasót az összeállítás itt hibásan orientálja. — És még egy ide kapcsolódó kérdés. Ha nem a XVIII. század irodalmában otthonos filológus veszi kézbe e gyűjteményt, ugyan csak elcsodálkozhat azon, hogy e fejezetben egy és ugyanazon vers a magaspont és a mélypont egyszerre. A *Magyar! hajnal hasadt!*-nak az örömteli világot két záró sorral a távoli jövőbe helyező késői változata az utolsó idézet, s ez bizony megzavarhatja azt, aki nem szakember. A történetiség érvényesülése ez esetben némiképp visszajára fordul.

Mint az eddigiekből kitűnik, tudományos szempontból nem tartom szerencsésnek a műfajt. A töredék-idézetek ugyan beszélnek önmagukért is, de nem pontosan, nem eleget. Igazi jelentőségük, értékük csak az „egész” keretében juthat felszínre.

A kötet záró része egy ilyen „egész”, Csokonai *Az én életem* című elégiája 1792-ből. Újdonság, mert Szilágyi Ferenc 1973-ban fedezte fel s itt adja közre a 180 esztendeig

lappangó verset. S minthogy önéletrajzi tárgyú, különösen érdekes és nagy hasznára válik a Csokonai-filológiának. A belőle adódó tanulások beépülnek az irodalomtudományba is. Tamás Anna

Petőfi Sándor és Debrecen. Szerkesztette Bényei Miklós. Debrecen, 1973. Megyei Könyvtár. 153 l.

Az a város tisztelgett e kiadvánnyal Petőfi emléke előtt, kapcsolatuk írásos és tárgyi emlékeinek számbavételével, melyről maga a költő sohasem tudott egy jó szót sem ejteni... De hát szerethette-e azt a Debrecént, melyben annyi megaláztatás, nyomor, betegség, baj jutott osztályrészéül? Mely korábban azt a költőt, Csokonait sem kényeztette, kire Petőfi, sirjának 1842-es meglátogatása előtt is, mindig csak a legnagyobb szeretettel gondolt. Talán már ez is korán felkelthette e város iránti ellenszenvét; saját, itt átélt szenvedései csak tovább mélyíthették benne ezt az érzést...

A Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár sokszorosított, kis példányszámban megjelent kiadványának első, „Petőfi napjai Debrecenben” című része napok szerint, időrendbe sorakoztatva közli (összekötő szövegekkel együtt), a költő debreceni életével kapcsolatos legkülönbözőbb eredetű szövegeket: 1. részleteket Petőfi prózai szövegeiből, leveleiből, 2. részleteket a költőre, debreceni műveire vonatkozó egykorú és későbbi cikkekből, tanulmányokból, monográfiákból, 3. a Debrecenben írt Petőfi-versek címeit (a megírásuk vagy megjelenésük szerinti dátummal) a Petőfi-irodalomnak a jelzett versre vonatkozó idézeteivel.

E vegyes anyag elég tarka egyveleget alkot. Talán a harmadikként jelzett versértékelések feszítik szét leginkább a keretet, teszik nehezen áttekinthetővé e fejezet anyagát. Annak napok szerinti közlése, hogy egy-egy adott napon mily Petőfi-vers született Debrecenben, vagy jelent meg ottani újságban, ez jó. Teljesebb képet kapunk a költő mindennapjairól, ha lelévszövegei, életrajzi adatai közé szöve emlékeztetnek bennünket ezek az adatok, hogy adott körülmények közt mily versek születtek, vagy örvendeztették meg megjelenésükkel a költőt. A rövid megjegyzések, esztétikai vagy egyéb magyarázatok, melyek a megjelenési adat után következnek, talán elmaradhattak volna. Belőlük, e kiszakított, rövid versmagyarázatokból — magára a műre nézve — igazi irodalmi élményt nem kap az olvasó. Elhagyásuk esetén az így felszabaduló helyre talán az *Egy telem Debrecenben* példájára még néhány, a költő

debreceni hangulatát, életkörülményeit érzékeltetni tudó vers kerülhetett volna.

A prózai Petőfi-szövegek (levelek, cikkek, stb.) közlése érzeteti meg leginkább a költő debreceni napjainak atmoszféráját. Bár az idegen szövegek melletti közlésük zavaró néhol, a Petőfi-szövegek mellé húzott fekete vonalak kiemelik a költő szavait. (Nagy kár, hogy ez az elv nem érvényesült mindenütt. Elmaradt a margó a 10, 11, 12, 13, 36. lapokon.) Mivel a Petőfi-szövegek kétféle idegen eredetű idézetekkel is váltakoznak (egykorú sajtóidézetek, Hatvány-gyűjteményből való cikkek, a teljes Petőfi-irodalomból átemelt szövegek egyfelől, a szerkesztő összekötő, magyarázó szövegei másfelől), idő kell hozzá, hogy jól kiismerjük magunkat: mily eredetű, mennyire megbízható adatokkal, tényekkel állunk épp szemben.

A sokrétű anyag összegyűjtése, rendezése elismerésre méltó munkát igényelt a gyűjtőtől (Bényei Miklós, Gellér Ferencné, Harangozó Attiláné, Kozma László, Mányi Sarolta, Sebők Vilma). Szövegközlési célkitűzésük is nagyon jó volt. Olyan, ami minden hasonló kiadvány készítője számára szinte kötelező érvényűnek kellene lennie: „Szövegűsége törekedtünk, a kihagyásokat három ponttal jelezzük” (3. l.). E nagyon fontos és helyes elvet azonban, sajnos, nem mindig sikerült betartaniok a készítőknél. E téren természetesen elsősorban a Petőfi-szövegek szigorú hűségére kell, *kötelező* törekedni. Egy komoly, könyvtári kiadvány esetén még az sem lenne túl nagy igény, ha a biztosan romlatlan kritikai kiadásféle szövegek közlését kívánánk meg. Ez esetben a petőfietlen, modernizált szövegközlés is elmaradhatna — de talán ez már túl nagy kívánság... Az azonban már nagyon sajnálatra méltó, hogy a Petőfi-szövegekben található szöveghibáknak egész sorát kell felsorolnom. Az alábbi jegyzékben a lapszám után az eredeti, zárójelben a rontott forma következik:

10.: ismerőm (ismerősöm, 2×); először. Szerepem (először, sz); 14.: mellynél valék (melynek tagja valék); 29.: csizmám (a csizmám), főntartani (főntartani); 41.: beborítva (leborítva); mint fonalan (mint a fonalan); 45.: nemzetőr (nemzetör); a kiemelésnek fontos szerepe van a szövegben); bizonyítgatja (bizonygatja); ilyen nyomorú (ily nyomorú); 47.: elkerülhetlen (elkerülhetetlen); 52.: capitaneus (capitanus); 54.: kétszáz parasztból kétszáz katonát (kétszáz parasztból katonát); 57.: egyáltalában (egyáltalán); 59.: jőjön (jöjjen); 64.: bonyolodtak (bonyolódottak); föl kéne (fölkéne); 66.: Gondoltam hát (Gondoltam tehát).

Pontatlan szövegközlések itt-ott mások szövegének idézésében is előfordulnak, de ezeket kár lenne felsorolni. Az alábbiakban

az első rész egyes, javításra szoruló pontjaira szeretnénk kitérni.

A 11. lap első Petőfi-idézetének eleje a 10. lap első Petőfi-idézetéhez, a Bajzának írt levélhez tartozik. S kell is oda, mert akkor írta a „fogada”... szó közvetlen folytatásaként a lényeges mondatot: „*egy hetet tölték Debrecenben, már mintegy tagja a társaságnak*”.

A 14. lapon a Bajzához írt levélből ismét indokolatlanul maradt el ez az igen lényeges mondat: *Egész csontváz vagyok. Így tengek inséges állapotban, s itt kell a telet Debrecenben töltenem.* — Ugyancsak a 14. lapon, a Tieck-könyv címében nincs hiba is van. A helyes szöveg: *Dramaturgische Blätter*, nebst einem Anhang, noch ungedruckter Aufsätze über das deutsche Theater und Berichten über die englische Bühne, geschrieben auf einer Reise im Jahre 1817. I-ter Theil. (L.: Krit. kiad. VII. 289. és Ferenczi I. 324.)

A 29. lap első Petőfi-idézetének leőhelye hibás. Nem a máj. 14-i (III.) *Úti levelekben*, hanem a júl. 9-i XI. úti levélben olvasható.

A 43. lapon nem jó a március 28-i közlés szerepeltetése. Nem Debrecenben jelent meg ezen a napon *A királyokhoz* röplapkiadása, hanem Pesten. A 45. lapon röplapnak van jelezve a *Lapok Petőfi Sándor naplójából*, de a 16 lapos füzet helyesebben: röpirat.

A Bényei Miklós szerkesztése alatt megjelent kiadvány egyik legfőbb értéke a 2. rész: „Petőfi emlékhelyek Debrecenben”. Ily alapos listát egy-egy helység emlékhelyeiről csakis az tudhat így összeállítani, aki egyként nagyon szereti mind magát a várost, mind azt, kinek egykori jelenléte óvando emlékhellyé avat egy-egy házat, utcát, teret. Akinek valamikori jelenléte, kövekben, tájakban megőrzött emléke tesz igazán otthonunkká egy-egy várost, falut, tájat. Pausztovszkij írt élettrajzi regényeiben nagyon szépen erről a nemes lokálpatrióta érzésről: „Nem teljes ember az, aki nem szereti hazáját, aki nem érzi sajátosnak, különösen kedvesnek és szívéhez nőttnek hazája minden apró jelenségét. Önzetlen érzés ez, odaadó érdeklődés, amely mindenre kiterjed... A tájkatatókat általában lenézik, holmi ártatlan csodabogaroknak tekintik. Pedig hát morzsáknént szedik össze országunk történelmét, hagyományait, s ezzel hazaszeretetre nevelnek.” (L.: *Nyugtalan ifjúság*. Bp. 1958. 379; *Nagy várakozások kora*. Bp. 1959. 89.)

A kiadvány 3. része: „Debreceniek Petőfiről”, azokból az írásokból közöl szemelvényeket, melyekben a város későbbi lakói vallottak, vallanak arról, milyennek látják ők a költőt. Milyen az a debreceni szellem, melyben most már Petőfi is otthon érezné magát...

H. Törő Györgyi

Bertha Bulcsu: Írók műhelyében Bp. 1973.
Szépirodalmi K. 486 l.

A *Meztelen a király* című kötet után Bertha Bulcsu közreadta a pályatársaival készített interjúk újabb gyűjteményét, ezúttal tizen-nyolc író szólaltatva meg. Már előjáróban le kell szögeznünk: Bertha írásai elsődrendűen a szépirodalom körébe tartoznak; jóval közelebb állnak az esszéhez, sőt a novellához, mint a tárgyilagosságra törekvő riportalany. Természetesen — ha kellő megfontolással forgatja — a kötetnek az irodalomtörténész számára is komoly forrásértéke van. Nagyjából annyi (suta hasonlaltatva élve), mint Krúdy, Tersánszky és mások „nagy árnyakról” való emlékezőseinek.

Bertha Bulcsu könyvének viszont éppen a frissesség, a mában-élés, a napjainkat faggató kíváncsiság az egyik legfőbb vonzereje: élő irodalmunk kiemelkedő vagy éppen legkitűnőbb, aktív alkotói vallanak, medítálnak, ítélik meg. Kettős fénytörésen: az írók szükségszerű és Bertha tudatosan vállalt szubjektivitásán keresztül bomlanak ki a pályaképek, gondolatrendszerek, hitek. Ami a pályát vagy az életművet illeti, nyilvánvalóan az elemző tanulmány vagy a lexikon lesz továbbra is elsődleges eligazítónk. Az írók jelenről-jövőről formált véleményének, ítélezéseinek viszont szinte pótolhatatlan, dokumentum-jelentőségű gyűjteménye a kötet. Létezik s cselekvően-e a „negyvenévesek” nemzedéke? Van-e jövője az emberi szónak? Ilyesfajta valóban lényeges, érdekes kérdésekre kapunk gyakorta ellentmondó, de épp ellentmondásosságában tanulságos válaszokat.

A kötet interjúi még az ugyancsak kiváló első gyűjtemény darabjainál is szívesebbek, izgalmasabbak. Ez jórészt a most kétségtelenül súlyosabb alkotói névsornak köszönhető. Bertha már nem őrzi makacsul kezdeti törekvését: most már Pécshez nem, vagy csak lazán kötődő írókat is szóra bír. (Mint ismeretes, a sorozat a *Jelenkorban* indult, s tart ma is — harmadik kötetet ígérve.) A tájékozádos kedvéért tartsunk névsorolvasást: Cseres Tibor, Csuka Zoltán, Déry Tibor, Fodor András, Garai Gábor, Illés Endre, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kende Sándor, Kolozsvári Grandpierre Emil, Ladányi Mihály, Mándy Iván, Nagy László, Simon István, Takács Imre, Tatay Sándor, Vas István, Zelk Zoltán a kötetben szereplő írók és költők.

Bertha Bulcsu alig valamit változtatott kezdeti módszerén. Állandósította a jellemző erejű, hangulatos „kerettörténetet”, megtartotta a precíz környezetrajzot, a tobzódó étel- és italleírásokat. Kikristályosodtak kérdései: az álmok és a félelem, a hazaszeret és a jövőbe vetett hit, a nők és a „nagy pénz”

jelentőségéről, értelméről szinte mindenkinél érdeklődik. E kérdések eklektikussága bizonyára sejteti, hogy Bertha Bulcsu tág teret kínál interjúalanyainak az elkalandozásra — de a kötet értelme, varázsa épp ezekben az elkalandozásokban van. Ami a későbbiekben veszély lehet: a sztereotíp kérdések — frissítés és rögtönzés nélkül — veszthetnek vonzerejükből, érdekességükből, sőt célszerűségükből is.

A szerző valamennyi beszélgetőpartneréhez egyforma tisztelettel és nagybecsüléssel közelít; értékelésbe nem bocsátkozik. Ezért tűnik úgy, mintha tizennyolc egyforma képességű, tehetségű, súlyú alkotó szólna meg. Ezt persze Bertha is jól tudja (módszerének szükségszerű velejárója), s már az első kötetről is megírták a kritikások. Itt azért szükséges mindezt megismételni, mert az irodalom kutatója számára fokozott veszélyt jelentene, ha a könyv olvastán földnáz az állandó önálló mérlegelést, ítélezést.

E rövid recenzióknak nem feladata (nem is alkalmas rá), hogy a kötet előjáróban jelzett szépirodalmi értékeit elemezze. Csupán ismételtén állíthatjuk: az *Írók műhelyében* novelláskötetként is mai irodalmunk javához tartozik. Ezért rajzoldók ki meggyőzően a tizennyolc „riportalany” mellett tizenkilencedikként a „riporter”: Bertha Bulcsu egyénisége is.

Tarján Tamás

Vécei Irén: Hunyady Sándor. Bp. 1973.
Gondolat K. 213 l.

Írtak róla sokan és sokat — különösen a nagy siker évétől, 1930-tól 1942-ig, haláláig. Írtak csevegő cikket, komoly kritikát, kistanulmányt vagy tanulmány-részletet egy-egy Hunyady-problémáról. Aztán emlékezések, szomorú és kesernyős történetek „Sándorkáról”, anekdoták áradata... De monográfia nem született.

És nemcsak sokan írtak róla, hanem írtak nagy szeretettel és igazmondó megbecsüléssel. És nem akárik! Hogy csak néhányat említsék: Schöpflin, Kosztolányi, Kárpáti Aurél, Vajthó László, Krúdy, Halász Gábor, később Devecseri.

Abb ötvenes években Bóka László kezdett őszinte meggyőződéssel Hunyady „föltámasztásához”, írt is róla, és emlékszem néhány olyan mondatára is, amit úgy is érthetünk, mint készülődését egy monográfia megírására. Nem született meg.

Most ezt a kései monográfiát kell köszöntenünk, amikor Vécei Irén Hunyady Sándorról írt könyvét lapozzuk. Szabályosabban: kismonográfiáját. De még így sem „szabályos”, hiszen a vállalt feladat nehezíti a munkát. Hunyady sokszínű íásaiban, életé-

ben — kurtára szabott évei ellenére — már születésétől kezdve olyan sok a megírni, felkutatni, megmagyarázandó összefüggésekbe hozható anyag, adat, valóság és irodalom —, hogy a felkutatott halmaz és a vele párhuzamos műelemzés-kísérlet szándéka bizony nehéz feladat. Vannak könnyen áttekinthető, átlátszó, egyenes írói pályák és művek — lépcsőről lépcsőre lépve követhetők. Igaz, nem is olyan izgalmas azokról írni, mint egy színes, nyugtalan életéről és olyan életműről, amely az apró dolgokból is kiolvassa a nagy igazságokat, lényegében mindent összefüggéseiben lát és mutat.

„Regényfigura” — írja róla Vécsei Irén — szándékos vagy szándéktalan utalással arra, hogy szokatlan a feladata: regényhősről írni monográfiát. Hozzá még olyanról, aki ön-életrajzt — ifjúságát — maga is megírta egy remekművében, a *Családi album*ban. Ezért a mongoráfia szerzője azt az utat választja, hogy igyekszik a föllelhető adatok segítségével pontosan nyomon követni az életet, minden adatának párhuzamát megkeresni és fölmutatni a művekben: az indulás szokatlan és nehezen legyűrhető vélt és valódi nehézségeit, az újságíró éveket, a nyomort, majd a sikereket és az írói csúcsokat, a kiteljesedést. Különös, magányos útját, amin mégis együtt haladt nemzedéke legjobbjával.

Érdeme az is, hogy megmutatja: Hunyady igazán nagy alkotásai a kis művek (a *Családi album* mellett), a novellák. Ezeknek a mesetere volt.

Igazi otthon helyett későbbi otthona a szerkesztőségek és a színházak világa. A nagy, fényes, zajos sikereket a színház hozta, az igazi írói teljesítményeket a novella.

Egyénisége és alkotásai összhangját, írói erőit és arányait sikerült meggyőzően fölrajzolni a kutatónak. Az újságírást is élete részeként említi — de mintha az apró cikkek igazi finomságait, sokszor a kis dolgokról szóló eredeti meglátásait, a nagy novellák kis rokonait kissé mostohábban kezelné a megérdemelté. Idézi Cs. Szabó László cikkéből: „... a húszsoros témát is úgy tisztelte, mintha élete főműve volna.” Ha kézbe vesszük Hunyady cikkeinek két közel-múltban kiadott kötetét (ami ugyancsak Vécsei Irénnek köszönhető, és amiben már tulajdonképpen előlegezte, amit itt hiányzóknak vélek) meggyőződhetünk Cs. Szabó igazáról.

Egyébként nemcsak arányosan, jól szerkesztett, alapos munka, hanem olyan olvasmányos is, amilyen egy „regényfigura” jól megírt életrajza lehet. Kár, hogy a megszábotott terjedelemben bizony összeszorította a nagyobb arányokat követelő lehetőségeket.

Sinka Erzsébet

Deák Tamás: **Boldog verseny.** Bukarest. 1973. Kritérion K. 342 l.

A romániai magyar irodalom egyik legtehetségesebb képviselőjének, a rendkívül sokoldalú — kritikus, drámaíró, regényíró és műfordító — Deák Tamásnak esszéit találhatjuk a *Boldog verseny* c. kötetben. A szerző maximálisan él a műfaj adta tag keretekkel: a világirodalom (igen reprezentatív összeállítás!) és a magyar kultúra nagyjainak portréi, pályaképei, vitáit, klasszikus montaigne-i esszék, úti jegyzetek sorakoznak egymás mellett.

A magyar vonatkozású írások a legsikerültebbek közé tartoznak. Elköptatott szavak és fogalmak nyernek — nem új jelentést, de — ismét valós értéket a Petőfiről szóló, *A revelő* c. kisesszé szövegösszefüggéseiben. Mestermű ez a két oldal, szenvedéllyel és pontos magyarsággal: „Huszonhat esztendejének története ugyanúgy össze is fonódik a verseivel — nem a költeményeivel! —, mint a bibliai történetek hőseinek élete tanításokkal.” A szűk terjedelem elegendő az ismertet, de az olvasó tömegek előtt még mindig nem eléggé közismert — az ösztönös és népies zseni, a poeta natus nimbuszát megtörő — filológiai tények közlésére is: „Nem igaz, hogy százhusz évvel a halála után könnyen érthető az egyszerűsége” és „népies-sége, az övé, nem ellenkezett a Shakespeare, a Heine, a Béranger nyelvének korai és tisztelettudó búvárlásával”.

Hasonlóképp kiemelkedő írás a *Due corde*; Kassához és Füst Milánhoz méltó kettős nekrológ. Konkrétumokban való erős különbözőségüket, a konkrétumokon túli fogalmakban pedig mélyen rejlő közösségüket vázolja Deák, hogy e látszatellentétből szintézist alkosson.

Molnár Ferencről írva — nem mentesen némi elfogultságtól — szembeszáll az általánosan elfogadott Molnár-értékeléssel. Legfőbb érvei: „drámai világának társadalomkritikája semmivel sem enyhébb a fábianusok, vagy éppen maga Shaw kortársi dörgedelmeinél.” és „mint drámaíró (...) nemcsak a francia és angol századvég technikájának betetőzője, hanem egy merőben új és a XX. század során ugyancsak jövősnak bizonyult technika úttörője volt”. Az utóbbival egyetértünk, míg az előző állítást erősen vitathatónak érezzük. De az már több, mint vitatható, miszerint: „Molnár színpada visszatalált (...) Shakespeare vígjátékainak illanékony derűjéhez” (!) A recenzens képtelen bármifajta párhuzamot vonni Shakespeare és Molnár Ferenc vígjátékainak „derűje” között! Esszéje vége felé, összefoglalásképp, a szerző is megtalálja a helyes arányokat: „Nem volt nagy író, de nagy színházi ember volt.”

Meleg szeretettel ír Szerb Antaltól. Azt dicséri benne, ami valóban a maig ér, a varázsát, „hogy Szerb Antal jobban írt a laikusoknak, mint a szakemberek egymásnak”, olyan írónak tartja, „aki alkalomadtán témának fogja fel az irodalmat”, és nem menti-magyarazza tévedéseit sem. Szerb Antal másik legfőbb értékét joggal látja a világirodalomban való gondolkodás igényében, hogy „a fajkultusz virágkorában kétségbe vont magyarsággal — tagadta a magyar irodalom autark szemléletét”. Deák e gondolathoz többször is visszatér, és a jelenre is aktualizálja: „a magyar irodalom ügye mindmáig kényes kérdés. A romániai magyar irodalomban is az, csak éppen nem az akadémizmus habitusában lép fel (...), hanem az arrogáns vidékiesség divatosabbnak vélt cicomáiban.” Nem érezzük azonban elfogadhatónak, amit Szerb Antalnak az extra Hungariam, a kiáltó szüklátókörűség elveit ostromozó írásáról állít: „harminckilenc év alatt e megállapítások mit sem vesztek időszerepességükből”. Szerintünk: sokat vesztek.

A nagy esztétikai érzékre valló Bartókról szóló esszé, a Szemlérlől írt értő tanulmány, és a Marosi Péter kritikájával polemizáló (Méliusz József: *Város a ködben* c. regényéről írt) elemzés vonatkozik még a hazai alkotókra.

A gazdagon pergő ötletek, a tömör, hangulatteremtő jellemzések, a sokszor bravúros nyelvezet, a Szerb Antaléval rokonítható szellemesség — mind sajátjai Deák esszéinek. Éppen ezek az erények emelik ki, teszik szembetűnővé — a kötet egészét tekintve — írásainak néhány elmarasztalható vonását, a hamis egyértelműsítést, a logikai megbícsaklást, a bravúrok mellett a nyelvi fogyatékoságot.

Garcia Lorca kapcsán kissé zavarosan, és önmagának is ellentmondóan írja: „nézetünk szerint is a jó színház irodalom — de alighanem tévedés, hogy nem több és nem kevesebb az irodalomnál. Az igazi színház feltétlenül irodalom — de az igazi irodalom nem feltétlenül igazi színház, ha mégoly drámai felfogásban is születik.” Vagy: „Ez a hamvas kamaszregény (A *Pál utcai fiúk*; K. P.) Molnár Ferenc Lorelei-a, amit megbocsátanak neki, mint Heinének — a verbajt...” — Félábnál is sántább hasonlat! A *Meghitt számadás* következő mondata pedig mintha nem is magyarul lenne: „Bemenni nem restellem magam — vetítés közben igen.” Sajnos — ha nem is hosszan — folytathatnánk a példákat.

A kötet így is — hiszen értékei messze fölülműljk hiányosságait — izgalmas szellemi kalandnak, Deák Tamás írói tehetsége ismételt bizonyágának tartjuk.

Köszeghy Péter

Rudolf Chmel: Litéárne vzťahy slovensko-maďarské. (Szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok) Pozsony, 1973. Martin K.

„Szükséges könyv” — állapítja meg Karol Rosenbaum a kötet előszavában, s ezzel mi is egyetérthetünk. A szlovák irodalomtörténészek fiatal nemzedékéhez tartozó R. Chmel második kötetével járult hozzá a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok vizsgálatához. Előző könyvében (*Literatúra v kontaktoch*, Pozsony 1972. Vyd. SAV) vetette fel a „kettős irodalmiság” (biliterárnost) fogalmát, amely e kötet első részében található bevezető tanulmány alap gondolatát adja. A „kettős irodalmiságú befogadó” R. Chmel terminusa szerint az a műalkotást befogadó személy, aki — nyelvismerete révén — két (esetleg több) irodalom termékeit képes befogadni, élvezni, értékelni. (Pl. a szlovák olvasó a XIX. század folyamán.) A tanulmányban a szerző röviden áttekinti a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok történetét, az egyes korszakokban jelentkező fő problémákat, a megoldásukra irányuló igyekezetet. Hangsúlyozza ezeknek az irodalmaknak a gyakran nem-irodalmi, egyéb társadalmi intézményeket, fórumokat pótló funkcióját, amely az értékek rendszerét, a művek befogadásának és értékelésének a szempontjait is meghatározta. Azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek a szlovák és a magyar irodalom fejlődését hasonló — vagy különbözőképpen befolyásolták, s így a művek értékelésében is döntő szerepet játszottak.

A kötet második részét a közel hetven dokumentumból álló gyűjtemény alkotja. A válogatás 1823–1918 közötti kritikákat, a szlovák és magyar irodalomról szóló vitacikket tartalmaz, illetve közli a szlovák írók, költők, kritikusok közötti levélváltás néhány fontos és érdekes dokumentumát. A dokumentumok főleg a két irodalom „külső” kapcsolatait mutatják be; azt, hogy a szlovák, ill. a magyar kritikusok, írók, költők hogyan reagáltak egy-egy műalkotásra, gondolatra, gyakran a mű egésze szempontjából lényegtelen mozzanatra. S így nem irodalomtörténeti — esztétikai szempontból jelentősek, hanem művelődéstörténetünk vizsgálatához nyújtanak adalékokat. A szerző bevezető tanulmányában is csak helyenként tér ki a „külső” irodalmi kapcsolatoknak (pl. a „kettős irodalmiságnak”) „belső”, az egyes műalkotásokban megmutatkozó esztétikai következményeire. Rendkívül nagy jelentősége miatt ez a kérdéskör mélyebbre ható vizsgálatot érdemelne.

A kötet harmadik részét a gazdag, nagyon sok adatot és információt nyújtó jegyzetanyag alkotja. A dokumentumokban előforduló szemlélekről, intézményekről, a vi-

tatott kérdésekről közöl adatokat. Az adatok mellett hasznos lett volna az olyan bővebb kommentár, amely az egyes kérdéseket a kor összefüggéseibe, az akkori problémák „hierarchiájába” helyezi bele, háttérrel biztosítva az olvasónak a kérdés vizsgálatához. Ez a társadalom- és irodalomtörténeti megalapozottság aztán az egyes kérdések történeti vizsgálatát is világosabbá, összefüggéseiben differenciáltabbá tehetné volna.

Bába Iván

B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. Bukarest 1973. Kriterion K. 406 l.+64 t.

B. Nagy Margit a *Reneszánsz és barokk Erdélyben* c. könyve után (ismertetését lásd: ItK 1971. 251.) újabb, fontos kötetet jelentkezett. Ezúttal az 1624 és 1757 között keletkezett erdélyi kiadatlan végrendeletek, vagyonösszeírások anyagát tette közzé gondos válogatásban. A kötet a XVII–XVIII. századi erdélyi várak, kastélyok, udvarházak, keletkezésüket tekintve gazdasági indíttatású tárgyi leírásainak, az anyagi javak összeírásainak kiadásával gazdag művelődéstörténeti dokumentum-anyagot tett hozzáférhetővé. A kötetet művészettörténészek, néprajzkutatók, történészek és irodalomtörténészek egyaránt haszonnal olvashatják. A közölt összeírások összességükben hitelesen és sokoldalúan idézik azt a tárgyi, anyagi, szociális keretet és környezetet, amely a főúri, nemesi életformát a XVII–XVIII. században övezte, jellemezte és színvonalát

meghatározta. Tüzetesen s pontosan megrajzolt képet kapunk a közölt anyagból a XVII–XVIII. századi életformáról, a nemesi otthonok berendezési tárgyairól, a kertkultúráról. Számos vár, kastély eredeti formáját lehet a közölt leírások segítségével rekonstruálni. A nemesi udvarok közelében elhelyezkedő gazdasági épületek leírásai pedig a kor jobbágyainak életterét idézik, adalékokat nyújtva a népi építészeti kutatónak is.

B. Nagy Margit a kötet bevezetőjében joggal hangsúlyozza, hogy a gazdaságtörténeti jellegű források „... akarva-akaratlan nagy szolgálatot tettek a művészettörténet-írásnak: építészettörténeti adatokat rögzítettek, s az épületek szabatos leírásával a magyar építészeti szaknyelv kialakulásához járultak hozzá.” (8. l.)

A kötet csak a kiadatlan összeírásokból ad válogatást, ezért az oly gazdag (de már publikált) leírások, mint Vajdahunyadé, Fogarasé, Gyalué, hiányoznak a kötetből. B. Nagy Margit arra törekedett, hogy a világi építészeti reprezentáló várak, kastélyok, udvarházak változatos típusairól közöljön összeírásokat s „lehetőleg Erdély minden vidéke képviselve legyen”. A leírásokból jól nyomon követhető a (XVI. század végén induló) reneszánsz stílus térhódítása az erdélyi várak, kastélyok jellegének változásában.

B. Nagy Margit végül is e gazdag forrásanyag közzétételével a művelődéstörténeti kutatás számára adott egy sokoldalúan kamatoztatható kötetet.

Komlószi Tibor

Keresztury Dezső 70 éves

Aki ismeri Keresztury Ady-tanulmányát, Schöpfung-portróját, Batsányi-méltatását vagy Festetics-arcképét — hogy találmokra említsünk néhányat —, az nemcsak azt tudja, hogy van e tudósegyéniségnek egy olyan vonása, amely sajátos szint, különös jellegzetességet, egyedi értéket kölcsönöz neki kortársai között. A művek velős értelmezése tulajdona másoknak is pályatársai körében; filológiát is művelnek sokan vele egy színvonalon; a Duna-menti népek irodalmának összehasonlításában is otthonosak mellette jó néhányan; a német irodalomnak is vannak hozzá hasonló benső ismerői. S ha nem is elegendő, de azért akadnak számosan, akik tudásukat éppoly nagy igényűen, éppoly szép szabatoságú előadással tudják a nevelés különböző ágazatainak szolgálatába állítani, mint ő.

Egy valamiben azonban alighanem az első, ha nem is egyedüli Keresztury kortársai között. Az irodalomtörténet kultúrhistoriai részének ama területe ez, amely a mű születését szinte legközelebből érinti. A különböző rétegek életformájának belső atmoszférája. Az utolsó kétszáz esztendő, főként a XX. századot e szempontból alig ismeri s tudja valaki jobban fölidézni, mint Keresztury Dezső.

Tevékenységeinek gazdag szerteágazása valamiképpen mindig kapcsolatba is hozható e sajátosságával. Ráéreztek, úgy látszik, erre az erősségére kortársai, s ráértett ő maga is. Nagyszabású irodalmi kiállításai, amelyekhez hasonló történeti hűségűt és érzékletesen telt légkört addig még nem nézhetett magyar múzeumlátogató, biztos értéktelétről s arányérzékről bizonyító irodalom- és zenetörténeti képeskönyvei, sokrétűen föltárhozó s egyértelműen eligazító művészettörténeti tanulmányai mind erről a sajátos képességéről, erről az egyéni többletről tanúskodnak. S valójában miniszterségének értékes eredményei is hozzáfűződnek e vonásához. Csak, aki jól ismerte társadalmunk rétegeinek szellemi atmoszféráját, csak az szervezhette meg sikeresen a különböző új oktatási formákat. S voltaképp a kritikai kiadások tervén való munkája is kötődik e tulajdonságához. Lehet száraz adatokkal, s lehet légkört lehélő, ihletet magyarázó tényekkel megtölteni egy-egy kötet jegyzetapparátusát, s Keresztury, kétségkívül, az utóbbit teszi maga és segíti munkatársainál elő.

S nyilván ez az érzékenysége teszi alkalmassá a művelődés legfrissebb szükségleteinek szolgálatára is. A képernyőn ezért tud élő kapcsolatot teremteni hallgatóival, a filmek özőnében ezért tud eligazító tanácsot, bírálatot adni színésznek, rendezőnek és nézőnek, s ezért tudja klasszikusaink világát színpadon úgy föléleszteni, hogy a maga korának igényeit is kielégíti, s hűséges marad a színpadra vitt auktor szelleméhez is. Ott áll be zavar nála, ahol ez a kettős egyensúly megbomlik, ahol a maga erős társadalomnevelő igényét fölébe hagyja kerekedni szerzője szellemének. Egyik Madách-átdolgozása ezért lehetett hatalmas siker, a másik csöndes tudomásul vétel.

Világszerte divat ma beszélni a könyvkultúra haláláról, s megjósolni a látásra és hallásra appelláló művészetek diadalát. Nem hiszünk az efféle jóslatokban, nem hisszük, hogy a könyvkultúrát bármi is helyettesíthetné, s azt sem, hogy a rádió, a film, a televízió meglehet a könyvkultúra támogatása nélkül. De azt be kell látnunk, hogy a társadalom minden rétegénél, kivált az ún. nagyközönségnél csakugyan hatalmas mértékben vették át ezek a szellemi közvetítésfajták a könyv szerepét. Csak üdvözölni lehet Keresztury készségét, hogy — hetven esztendősen — egyik első megtestesítője annak a tudósnak, aki, felismerve a társadalom valódi szükségleteit, nem vonakodik finnyáskodva tudását és ítéletét e nagy jövőjű szellemi területnek szolgálatába állítani.

Mert Keresztury az irodalommal való foglalkozást mindig szolgálatnak fogta fel. Ha tudósi pályájáról szólunk, meg kell ennél a kifejezésnél állnunk. Mert ez pályája gerince. Maga mondta egy interjúban, nem volt előre kialakult életterve; azt tette mindig, amivel, belátása szerint, az adott helyzetben a legnagyobb szolgálatot tehetné népe művelődésének. Tudósi életútja ezért szükségszerűen mutat megszakításokat és kitérőket; de sohasem mutat megszakításokat és kitérőket kötelességvállalása.

Bizonyosan nem véletlenül tért vissza életútja minden szakaszán a kötelességteljesítés klasszikusához, Aranyhoz. S ő, aki alkátát tekintve inkább tanulmányíró, mint monográfiaszerző, ezért fogott róla nagyarányú monográfiába. Azt befejezni kívánunk (sok egyéb munkája s kivirágzó költészete mellett) neki erőt, kedvet, egészséget.

Fehér Géza

(1921—1974)

Főfoglalkozása nem kapcsolta az irodalomtörténet-íráshoz, mégis nagy szorgalommal és filológiai megbízhatósággal tártá fel Vörösmarty Mihály pályájának számos eddig ismeretlen vonását. Magyar—francia szakos tanárként dolgozott, majd a Művelődésügyi Minisztériumban főelőadóként, végül a Tankönyvkiadónál főszerkesztő-helyettesként a pedagógiai részlegen. Közben egymás után jelentek meg kutató munkájának eredményei: elsőnek *A bujdosók* c. dráma kritikai kiadása. Ő rendezte sajtó alá Vörösmarty korai drámáit, majd a harmincas években írottakat is. Fehér Géza a textológiai kutatásból indult el — ez volt fő területe —, s innen jutott el Vörösmarty drámái alkotásainak esztétikai értékeléséhez, amelynek első jelei kitűnő bölcsészdoktori értekezésében csillantak elő, és amely *A drámairó Vörösmarty* c. kandidátusi értekezésnek szánt monográfiájában bontakozott volna ki, melynek egyes fejezeteit korán beköszöntött halála előtt még meg tudta mutatni nekem. Betegsége évében két magvas, újat hozó tanulmány, két Vörösmarty-dráma kritikai kiadásának sajtó alá rendezése, monográfiájának befejezése került ki tolla alól.

Olyan kutatót veszítettünk benne, akitől sokat kapott szaktudományunk és még sokat remélhetett volna tőle.

Horváth Károly

Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz

Ülősszak Szenci Molnár Albert születésének 400. évfordulója alkalmából

(Sárospatak, 1974. május 15—18.)

A tudományos ülősszakot a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának és Sárospatak Város Tanácsának védnöksége alatt rendezte az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának régi magyar irodalomtörténeti tanszéke, az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvészeti tanszékei, a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának régi magyar irodalomtörténeti tanszéke, valamint a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának régi magyar irodalomtörténeti tanszéke.

Az ülősszak színhelye a sárospataki vár lovagterme volt.

Május 15-én délelőtt, az első ülőss alkalmával *Klaniczay Tibor* elnöki megnyitója és *Tóth József*, Sárospatak Város Tanácsa VB elnökének ünnepi megnyitója után az alábbi előadások hangzottak el:

Tolnai Gábor: Szenci Molnár Albert személyisége

Henri, Meylan (Lausanne): La Genève de Béza à la fin du XVIe siècle

Maksay László: Szenc mezőváros a XVI—XVII. század fordulóján

Kovács Sándor Iván: Szenci Molnár Albert és az utazási irodalom

Kovács József: Szenci Molnár Albert Altdorfban

Téglásy Imre: Adalékok Szenci Molnár Albert fordítás-technikájához

Vásárhelyi Judit: A humanista Szenci Molnár Albert

Gyenis Vilmos: Szenci Molnár Albert a XVIII. századi hagyományban

Május 15-én délután, a második ülőss keretében került sor *Bán Imre* elnökletével a délelőtt elhangzott előadások vitájára.

Május 16-án délelőtt, a harmadik ülőss során, *Varjas Béla* elnökle alatt az alábbi előadások hangzottak el:

Benda Kálmán: A magyar késő-reneszánsz eszmei és társadalmi összetevői

Wilhelm, Neuser (Münster): Der Calvinismus in Heidelberg zu Beginn des XVII. Jahrhunderts

Balázs János: Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány
Keserű Bálint: Az altdorfi eretnekek magyar kapcsolatai
Máté Györgyi: Jean Bodin magyarországi ismerete a századforduló évtizedeiben
Czegle Inre: Ramista volt-e Szenci Molnár Albert?
Tarnóc Márton: Szenci Molnár Albert történelemszemlélete
Dán Róbert: Szenci Molnár Albert és Conrad Viator

Május 15-én délután, a negyedik ülés során, *Keserű Bálint* elnökletével került sor a délelőtti felolvasott előadások vitájára.

Május 17-én délelőtt, az ötödik ülés alkalmával, *Benda Kálmán* elnöklete alatt az alábbi előadások hangzottak el:

Bán Imre: Szenci Molnár Albert, a költő
André, Stegmann (Tours): Les traductions des psaumes à la fin du XVIe siècle et leur part dans l'élaboration de l'esthétique poétique baroque
Szathmári István: Irodalmi nyelvünk Szenci Molnár Albert szótárainak tükrében
Horváth Iván: „Számítalan az a soc Vala vala vala”
Bóta László: Szenci Molnár Albert összefüggései a XVI. századi zsoldárfordítókkal
Alexa Károly: Molnár-zsoldárok hatása a magyar költészetre
Szörényi László: Szenci Molnár Albert latin versei
Csanda Sándor (Pozsony): Szenci Molnár Albert zsoldárainak szlovák fordításairól

Május 17-én délután, a hatodik ülés keretében, *Tolnai Gábor* elnökletével került sor a délelőtti előadások vitájára, majd *Tolnai Gábor* elnöki zárszavával ért véget a tudományos ülősszak.

Az ülősszak résztvevői május 17-én este meghallgatták a római katolikus templomban a Debreceni Református Kollégium Kántusának hangversenyét. A hangversenyt *Berkesi Sándor* vezényelte s orgonán közreműködött *Sepsy Károly*. Az ülősszak résztvevői megtekintették (május 17-én) a Református Nagykönyvtár Gutenberg termében a Tudományos Gyűjtemények Szenci Molnár-anyagát.

A tudományos programot (május 18-án) autóbussz kirándulás követte Sárospatak – Füzér – Telkibánya – Vizsoly – Boldogkővára – Szerencs útvonalon.

Az ülősszokról részletesebb beszámolót nem adunk, mert az ülősszakra elhangzott valamennyi előadás szövege a József Attila Tudományegyetem Acta Historiae Litterarum Hungaricarum c. sorozatában 1975-ben megjelenik.

Intézeti hírek

(1974. január 1—június 30.)

Személyi változások. 1974. január 1-vel tudományos főmunkatárssá nevezték ki *Varga Józsefet*, (a Modern Magyar Irodalmi Főosztályra); tudományos munkatárssá *Markis Simont* (a Reneszansz Kutatások Osztályára); tudományos segédmunkatárssá *Follinus Gábort* (a Modern Magyar Irodalmi Főosztályra) és *Horváth Ivánt* (a Reneszansz Kutatások Osztályára). *Béldi Miklós* né tudományos ügyintézővé (a Bibliográfiai Osztályra); *Bednár Attilánét* könyvtárassá nevezték ki. 1974. március 1-től tudományos tanácsadóvá sorolták át *Sziklay Lászlót*.

*

Kitüntetések. *Klaniczay Tibor* akadémiai levelező tagot a „Mediaeval Academy of America” levelező tagjává választotta 1974 februárjában. — A Magyar Népköltárság Elnöki Tanácsa *Vajda György Mihály* osztályvezetőnek, 60. születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetését adományozta. — *Sóter István* akadé-

mikus a francia kormány az „Ordre des Arts et Lettres” tisztí fokozatával tüntette ki 1974 májusában. — *Béldi Miklós* osztályvezetőt és *Miklósi Pál* tud. főmunkatársat a Munka Érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki. — *Magyar Attiláné* „Kiváló dolgozó” kitüntetését kapott.

*

Az *Irodalomelméleti Főosztály* hírei. 1974-ben továbbfolytatódtak az Irodalomelméleti Főosztály által szervezett tanulmánykötetek szerkesztési munkái. Különösen előrehaladt a munka „A marxista irodalomelmélet története 1945-ig” című kötet elkészítésében (szerkesztő: *Nyíró Lajos* és *Veres András*). Szerkesztés alatt áll a „Szláv strukturalizmus” című fordítás gyűjtemény is. (Válogatta *Bojtár Endre* és *Nyíró Lajos*.)

Közös szovjet–magyar szemiotikai kötet készül, s ennek keretében tanácskozással került sor március 25–31 között a kötet szerzői és szerkesztői között. Szovjet részről *M. B. Hrapcsenkó*, je. *M. Meletyinszkij*, Sz.

Ju. Nyekljudov, Sz. Sz. Averincev és NF. Rzszevszkaja vett részt; magyar részről pedig Szabolcsi Miklós, Kőpeczi Béla, Nyirő Lajos, Bonyhai Gábor, Bojtár Endre és Gránicz István. Az Elméleti Főosztályt Tihanyban, a március 26 és 29 között megrendezett „Kultúra és szemiotika” című nemzetközi konferencián Hankiss Elemér, Nyirő Lajos, Bonyhai Gábor és Gránicz István képviselte.

Megkezdődött „Az irodalomtudomány elméleti kérdései” című ülésszak előkészítő munkája, az Intézetben tervezett módszertani vita megszervezését az Irodalomelméleti Főosztály bizottsága (Nyirő Lajos, Szili József, Veres András) vállalta. 1974. május 31-én a szerkesztőség előkészítő megbeszélést folytatott felkért előadókkal.

*

A Klasszikus Magyar Irodalmi Főosztály hírei. A XVIII. századi Osztály rendezése keretében a következő vitaulésekre került sor: 1974. február 8-án Vajda György Mihály „A francia forradalom, a neoklasszicizmus és Csokonai”, március 1-én Fried István „A népiesség kérdései a felvilágosodás korának Közép-Kelet Európájában”, március 19-én (A Magyar Nyelvstudományi Társasággal közösen) Éder Zoltán „Benkő József lexikológiai munkássága”, április 19-én Borsa Gedeon „A XVIII. századi magyarországi nyomtatványok számbavétele” c. előadásának megvitatására. Március 22-én és 23-án Pécsen került megrendezésre (a Pécsi Akadémiai Bizottsággal és a Pécsi Tanárképző Főiskolával közösen) a Rákóczi-kutatások újabb eredményeivel foglalkozó tudományos ülésszak.

A XIX. századi Osztály szervezésében a következő vitaulésekre került sor: március 21-én Szegegy-Maszák Mihály „Létértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában”, június 3-án Lengyel Dénes „Az ember tragédiája mitikus keretszíneinek és a római színek problémái” c. tanulmányának megvitatására, mindkét tanulmány a Madách-kötet számára készült; június 14-én Ionniszjan akadémikusnak, az Örmény Tudományos Akadémia alelnökének „De Bon, a Babeuf-féle szervezkedés részese” című előadását vitatta meg az osztály, június 21-én pedig Beke Albert „Gyulai Pál eszményítés-elmélete” c. tanulmányát.

A Kritikatörténeti Osztály 1974. április 18-án megvitatta Fenyő István „Az irodalom republikája” c. kötetét, amely az 1810-es évektől 1830-ig foglalja magában a magyar kritika fejlődését. Az elkészült mű zárt, befejezett monográfia, első darabja a kezdetektől a XX. századig nyúló nagy vállalkozásnak.

*

A Modern Magyar Irodalmi Főosztály hírei. A Szocialista Irodalmi Kutatások Osztálya május 27-én megvitatta Szántó Gábor „Matheika János” c. tanulmányát. A Szocialista Irodalomtörténeti Munkaközösség május 23-án tartott ülésén Jordáky Lajos „A romániai magyar szocialista irodalom problémái” címmel tartott előadást. Az Értéktudományi Kutatócsoport 1974-ben tovább folytatta az „Értékek és eszmények változása a felszabadulás utáni magyar irodalomban” című kutatási program módszertani előmunkáitait.

*

Az Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztály hírei. Dr. Fenyvesi István tanszékvezető főiskolai docens (Szeged) 1974. április 1–június 30 között kutatási ösztöndíjjal dolgozott az Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztályon. Az Osztály június 19-én megvitatta „Gorkij Magyarországon (1899–1919)” című kandidátusi értekezésének témavázlatát. Május 24-én Jerzy Szlízinski professzor, a varsói egyetem tanára a lengyel szlavisztikai kutatásokról tartott előadást az Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztályon. Horst Frenz professzor, a bloomingtoni (Indiana) egyetem tanára június 12-én „O’Neil és az európai dráma” címmel előadást tartott Intézetünkben.

*

A Reneszánsz Kutatások Osztálya munkájáról külön cikkben számolunk be 1975. évi 1. füzetünkben.

*

Intézetünk külföldi vendégei. Dorina Grasoiu a román Calinescu irodalomtudományi intézet munkatársa márciusban két hétig konzultációkat folytatott a Modern Magyar Irodalmi Főosztály munkatársaival. — Simone Barck, az NDK Központi Irodalomtudományi Intézetének munkatársa áprilisban intézetünk vendégeként kutatásokat végzett Gábor Andor és Balázs Béla hagyatékával kapcsolatban. — Johanna Rosenberg, az NDK Központi Irodalomtudományi Intézetének munkatársa intézetünk vendégeként májusban kutatásokat végzett az Akadémiai Könyvtárban a „A XX. századi német és magyar szocialista irodalom” c. témájához. — A sárospataki „Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz” konferencián (május 15–18) Henri Meylan professzor (Lausanne), André Stegmann (Tours) és Wilhelm Neuser (Münster) előadást tartott. A konferencia külföldi résztvevője volt még Eva Kushner (Ottawa) és Csanda Sándor (Pozsony) is. — Májusban intézetünk vendége volt Jerzy Szlízinski, a Lengyel Tudományos Akadémia

Szláv Intézetének osztályvezetője és előadást tartott az Összehasonlító Osztályon szlavisztikai kutatásairól. — *Juliusz Domanski*, a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének docense május 22-én előadást tartott intézetünkben „Néhány megjegyzés Erasmus és a filozófia viszonyáról” címmel. Ugyanezen az ülésen tartott előadást *Lech Szczucki*, a LTA Filozófiai Intézetének docense is „A krakkói eretnekek a XVI. század második felében” címmel. — *Horst Frenz*, a Bloomington-i Indiana egyetem professzora, az AILC (Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság) jelenlegi elnöke júniusban két hétig Budapesten tartózkodott és tárgyalt az AILC vezetőségének magyar tagjaival. Intézetünkben előadást tartott „Összehasonlító drámatörténet” címmel.

*

Munkatársaink külföldi tanulmányútjai, előadásai. A berlini (DDR) Zentralinstitut áprilisban konferenciát rendezett „Az irodalom funkciójáról”. A tanácskozáson *Bonyhai Gábor* osztályvezető tartott előadást

Thomas Mannról. — Innsbruckban tartotta soron következő ülését (márciusban) az AILC-Bureau vezetősége. Magyar részről *Szabolcsi Miklós* üv. igazgató és *Vajda Gy. Mihály* osztályvezető vettek részt az ülésen. — *Klaniczay Tibor* igazgatóhelyettes háromhónapos tanulmányutat tett Olaszországban (március 8-tól április 25-ig és május 25-től július 2-ig). A tanulmányút során „*Matthia Corvino e l'umanesimo italiano*” címmel előadást tartott a római Accademia Nazionale dei Lincei-ben március 9-én, majd a milánói Katolikus Egyetemen március 26-án és a velencei egyetemen április 19-én. — *József Farkas* és *Illés László* június 3 és 10 között lengyel irodalomtudományi műhelyeket kerest fel és megbeszéléseket folytatott a varsói és krakkói akadémiai intézetben, továbbá a poznańi és krakkói egyetemen. — A Nemzetközi Szemiotikai Társaság júniusban tartott milánói kongresszusán intézetünket *Nyíró Lajos*, *Hankiss Elemér* és *Bonyhai Gábor* képviselte. — Az 1973/74-es tanév második felében *Vajda György Mihály* osztályvezető vendégprofesszor volt a bécsi egyetemen.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1974. IX. 12. — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív
75.881, Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Világirodalmi kérdésekről
és a magyar irodalom világirodalmi kapcsolatairól szólnak a

MODERN FILOLÓGIAI FÜZETEK

Ára fűzve

1. SÜPEK OTTÓ
Villon Kis Testamentumának keletkezése 12,— Ft
2. LAKITS PÁL
A kaland változásai. Az ófrancia udvari novella történetéhez 12,— Ft
3. SARBU ALADÁR
Szocialista realista törekvések a modern angol regényben 13,— Ft
4. GYŐRI JUDIT
Thomas Mann Magyarországon 19,— Ft
5. TOLNAI GÁBOR
Federico Garcia Lorca 17,— Ft
6. TARNAI ANDOR
Extra Hungarian non est vita
Egy szállóige történetéhez 11,— Ft
7. HANKISS ELEMÉR
Az irodalmi kifejezésformák lélektana 20,— Ft
8. PÉTER MIHÁLY
Tvardovszkij poémáinak költői nyelve 29,— Ft
9. EGRI PÉTER
Kafka- és Proust-indítások Déry művészetében 17,— Ft
10. SZÉLL ZSUZSA
Válság és regény. Kísérlet Rilke, Kafka, Musil és Broch epikájának értelmezéséhez 10,— Ft
11. MAGYAR MIKLÓS
Regény vagy „új regény” 18,— Ft
12. MOHAY BÉLA
Ford Madox Ford írói világképe 17,— Ft

Ára fűzve

13. KRAMMER JENŐ
Ödön von Horváth 17,— Ft
14. HOPP LAJOS
A lengyel—magyar hagyományok újjászületése 18,— Ft
15. DOMOKOS PÉTER
A finn irodalom fogadtatása Magyarországon 20,— Ft
16. IMRE LÁSZLÓ
Brjusov és az orosz szimbolista regény 14,— Ft
17. SALYÁMOSY MIKLÓS
Magyar irodalom Németországban 1913—1933 19,— Ft
18. ABÁDI NAGY ZOLTÁN
Swift, a szatirikus és a tervező 18,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Bizottsága és az Irodalom történeti Társaság világirodalmi folyóirata

Felelős szerkesztő: KARDOS TIBOR

Kutatási eredmények a közép- és újlatin filológiától kezdve a modern európa filológiáig

Összehasonlító irodalomtörténeti, kapcsolattörténeti tanulmányok

Irodalomelméleti, verstani, műfordítási kérdések, elemző bírálatok

Megjelenik évente egy kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 44,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

Kiadja az

AKADÉMIAI KIADÓ

1974-ben indul

a

Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének
új műhelyfolyóirata, a

LITERATURA

Friss kiadvány — friss problémákról

A most induló folyóirat, a

LITERATURA

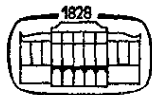
az élő, a XX. századi modern magyar irodalom jelenségeit, elméleti és esztétikai problémáit világítja meg áttekintő tanulmányok, összefoglaló jellegű cikkek és műelemzések közreadásával.

Főszerkesztő: SÓTÉR ISTVÁN

Szerkesztő: BÉLÁDI MIKLÓS

Megjelenik évente 4 füzet • Évi előfizetési díja: 48,— Ft

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1054 Budapest,
Alkotmány utca 21.)

AKADÉMIAI KIADÓ

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Вёрёш, И.</i> : Ласло Галлер как писатель	529
<i>Немет Г., Б.</i> : Критика и общественность после закона о компромиссе между Австрией и Венгрией	543
<i>Карпати, Б.</i> : Авангардная идеология Кашишака	558

Краткие сообщения

<i>Дан, Р.</i> : Андраш Ёшши и генезис трансильванского субботизма	572
<i>Кунсери, Дь.</i> : Следы любовных песен Кишфалуди в гимнической поэзии	577
<i>Сегеди-Масак, М.</i> : Европейский фон «Поэтской гармонистики» у Бержени	582
<i>Дёмётёр, Ш.</i> : Янош Арань и <i>Деревенский нотариус</i> Этвёша	588
<i>Надь, М.</i> : Мадач и Карой Берци	590

Документация

<i>Хорват, Я.</i> : Неизвестные до сих пор стихотворения Януса Паннония в Севильском кодексе	594
--	-----

Обзор

1823—1973 Петёфи (<i>Фекете, Ш.</i>)	628
Элемер Майус: Королевская канцелярия и составление летописей в Венгрии средних веков (<i>Кульчар, П.</i>)	630
Иштван Фенё: Нация, народ, литература (<i>Кулин, Ф.</i>)	632
Кальман Варга: Сон, сецессион, реальность (<i>Имре, Л.</i>)	636
О четырёх сборниках «Наших современников» (<i>Ронаи, Л.</i>)	638
Языкознание сегодня (<i>Хорват, И.</i>)	643

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj: 66,- Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányoként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

SOMMAIRE

<i>Imre Vörös</i> : Le portrait d'écrivain de László Haller	529
<i>Béla Németh G.</i> : Le public et la critique après le compromis de 1867	543
<i>Béla Kárpáti</i> : L'idéologie d'avant-garde de Kassák	558

Bulletin

<i>Dán, R.</i> : András Eöszí et la genèse du sabbatisme de Transylvanie	572
<i>Kunszery, Gy.</i> : Quelques traces de Himfy dans la poésie hymnique	577
<i>Szegedy-Maszák, M.</i> : L'arrière-fond européen de la <i>Poétai harmonistica</i>	582
<i>Dömötör, S.</i> : János Arany et <i>Le notaire du village</i>	588
<i>Nagy, M.</i> : Madách et Károly Bérczy	590

Documents

<i>Horváth, J.</i> : Les poésies inconnues de Janus Pannonius dans le codex de Séville	593
--	-----

Revue

1823—1973 Petőfi (<i>Fekete, S.</i>)	628
Elemér Mályusz: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon (Chancellerie royale et chroniqueurs dans la Hongrie médiévale) (<i>Kulcsár, P.</i>)	630
<i>István Fenyő</i> : Nemzet, nép, irodalom (Nation, peuple, littérature) (<i>Kulin, F.</i>)	632
<i>Kálmán Vargha</i> : Álom, szecesszió, valóság (Rêve, sécession, réalité) (<i>Imre, L.</i>)	636
Sur les quatre volumes de la série „Kortársaink” (Nos „contemporains”) (<i>Rónay, L.</i>)	638
A nyelvtudomány ma (La linguistique aujourd'hui) (<i>Horváth, I.</i>)	643

Chronique

